

29306

Хто бере всѣ доси выдані томы (9) наразѣ, може ихъ
дѣстати за 10 р. 50 кр. або на раты.

Руска
ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
підъ редакцію
Олександра Барвѣньського.
Томъ XI.

ИСТОРИЧНІЙ
МОНОГРАФІИ
Микола Костомарова
Т. IV.

БОГДАНЪ
ХМЕЛЬНИЦКІЙ
ТОМЪ III.

*Opus aggradior opimum casibus, atrox proeliis,
discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum.
Taciti, Histor. I. I. 1.*

Цѣна 1 р. 60 кр.

ВЪ ТЕРНОПОЛІ
Зъ друкарнѣ Іосефа Павловского.
1889.

Головний складъ въ книгарнѣ Сайфарта и Чайковского,
Ставропигійского Института у Львовѣ и у видавця у Львовѣ
ул. Лычаковска Ч. 7.

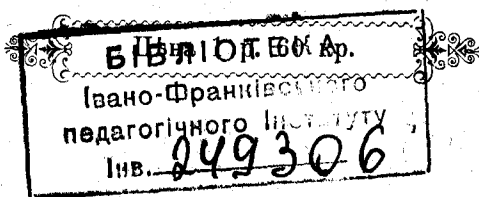
Покажчикъ именъ и списъ жерель буде доданий до 4-го тому.

Руска
ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
під редакцію
Олександра Барв'їнського.
Томъ XI.

ИСТОРИЧНІЙ
МОНОГРАФІИ
Микола Костомарова
Т. IV.

БОГДАНЪ
ХМЕЛЬНИЦКІЙ
ТОМЪ III.

Opus aggredior opimum casibus, atrox proeliis,
discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum.
Taciti, Histor. L. I. 1.

ВЪ ТЕРНОПОЛІ
Зъ друкарнѣ Іосифа Павловского.
1889.

Головний складъ въ книгарнѣ Сайфарта и Чайковского,
Ставропигійского Института у Львовѣ и у видавця у Львовѣ
ул. Лычаковска Ч. 7.

Показачиць имени и списъ жерель буде доданы до 4-го тому.

Хто бере всѣ доси выдані томы (9) наразѣ, може ихъ достати за 10 р. 50 кр. або на раты.

ЗМЪСТЪ ТРЕТЄГО ТОМУ

МОНОГРАФИИ „БОГДАНЪ ХМЕЛЬНИЦКІЙ“.

ГЛАВА ПЯТЬНАЙЦЯТА.

Напѣрскій. Поляки стежать козакѣвъ. Король выѣздить у Варшаву. Польске войско йде на Украину. Справы на Украинѣ. Поразка Небабы. Здобуте Чернигова. Радивиль входить до Кіева. Хмельницкій у хана. Хмельницкій у Павлочѣ. Стрѣча съ полковниками. Митрополита Назаретскій. Третья женитьба Хмельницкого. Козацкій таборъ на Маслово́мъ Бродѣ. Загальне зворушене Русинѣвъ. Смерть Вишневецкого. Зруйноване Трилѣсь. Кіевска пожежа. Невдача козакѣвъ пѣдъ Кіевомъ. Листъ Хмельницкого до Потоцкого.

ГЛАВА ШЪСНАЙЦЯТА.

Переговоры. Маховскій у Хмельницкого. Комісаръ въ Бѣлѣй-Церквѣ. Розладъ въ народѣ. Переговоры на Острѣй Могилѣ. Стычки пѣдъ Бѣлою-Церквою. Хмельницкій въ польско́мъ таборѣ. Замѣръ отруити Хмельницкого. Бѣлоцерковска умова. Смерть Потоцкого. Поголоски и думки мѣжь народомъ.

ГЛАВА СЪМНАЙЦЯТА.

Несила бѣлоцерковской умовы. Становище Украины. Переселеня въ Московщину. Посольство Хмельницкого въ Москву. Ворохобня на Украинѣ. Судова комісія надъ ворохобниками. Покаране Мозыры, Гладкого, Хмелецкого, Гуреккого. Сватане. Письмо Хмельницкого до Молдавского господаря. Письмо Лупулы до Польского короля. Польске войско пѣдъ Батогомъ. Лихй вѣщованя.

ГЛАВА ВОСЪМНАЙЦЯТА.

Бѣй пѣдъ Батогомъ. Втраты Полякѣвъ. Хмельницкій прибуває на побовище. Письмо Хмельницкого въ Польшу. Облога Каменця. Тимѣшъ выправляється въ Молдавщину. Выдалене жовнѣрѣвъ зъ Украины. Народъ лютує. Сосновскій. Универсалъ Хмельницкого. Приѣздъ Тимоша до Ясѣ. Весѣле Тимоша. Нова облога Каменця. Соймъ въ Польшѣ. Козацкій послы на соймѣ. Польскій комісаръ въ Чигиринѣ. Народній нещастя.

ГЛАВА ДЕВЯТЬНАЙЦЯТА.

Нападъ Чарнецкого на Украину. Спустошена. Бѣй пѣдъ Монастырищемъ. Соймъ въ Берестѣ-Литовскѣмъ. Письмо Хмельницкого до Полякѣвъ. Молдавскіи справы. Прогнане Лупулы. Тимошь Хмельницкій впроваджуе зновъ Лупулу. Похѣдъ Тимоша на Волощину. Бѣй. Друге прогнане Лупулы. Спѣлка Полякѣвъ зъ Ракочіемъ. Похѣдъ Хмельницкого. Рада пѣдъ Тернополемъ. Посольство Ждановича. Московске посольство. Універсалъ Хмельницкого. Зсылки съ Туреччиною, Крымомъ, Московщиною. Сучавска облога. Смерть Тимоша Хмельницкого. Сучава пѣддається. Похѣдъ Хмельницкого до границъ Молдавщины. Стрѣча съ тѣломъ Тимоша. Польскій таборъ пѣдъ Жванцѣмъ. Становище польского войска. Рады послѣвъ Дума Любомирского. Переговоры съ ханомъ. Жванецка умова. Татаре опустошуютъ Русь.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТА.

Земска рада въ Москвѣ. Приѣздъ московскихъ послѣвъ въ Переяславъ. Переяславска рада 8. сѣчня 1654 року. Присяга. Московскіи послы въ Кіевѣ. Потвержене Переяславской umowy.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТЬ ПЕРША.

Невдалый соймъ въ Польщѣ. Олексій Михайловичъ оголошуе вѣйну. Другій соймъ. Завоѣване Литвы. Поразка Литовцѣвъ пѣдъ Шкловомъ. Здобуте Смоленска. Невдоволене на Украинѣ. Універсалъ короля. Хитрощѣ Богдана. Спѣлка Польщи съ Крымомъ. Вхѣдъ польскихъ вѣйскъ на Украину. Здобуте Буши.

ГЛАВА ПЯТНАЙЦЯТА.

Майже въ сю саме пору спѣльной радости до вѣйска на-
дѣйшли вѣстки, котрѣ вывершили побѣдне торжество Польского
короля. Хмельницкій, починаючи вѣйну, збудивъ и селянъ
Червоной Руси. Въ сѣй крайнѣ Украиньско-русской землѣ, що
прилучена була до Польщи ще въ XIV. вѣцѣ, бѣльше погасала
національнѣсть, губилися споминки про часы князя Ярослава
и короля Данила. Вѣдвѣдины Хмельницкимъ Львова въ 1648
роцѣ, а ще бѣльше пѣклики Нечая, котрый въ свому полку
мавъ багато хлопѣвъ зъ воеводства руского, зробили Русинѣвъ
Червоной Руси спѣльниками боротьбы Украиньско-русского на-
роду съ Польщею. Але по сусѣдству, духъ повстаня, надѣя на
вызволене народу вѣдъ панѣвъ перейшли и въ польску люднѣсть.
Хмельницкій розсылавъ своихъ агентѣвъ скрѣзь по всѣхъ кра-
инахъ Речи-Посполитой. Якійсь Стасенко, що называвъ себе
полковникомъ Хмельницкого, порозсылавъ юрбу бунтѣвникѣвъ,
котрѣ пѣдбурювали народъ въ рѣжныхъ краяхъ. Зъявилося
багацько бродягъ, старцѣвъ, що прикидувалися калѣками, а съ
першою змогою виявлялися зовсѣмъ здоровыми и дужими;
вони пѣдбурювали народъ проти панѣвъ, запевняючи, що самъ
король хоче вызволити народъ и що вѣнъ стоить за одно съ
Хмельницкимъ проти панѣства, котре ворогуе съ королемъ;
вони пѣдпалювали мѣста и зѣмки и научали другихъ робити
те жъ саме; складалися юнацкѣ ватаги, готовѣ выгубляти
панѣвъ и жидѣвъ, а проводиремъ усѣхъ бувъ якійсь пѣнъ изъ
Цѣшанова. Повстанѣ перейшло и до найближшихъ сусѣдѣвъ
Русинѣвъ — польскихъ гѣрнякѣвъ, що звалися гѣралями; вони
осягали просторонь вѣдъ Кракова на пѣвдень до угорской
границѣ. И туды Хмельницкій розславъ свои унѣверсалы и по-
дававъ надѣю на помѣчь Ракочѣя. На чолѣ повстаня зъявився
тодѣ Напѣрскѣй, пройдисвѣтъ, шибай-голова, шляхтичь, що

проиндрилъ свое добро и теперъ мавъ на думцѣ поправитися
середъ загальной колотнечи: такъ описують его сучасники.
По свѣдоцтву иншого сучасника, се бувъ Симонъ Бзовекій, по-
ббчный сынъ короля Владислава IV. Въ мальствѣ вѣдано его
для выхованя въ дѣмъ Костокъ, значной и давной родины, що
мала повагу въ Речи-Посполитѣй черезъ кривну рѣдню пред-
кѣвъ зъ св. Станиславомъ, котрого вважали патрономъ Поля-
кѣвъ. Потѣмъ юнакомъ взято его пажемъ до королеви Ренаты;
тутъ вѣнъ выховувався при дворѣ и бувши дуже здатнымъ,
вѣдобравъ блискучу освѣту; въ двацять лѣтъ вѣдъ роду вѣнъ
знавъ багато чужоземныхъ мовъ. Пѣсля смерти Владислава
вѣнъ оддалився вѣдъ двора, тинявся невѣдомо де, а въ 1651
роцѣ зъявився въ околицяхъ Кракова, маючи при собѣ уни-
версалы Хмелъницкого, пѣдбуржуючй хлопѣвъ проти своихъ
панѣвъ, котрй вѣнъ ховавъ, поки приспѣе часъ оголошувати
ихъ. Вѣнъ выдававъ себе за належачого до родины Костокъ
и звався Олександромъ Львомъ Косткою изъ Штернберга. Его
аристократичнй поведѣнки и знате мовъ не давали нѣякого
приводу не вѣрити его родовитости. Се бувъ молодой чоловѣкъ
дуже гождй, показный, хочъ и не высокй на зрѣсть, съ чор-
ными вусиками, зъ маленькою гостренькою борѣдкою, зъ гар-
ными кучерами, розумный, пѣддесливый, незвычайно прина-
дливый.

Вѣнъ подружився въ мѣстѣ Новому Торзѣ съ тамошнимъ
пѣдстаростою Здановичемъ, простымъ старенькимъ провинцй-
ломъ и упевнивъ его, що король Янъ Казимаръ поручивъ ему
вербувати людей у вѣйско. Старый полюбивъ его, мовъ рѣдного
сына. Черезъ него вѣнъ познакомився и збйшовся зъ однимъ
шкѣльнымъ сѣльскимъ учителемъ въ селѣ Пцимѣ, Мартиномъ
Радоцкимъ, котрый до фанатизму бувъ опанований думками
анабаптистѣвъ, що колись-то лишили слѣды свои науки въ сему
краю. Пройдисвѣтъ такъ пѣдбармувався до сего фанатика, що
той бачивъ у нему пѣсланця небесного, котрый зъ волѣ короля
приносить народови волю и миръ Христа. Знайшлась у Радоц-
кого королѣвска грамота на вербунокъ вѣйска, такъ званный
приповѣдный листъ, даный за рѣкъ передъ тымъ якомусь-то
Напѣрскому. Мартинъ штучно пѣдробивъ такй документъ на
имя Олександра Льва Костки-Напѣрского и ствердивъ его пе-
чатку, знятою съ передуючої грамоты; зъ симъ пѣдробленнымъ

документомъ почавъ Костка-Напѣрскій свѣй вербунокъ. Въ сему краю, що лежавъ коло Карпатъ, жили такъ звані солтысы, на взбръ козакѣвъ: то були вѣльнй жлѣборобы, котрй повиннй були тѣльки вѣдбувати вѣйскову службу, нарѣдъ свавѣльнй и бунтовливый, що живѣ розбоємъ и все пѣдтримувавъ въ паньскихъ хлопахъ ненависть до панѣвъ. Напѣрскій здружився зъ однимъ солтысомъ зъ Старого Дунайця, Станиславомъ Лентовскимъ, котрый мавъ велику силу на все свое товариство и прозванный бувъ маршалкомъ солтысѣвъ. Въ спѣлцѣ зъ нимъ и зъ Мартиномъ Радоцкимъ, Напѣрскій розпустивъ пѣкликъ до народу, що бѣ усѣ зѣбралися пѣдъ отамановане Костки проти жидѣвъ и шляхты, бо жиды замучили Христа, а шляхта замыслила повстати проти короля. Обѣцяно народови вѣльности, роздѣль шляхотскихъ лѣсѣвъ, грунтѣвъ и поля, и пѣдмогу козацку вѣдъ Богдана Хмельницкого. Всѣ, хто приставъ до сего дѣла, повиннй уквѣтчати свои хаты клечанемъ, що бѣ иншй спѣльники, идучи черезъ таке село, знали, що тамъ живутъ ихъ товаришѣ и не чинили бѣ имъ нѣякои кривды, а въ походѣ вѣнокъ, привязанный до зеленои сосновой вѣтки, повиненъ бути знакомъ для обоѣльного обѣзнаня. Друге жерело подае звѣстку, що такою признакою бувъ зеленый шнуръ, котрый носивъ кожнй ополченецъ, и поломя погрожало тому селу, де не хотѣли бачити сего знака. Напѣрскій покладався на Хмельницкого: тодѣ ще нѣхѣло не предбачавъ берестецкои халепы; мавъ надѣю и на Семигородского князя. Напѣрскій думавъ скористатися вѣдеутностью шляхты, що звѣдусѣль пѣшла въ посполите рушене. Ватажокъ хотѣвъ опанувати всѣ укрѣпленй мѣста, потѣмъ взяти Кракѣвъ и передати столицю въ руки Хмельницкого, поки тамъ шляхтичѣ будутъ боронити свои права на Волинѣ. Що бѣ зручйѣше выконати свѣй замѣръ и до того, що бѣ не тратити марне людей, Напѣрскій, называючи себе Косткою, розпустивъ чутку, нѣ бы его прислано вѣдъ Яна Казимира зъ наказомъ поняти твердинѣ, що зѣсталися безъ обороны. Перша твердиня, съ котрой вѣнъ почавъ свою справу, була Чорштинѣ, на неприступной горѣ, на березѣ рѣчки Дунайця. Тамъ, замѣсть старосты, бувъ пѣдстароста, жидѣ. Напѣрскій вымагавъ, що бѣ его впустили. Самозванецъ показувавъ грамоту съ пѣдписомъ короля, зъ великою висячою печатею. Жидѣ спершу було суперечався, але неза-

баромъ, якъ мовить сучасникъ, почувъ, що въ него не стало духу. Бунтовники опанували Чорштинъ 14. червця.

Напѣрскій поручивъ Радоцкому и Лентовскому, котрыхъ назвавъ полковниками, збирати охотникѡвъ и приводити до него въ Чорштинъ. Вѡнъ розпустивъ ще й вѡдъ себе універсаль, въ котрому, удаючи зъ себе королѣвского пѡсланця, перестерѣгавъ всѣхъ, що бѣ не вѣрили нѣякимъ инымъ універсаламъ, хочъ бы вони були съ королѣвскимъ пѡдписомъ и съ печатею, бо король, пробуваючи въ рукахъ у шляхты, по неволѣ мусить выдавати те, що ему загадано. Вѡддаючи цѣлкомъ на волю хлопѡвъ ихъ володарѣвъ шляхотского роду, Напѣрскій заказувавъ займати костелы и едину особу съ панѡвъ — Здановского, новоторского мешканця. Напѣрскій назначивъ свѡй похѡдъ на Кракѡвъ 24. червця у день. Але въ сей, загодѣ нацѣлений день, трапилось зовсѣмъ що иншого.

Дѡйшла вѣетка до кракѡвского бѣскупа, котрому король доручивъ доглядъ за симъ краемъ. Вѡнъ вырядивъ шѣстьдесятъ драгонѡвъ и доручивъ старостѣ добчицкому Йордану вѡдняти опанованный замокъ.

„По якому праву и по чиѣму наказу опанованный Чорштинъ и що за вѡйско зъявилось въ Польщѣ?“ написавъ до Напѣрского бѣскупа.

„Я Костка, природженный шляхтичъ Речи-Посполитой, — вѡдмовлявъ самозванецъ; — я присланный вѡдъ короля для обороны границѣ вѡдъ ворожого нападу. Ёго величѡбсть турбується, що всѣ шляхтичѣ выйшли зъ вѡтчины и приславъ мене“.

Йордана не пустили въ замокъ и вѡнъ мусивъ нѣ съ чимъ вернутися въ Кракѡвъ. Хто бачивъ Напѣрского, самѣ не знали, за кого вважати его: чи за самозванця, чи за того, кого вѡнъ удававъ зъ себе, але запевняли бѣскупа, що самѣ бачили королѣвску грамоту и переказували ему прикметы нового чорштиньского коменданта.

„Не може бути, — сказавъ бѣскупъ: — я знаю всѣхъ Костокъ, скѡльки ихъ есть въ Польщѣ. Се не Костка“.

Пѡдзоръ его на правду выйшовъ: у Кракѡвъ привели зъ ватаги Напѣрского купцѣвъ пороху и олива; вони пѡдъ муками призналися, що замокъ опанувавъ прихильникъ Хмельницкого.

Дѡзнався тодѣ бѣскупъ и про те, що селяне збираються на сходины и стромляють на свои хаты вѣтки. Бѣскупъ зрозу-

мѣвъ, що задумується щось недобре для шляхотства. Вѣнь вырядивъ ватагу своєї надворної команди и зъ ними ватагу староства Опунцкого, всего коло 1000 чоловіка, підъ отаманованемъ шляхтича Яроцкого, а тымъ часомъ оповѣстивъ короля про все, що трапилося.

До Напѣрського въ Чорштинѣ не встигли ще збратися стовпища народу, підбуреного проти панѣвъ. Зъ нимъ въ Чорштинѣ съ початку було всего сорокъ пять гѣрнякѣвъ и пятеро дѣвчатъ. То була вся его залога. Несподѣвано явилися підъ замокъ біскупецкї драгоны. Напѣрскїй не прийшовъ до розпуки, вѣнь звелѣвъ запалювати натертї смолю пуки соломы и выставляги ихъ въ гору на показъ, що бъ такимъ робомъ подати гасло своимъ однокумцямъ, що бъ вони поспѣшали на выруку, а самъ жваво и непохибно оборонявся проти драгонѣвъ и, не маючи огнепальныхъ нарядѣвъ, ливъ на нихъ зо стѣнъ розтоплену смолу и кидавъ каменї. Такъ минуло два днї. Сподѣваної выруки не було. Тодѣ підвластнї, стоячи на стѣнѣ замка, невтерпѣвши, загукали, що готовї выдати Напѣрського и его товариша Лентовского, коли ихъ помилують. Яроцкїй зразу на все згодився, бо боявся баритися, що бъ часомъ не надѣйшла ватага бунтовливыхъ хлопѣвъ, съ котрою не легко буде впоратися. Гѣрняки звязали Напѣрського и Лентовского и выдали Яроцкому. Тодѣ жъ бувъ схопленный и выданный Чепецъ, що его настановивъ Напѣрскїй полковникомъ. Сей чоловікъ бувъ перше отаманомъ розбѣйницкой ватаги и бувъ схопленный и засуджений на смерть въ Новому Торзѣ саме тодѣ, коли Напѣрскїй живъ у Здановича и удававъ зъ себе особу, котрѣй король доручивъ вербунокъ вѣйска. Напѣрскїй вприсивъ мѣскихъ радныхъ, що бъ вони ослобонили вѣдъ смертної кары Чепця, доброго молодця, и дозволили взяти его у вѣйска. Такимъ побытомъ Напѣрскїй добувъ собѣ сего Чепця и зробивъ его помѣчникомъ у справѣ народного повстаня.

Третѣго дня пѣсля выдачи Напѣрського, всѣ трѣе, выданї Яроцкому, ѣхали въ ланцюгахъ; юрбы народу съ цѣкавостю дивилися на нихъ. Гѣрнякѣвъ, що були зъ Напѣрскимъ въ Чорштинѣ, выпустили безъ слѣдкованя.

Бувши підъ сторожею въ ланцюгахъ, Напѣрскїй здавався жвавымъ и веселымъ. По дорозѣ съ Чорштина въ Кракѣвъ, вѣнь усе пивъ, гравъ, жартувавъ и въ загалѣ повѣдился такъ,

неначе не мавъ чого сподѣватися нѣякого лиха. Ёго ввезли въ Краковъ на встоячки на повозцѣ; руки его були привязанѣ до вробленой въ повозку драбины. На той же пѣвозцѣ сидѣвъ зъ звязаными назадъ руками въ бруднѣй сорочцѣ Лентовскѣй. Ёго грубе старезне обличе, облямоване круглою сивою боро дою, вражало проти облича Напѣрского, що цвило молодостю и красою. Всѣхъ ихъ допытували зъ муками. Напѣрского привязали ногами до пѣдлоги, а руками до стелѣ и вытягували суставы, потѣмъ пѣдлѣкали боки свѣчками и брызкали груди горящою сѣркою.

„Я побѣчный сынъ короля Владислава, Симонъ Бзовскѣй, — сказавъ вѣнъ, — я помагавъ Хмельницкому. Коли бъ менѣ пощастило и мене не выдади, у мене набрались бы десятки тысячъ народу; я взявъ бы Краковъ и вызволивъ бы хлопѣвъ вѣдъ власти панѣвъ ихъ и жидѣвъ“.

При нему знайдено унѣверсаль Хмельницкого до всѣхъ хлопѣвъ польского роду. Гетьманъ козацкѣй обѣцявъ, пѣдгорнувши собѣ шляхотску державу польску, дати всему чорному народови Польскому волю вѣдъ усѣхъ повинностей и панщины; вѣнъ умовлявъ, здатися на него на рѣвнѣ зъ Украиньско-рускими хлопами, зректися своихъ панѣвъ, повстати проти польской и жидѣвской силы и, еднаючись въ численѣ, яко мога ватаги, прибувати до него на помѣчь разомъ за одно зъ Украиньско-рускимъ народомъ.

Напѣрского присудили посадити на палю, Лентовского и Ченця — четверувати, а Мартину Радоцкому, котрого те жъ арештували и потягли до суду — вѣдтяти голову.

Присудъ бувъ выконаний 28. червця (н. ст.) о полудни. Напѣрскѣй, идучи на кару, хочъ и бувъ смертельно блѣднѣй, але силкувався здаватися байдужимъ и роздивлявся на юрбы народу, що зѣбралися дивитися на сцену кары злочинцѣвъ. Отже коли вѣнъ побачивъ парядъ чекавшой на него кары, всѣ завважили, що страхъ вѣдбився на его обличу; про те, вѣнъ оправився и швидкою твердою ходою пѣшовъ на люту смерть, неначе такой смерти вѣнъ усе и давно вже чекавъ собѣ.

Коли бѣскупъ краковскѣй сповѣстивъ короля, съ пѣдъ Берестечка выправленѣ були ватаги мечника Зебжидовского и ко-нюшого коронного Любомирского, що бѣ вгамовати повстанѣ,

але перше нѣ жь тѣ ватаги прибули на мѣсце, воно було вже погамоване.

Таке жь повстанє счинилося ббля Познани, въ Великій Польщѣ. Туды прибуло шѣсть шляхтичѣвъ Русинѣвъ, православної вѣры, що були пбслані Хмельницькимъ. Съ початку вони прикидѣлися передъ панами, нѣ бы то утѣкли зъ родини, спасаючись вѣдъ народного повстаня, а потѣмъ, коли шляхта пбшла въ посполите рушенє и людей шляхотского стану стало въ тѣмъ краю менше, тодѣ вони стали пѣдбурювати простый нарѣдъ, розпускали поголоски про побѣды козаковъ, про поразку короля, казали, що Хмельницкій повставъ за волю не тѣльки Русинѣвъ, але за весь простый людъ въ Польщѣ, пѣдмовляли скинути ярмо польске и, такимъ побытомъ, набрали юрбу, котра и почала повстанє. Оденъ зъ сихъ емісарѣвъ, шляхтичъ сѣрадского воеводства, радомского повѣту, Кулакѣвскій, бувъ схопленный и вѣнъ розказавъ про якогось Гжибовского, котрый, вернувшись съ татарской неволѣ, зъ дозволу коронного гетьмана, збиравъ милостиню на выплатъ Татарамъ за свою волю. Сей Гжибовскій въ Познанѣ признався ему, Кулакѣвскому, що вѣнъ належить до товариства, котре має на метѣ розсылати своихъ агентѣвъ, що бъ вони, прикидаючись старцями, дѣзнавалися скрѣзь про шляхотскі двори и пѣдмовляли хлопѣвъ до повстаня, — що такихъ агентѣвъ въ Польщѣ єсть до двохъ тысячъ и всѣ вони—пѣдъ доглядомъ полковника Стасенка, назначеного для сего Хмельницькимъ. Кулакѣвского стали пытати пѣдъ муками, а тымъ часомъ пятеро товаришѣвъ его, котрыхъ назвавъ Кулакѣвскій, зѣбрали юрбу хлопѣвъ коло Кроликовецъ и отаборилися тамъ пѣдъ отаманованемъ Гжибовского;| окрѣмъ того, багато ихъ вешталося въ одежѣ прочанъ, ксѣндзѣвъ и навѣтъ жѣнокъ, вони все пѣдглядали и при нагодѣ пѣдпалювали панскі двори. Ало князь Чарторижскій, що орудувавъ тодѣ познаньскимъ епископствомъ, втихомиривъ бунтъ зъ самого початку. Ватага съ пяти сотень кѣнницѣ, выражена проти бунтѣвникѣвъ, напала на нихъ: хлопцы не знали нѣ вѣйсковои справы, нѣ порядку, и съ першого натиску кинулися въ рѣстѣчь. Чотырѣхъ емісарѣвъ схопили и посадили на палю; останній поховалися въ лѣсахъ. Ся поразка вѣдбила вѣдвагу у иншихъ хлопѣвъ, що, за прикладомъ першихъ, мали вже повстати. Вѣстка жь про

поразку Хмельницького під Берестечкомъ зовсімъ затлила дальшій замірѣ на новій рух; инакше могли бути въ Польщѣ великія перевороты.

Після зрабованя козацкаго табору, самъ король мавъ було йти въ Украйну зо всімъ войскомъ и обѣцявъ не покидати войска, поки не прибуде въ Кієвъ, осередокъ ворожої землѣ.

Вишневецкаго и Калиновскаго виражено впередъ зъ сѣма ватагами, для слѣдкованя за втѣклыми козаками. Першій пошовъ на Дубно, а другій, на південь, до Кременця. Выражючи сю погоню, король оповѣщавъ по Волинѣ універсаль, котрый треба було оголосити по всѣхъ парафіяльныхъ церквахъ мѣськихъ и сѣльськихъ.

„Бажаючи полекшити судъ милосердемъ, — мовилося въ тому універсаль, мы обявляемо милбсть свою Рускому народови: мѣщанамъ и селянамъ, коли вони не матимуть нѣчого спѣльного зъ бунтѣвниками, будуть ловити хлопѣвъ, що повтѣкали съ підъ Берестечка, и робитимуть для королѣвскаго войска мосты, а для харчованя его — даватимуть харчѣ“.

Король выправився по дорожѣ въ Кременецъ: скрѣзь Поляки натыкалися на безщасній недобитки розтрошеної украйсько-рускаї силы. Съ часу побѣгу потонуло або побито ворогами двайцять двѣ тысячѣ Русинѣвъ. Крайна була зовсімъ зруйнована и спустошена; тѣ, котрі встигли пробитися съ табору, вмирали зъ голоду, а найпаче пѣшій. Поля були всѣяній трупами. Коли Поляки вѣхали лѣсами, лѣнный гомѣнъ доносивъ до нихъ стогѣнъ умираючихъ, котрі марне силкувалися підтримати житѣ корѣнемъ та травами. Чуючи кѣньскій топѣтъ и польску мову, Русины силкувалися бѣгти, але ноги ихъ подломувалися и, спасаючись вѣдъ ворогѣвъ, вони залазили въ кущѣ, мовъ тѣ птицѣ подстрѣленій, бажаючи хочъ умерти не въ рукахъ ворогѣвъ. Король звелѣвъ підбирати ихъ и, зъ жалю, годувати, бо, якъ завважає сучасникъ, хочъ вони були и не дворяне, а все жъ таки подданій, здатній для того, що бѣ служити паньству. Але Русины зъ огидю вѣдверталиися вѣдъ свого власнаго хлѣба, котрый теперъ давали имъ побѣдники, и розбивали собѣ головы объ каменѣ и пнѣ. Таке видовище уявлялося Полякамъ до самой рѣчки Иквы. Тамъ збиралися ватаги, вираженій на здогѣнъ. Калиновскій привѣвъ у таборѣ юрбу

полоненикѣвъ, родомъ зъ лѣвобѣчної Украйны; привязані за шию до кульбакъ, вони бѣгли, мовъ хорты на мотузкахъ за ловцями. Поляки почали ихъ трусити и знайшли тѣльки кѣлька папушь тютюну; вѣды не було нѣякои; за те пороху и куль у декотрыхъ було чимало. „Багато васъ тутъ?“ пытали ихъ.

„Тисячѣ нашихъ тиняються по сему лѣсови, — вѣдмовляли вони: на наше лихо, немає тутъ и птицѣ, та ще къ тому мало хто зъ насъ здолѣе набити рушницю“.

„Що жъ вы вѣсте?“ спытали ихъ.

„Катранъ, холодець*) та инше зѣля, та й того нема де дѣстати. Незабаромъ всѣ загинемо зъ голоду“.

Ярема не привозивъ полоненыхъ; заставши пѣдъ Дубномъ три тысячѣ слабыхъ и стомленихъ, вѣнъ звелѣвъ добити ихъ, безъ жадного жалю надъ долею ворогѣвъ.

Посполиті почали вже нарѣкати и вымагати у коронного гетьмана, що бѣ вѣнъ вѣдпустивъ ихъ. „Якъ? — выгукували шляхтичѣ, — мы покинули нашѣ семьѣ, нашѣ домѣвки, вѣ лѣтну робочу пору, мы давали гроши и самѣ служили, — та й сего ще мало! Хотуть насъ зничити, повести вѣ ворожу землю и выморити голодомъ. А тымъ часомъ вѣ Польщѣ не спокѣйно. Кто знае, що теперъ робиться зъ нашими жѣнками и дѣтьми“. Коронный гетьманъ спалахнувъ и почавъ имъ вымовляти лайливыми словами. Тодѣ мазовецкѣй пѣдкоморі завваживъ ему: „Пане гетьмане! звольте бачивѣше поводитись зъ дворянствомъ: вы знаете, адже жъ се omnes!“

„Що? якъ? насъ? — загримавъ Потоцкѣй. — Довбушу! бий вѣ кѣтлы! Будемо бити сихъ omnes зрадникѣвъ!“

Ярема Вишневецкѣй схопивъ его за руку и ледве заспокоивъ. Ся сцена выкликала ще бѣльше хвилѣваня помѣжъ шляхтою.

Вони скликали генеральне коло, куды повинні були зѣбратися шляхтичѣ рѣжныхъ воеводствъ, съ котрыхъ складалося посполите рушене. Маршаломъ (проводиремъ) сего збору бувъ выбранный пѣдчашѣй судомирскѣй Мартинъ Дембицкѣй, чоловѣкъ, придбавшѣй собѣ славу, яко гарный мовець. На сѣй радѣ було постановлено, що по закону шляхотство, збираючись на посполите рушене, повинно обороняти вѣтчину тѣльки вѣ протягу

*) Зоветься ще заячѣй холодокъ або шпарага. Увага перекладчика.

двохъ тыжнѣвъ. На се декотрѣ тодѣ жь вѣдмовляли такъ: „Богъ не повиненъ вывершати чудомъ те, чога не хочуть робити недбалѣ шляхтичѣ, а що до того, що вони здаються на двохтыжневу повиннѣсть, то се абы тѣльки прикрити свое власне недбалство“. По правдѣ жь, шляхта порывалася до свои господа, поспѣшала до своихъ жѣнокъ, вважаючи за лѣпше спокѣйне жите въ своихъ садыбахъ, нѣ жь праця и невыгода вѣйскового жита. Король и сенаторы просили шляхтичѣвъ збѣставитися на службѣ въ походѣ съ кварцянымъ вѣйскомъ ще хочъ два тыжнѣ и дѣйти до Староконстантинова, де можна було сподѣватися бою зъ ворогомъ, бо зъ сего мѣста ханъ приславъ королеви листъ. Сенаторы казали шляхтѣ: вже одна чутка про те, що король йде зъ вѣйскомъ и зо всею силою посполитого рушеня, налякае ворогѣвъ. Шляхта й слухати нѣчого не хотѣла и про самого короля выгадувала чорнѣ поговори; мѣжь иншимъ брехали, нѣ бы то король навмысне выпустивъ козакѣвъ и Татаръ, взявши съ хана 800.000 золотыхъ, хочъ такимъ нѣсенѣтницямъ нѣхто вѣры не дѣймавъ. Пѣдканцилѣрь коронный Радзѣвскѣй, съ котрымъ король мавъ сварку и тѣльки въ день берестецкого бою помирился, хотѣвъ було пѣдслужитися королеви и ставъ умовляти шляхту покортися королѣвскѣй волѣ, але его не слухали и дорѣкали за двоѣдушнѣсть, бо спершу вѣнѣ самъ пѣдбывавъ иншихъ суперечити королеви. Про те, однакъ, умовляня Радзѣвского чи кого иншого мали впливъ на шляхту и воно черезъ депутацію заявило королеви, що замѣсть свои особистои службы мае заплатити гроши або спорядити миліцію; але на се имъ вѣдмовили, що гроши безъ вѣйска можуть дѣбѣстатися въ руки ворогѣвъ, а установка миліціи вчинити замѣшане въ вѣйску, коли у ватаги миліціи почнуть переходити жовнѣры съ кварцяного вѣйска. Про те, однакъ, и те и друге приняли, яко патріотичный дарунокъ вѣдъ шляхты. Але поки точилася про се розмова помѣжь сенаторѣвъ, шляхтичѣ тѣкали за Стырѣ и розѣѣздилися по домѣвкахъ. Цѣкаво, що найбѣльше хвилювалися и гомонѣбли проти волѣ короля вести посполите рушене дальше въ походѣ—тѣ саме шляхтичѣ, котрѣ не встигли до бою и навмысне опѣзнилися, що бѣ справа обѣйшлася безъ нихъ, и отъ вони то, не выймаючи шаблѣ съ пѣховъ проти ворога, теперь поспѣшали до дому, що бѣ тамъ хвалитися своими небувальыми

подвигами. Кварцяне вѣйско нарѣкало на затримане платы и правило, що бѣ король дѣбравъ способу зѣбрати податки на заплату вѣйсковѣ. Сего инакше не можна було зробити, якъ выслобонивши шляхтичѣвѣ вѣдѣ вѣйсковоѣ службѣ.

„Та й справдѣ — казали деякѣ паны, — нема чого тримати посполите рушенѣ: козаки зовсѣмъ побитѣ. Доволѣ невеликого вѣйска, що бѣ знищити останки бунту. Ще жѣ и те треба сказати, що не можна лишати середину королѣвства безъ людей, здатныхъ до зброѣ, бо й Ракочѣй може напасти на насъ“.

Король згодився. Потоцкѣй марне силкувався зупинити его. Посполите рушенѣ розпустили.

„Уступаю вамъ, панове, славу докѣбченя вѣйны“, сказавъ гетьманамъ Янъ Казимиръ.

И останнѣй разъ оглядѣвѣ вѣнъ свое вѣйско пѣдъ Орломъ, за пѣвторы милѣ вѣдѣ Кременця. Всего вѣйска, що вырѣжалося вѣ Украину, було бѣльше трийцѣти тысячѣ: переважно воно складалося зъ Нѣмцѣвѣ; до сего вѣйска додали ще сѣмъ тысячѣ посполитого рушеня сѣ тыхъ, котрѣй приишли пѣзно и не були ще вѣ бою. Слѣдкомъ за посполитымъ рушенемъ самовѣльно выходили зъ вѣйска охочѣ, паньскѣй надворнѣй команды, багато челяди, выходили навѣтъ жовнѣры сѣ кварцяного вѣйска, нѣ бы то задля того, що бѣ служити вѣ милѣци. Але воеводскихъ милѣциѣ, про якѣ гадалося, не споряджено, а жовнѣры, записавшиє охочими до милѣциѣ и взявши впередъ частину грошевоѣ платы и харчѣвѣ, верталиє на службу вѣ вѣйско; шляхта жѣ, предложивши замѣть особистоѣ службѣ у вѣйску гроши, не заплатила ихъ виовнѣ. Тѣ гроши, що венѣли зѣбрати, були розданѣ кварцяному вѣйску, вѣ пѣдмогу тымъ, хто мавъ бѣльшу нужду.

Король выѣхавъ у Варшаву черезъ Броды и Львѣвѣ, а кварцяне вѣйско рушило вѣ Украину трема великими вѣтагами.

Бѣльше тыжня йшли жовнѣры по зруйнованѣй и сиуєтѣлѣй Волынѣ.

Се були сумежнѣй землѣ мѣжъ Украинною и Польщею по зборѣвскѣй умовѣ и все пѣдидали першимъ ворожимъ дѣямъ, а черезъ се мешканцѣ сего краю рѣбѣгалиє. Цѣлыми юрбѣми переселялиє тодѣ вѣ Московске царство. „Край сей бувъ такѣй безлюднѣй, мовить самовидецъ, що про него можна було

промовити: земля була спустѣла и невпорядкована; мы не бачили нѣ городѣвъ, нѣ сѣлѣ, тѣльки поле и попѣлѣ; не було нѣ людей, нѣ твари, тѣльки птицѣ кружали въ повѣтрѣ. Бурянѣ по полю пѣдѣймавъ високо въ гору свои высокѣ макѣвки, такѣ, що конѣ тонули въ нему и ледве вѣдцѣ виднѣлися.

Скрутне було тодѣ становище польского вѣйска. Тѣльки кѣбница мала дещо запасу и до того ще, роблячи набѣги по околицяхѣ, могла добувати собѣ хочѣ якѣ небудѣ харчѣ. Пѣхота жѣ пухла зѣ голоду, якѣ мовить сучасникѣ. Не маючи спромози роздобувати запаси, пѣхота мусила все купувати; але жовнѣрѣ у той часѣ всю свою плату звичайно проѣдавѣ, пропивавѣ и програвавѣ, а потѣмѣ йшовѣ обдранѣй, босѣй и голоднѣй. Та ще кѣ тому, коли хто й мавѣ гроши, та нѣ въ кого було купити. Пѣхота мусила ѣсти кѣньске падло, часомѣ навѣтъ таке, що вже три днѣ гнило въ болотѣ. Вѣдѣ сего въ вѣйску пѣшла пошесть и бѣльше пѣвторы тысячи чоловѣка загинуло, поки вѣйско дѣйшло до першого украинского мѣсточка Любара.

Потоцкѣй посѣщавѣ въ Украину, котру Поляки звали тодѣ обѣтованою землею, сподѣваючись мати тамѣ запаси; та, на лихо имѣ, ливнѣй дощѣ йшли безѣ перестанку: болото не давало нѣ йти, нѣ ѣхати, и не було нѣякои будѣвлѣ, де бѣ можна було сховатися вѣдѣ негодицѣ. Коли напоследокѣ вѣйско вступило въ Украину, жовнѣры зѣ радостью побачили хлѣбѣ на полѣ; але незабаромѣ радѣсть ихѣ щезла; люди повѣтъкали и спалили за собою млыны; пѣхота мусила вдовольнитися смажеными зернами. Въ Любартовѣ (Любарѣ) Потоцкѣй вѣдобравѣ таке посланѣ вѣдѣ чотырѣхѣ козацкихѣ полковникѣвъ: бѣлоцеркѣвского Громыки, миргородского Гладкого, кропивеньского Джеджалия и полтавского Пушкаренка:

„Поляки! постановимо щирю и братню згоду; вы насѣ можете побѣдити користными умовами, але звоувати—нѣколи: знайте се! И коли вы насѣ теперь подужаете, то козаки будутѣ ще бѣльше невблаганѣй въ своѣй пѣмстѣ, нѣ жѣ въ боротьбѣ за свою волю“.

Потоцкѣй, по старости лѣтъ и слабости, мавѣ було пристати на мирѣ, звичайно, на користныхѣ умовахѣ, але иншѣ паны, найпаче Вишневецкѣй и Ляндскороньскѣй, правили одно, що треба до останку выгубити ворога.

Въ ту саме годину, коли, зъ одного боку, Поляки вступили въ Украину, зъ другого — инше вѣско взяло гору надъ Русинами и опанувало осередкомъ землѣ украинсько-рускои. Коли Хмельницкій выражався на Волинѣ, вѣнъ лишивъ полки чернигѣвскій и нѣжинскій на пѣвнѣчнѣй границѣ Украины для обороны вѣдъ литовского вѣска. Пѣдъ отаманованемъ Радиви́ла литовске вѣско стало по надъ Припетю для вгамованя бѣлорускихъ хлопѣвъ, котрѣ те жѣ пѣднималися, коли тѣльки на Украинѣ козаки бралися до зброѣ проти панѣвъ. Повстане выбухало въ околицяхъ Могилева и Чечерска. Пѣдвовода смоленскій писавъ королеви пѣдъ Берестечко, що чотырехтысячна козацка ватага пробралася черезъ землѣ Московского царства и опанувала Рославль. Огаманъ ватаги бувъ якійсь Тарасенко. Усадовившися въ Рославль, вѣнъ вырядивъ ватаги въ Прудки, въ Черепѣвъ, въ Ёльню, въ Дорогобужь: козаки опанували останнимъ мѣстомъ, взяли тамъ багато гарматъ и великѣй запасъ пороху. Якъ тѣльки зъявилися козаки въ сихъ мѣсточкахъ, нарѣдъ въ околичныхъ селахъ захвилювався, складалися повстанскѣй ватаги, нападали на шляхотскѣй садибы. Шляхта мстиславского повѣту, задля самообороны, збиралася на соймѣки и посылала проти повстанцѣвъ служебныхъ козакѣвъ, але тѣ нѣчого не здѣдали вдѣяти. Чернигѣвскій полковникъ Небаба, котрого Хмельницкій лишивъ, яко наказного гетьмана въ одсутности его, выславъ до Мстислава три тысячѣ на пѣдмогу козакамъ, що були вже въ Бѣлоруси, а друга козацка ватага пѣшла до Кричева. Коло Кричева ледве вѣдбивався вѣдъ повстанцѣвъ полковникъ Вайсъ, а выряджену до Мстислава трехтысячну ватагу хочъ и подужавъ троцкѣй воведа Служка, але зъ великимъ силкуванемъ и зъ великою втратою своихъ воякѣвъ. Повстане народу зъ Бѣлоруси, про те, не переставало, а ще дужшало помѣрно тому, якъ зъ Украины прибували тысячнѣй ватаги козакѣвъ; бѣлорускѣй хлопы, единовѣрнѣй съ козаками, приставали до нихъ: небезпеченство погрожало навѣтъ и великимъ городамъ и мѣжь ними самому Смоленску. Признано потрѣбнымъ вчинити дѣверсѣю въ саму середину козацкого краю, маючи на увазѣ, що выступъ бѣольшоу частини вѣйсковоу силы зъ Украины позбавлявъ способѣвъ обороны сего краю. На правому боцѣ Днѣпра, въ Чернобыль, стоявъ кѣвскѣй полковникъ Антѣнъ Ждановичъ, а на Полѣсю Гаркуша

зъ шѣстьма, а по другимъ звѣсткамъ—съ пятьнайцятьма тысячами, и инші ватажки. Въ Кіевѣ пробувала двохтысячна залога съ корсуньского полку, підъ отаманованємъ Мозыры; вона залежала вѣдъ Ждановича. На лѣвому боцѣ Днѣпра було на поготовѣ двайцять тысячъ козакѣвъ. Головнымъ отаманомъ ихъ бувъ Небаба. Вѣнъ стоявъ у Черниговѣ. Якъ завважає сучасникъ, Небаба тѣльки пиячивъ та сварився зъ иншими отаманами.

Невелика сторожа була підъ Ловымъ, на переправѣ черезъ Днѣпро.

Поки ще невѣдомо було, якъ покѣнчається вѣйна на Волынѣ, Радивиль не рушавъ зъ мѣсяца и стоявъ таборомъ підъ Рѣчицею; тѣльки по Польсю чинилися бѣйки. Але якъ король давъ звѣстку про побѣду підъ Берестечкомъ и звелѣвъ ему зъѣднатися зъ вѣйскомъ, котре пѣде въ Украину, Радивиль вырядивъ на переправу ватагу підъ командою Мирского. Мирскій напавъ на сторожу, котра складалася съ трехъ сотень чоловѣка. Козаки не сподѣвалися нападу и байдуже собѣ пиячили. Мирскій розбивъ ихъ такъ, що ледве кѣлька чоловѣка встигло прибѣгти въ Черниговъ и сказати Небабѣ: „Ляхи прийшли на тоє мѣсто, де була наша залога; але не много Ляхѣвъ“.

Небаба, „порвавшись несправно противъ исправного вѣйска“, якъ мовить сучасникъ, вважавъ себе непоборнымъ и думавъ було геть чисто выгубити незначну ватагу Мирского. Небаба мавъ усего вѣйска двайцять тысячъ, але за высылкою частини полку въ Бѣлорусь и для збору запасѣвъ, збоставалося всего пятьнайцять тысячъ козакѣвъ. Вони сцепилися зъ ватагою мирскою підъ Рѣпками, але въ той саме часъ, коли вони билися, князь Радивиль швидко и вмѣло займавъ зъ заду козацкого вѣйска и кинувся на него. Въ кѣлька годинъ козаки потягли трохи не всѣ. Самъ Небаба, збувшись коня, побѣгъ, але важкій панцырь не дававъ ходы: два Литовцѣ напали на него разомъ; вѣнъ оборонявся; ему вѣдрубали праву руку — вѣнъ оборонявся лѣвою и наложивъ головою, якъ воляка, разомъ зъ братомъ своимъ. Недѣбитки повтѣкали въ Черниговъ.

Радивиль посунувся до Чернигова. Злякані мѣщане прислали до него депутатѣвъ.

„Благаємо, — писали вони, — змилосердитись надъ нами и нашими дѣтьми, и помилувати насъ. Мы выдамо всѣхъ парубкѣвъ, котрі прийшли для зъеднаня зъ Небабою“.

Радивиль ставъ таборомъ у Любечѣ, а частину вѣйска вырядивъ на Чернигѣвъ. Невѣдомо, чи выдали ему Чернигѣвцѣ козакѣвъ, а тѣльки Литовцѣ, яко вороги, спустошили чернигѣвску краину, грабували, вбивали Русинѣвъ безъ розбору и багато мешканцѣвъ у самому мѣстѣ выгубили. Друга ватага литовского вѣйска, пѣдъ отаманованемъ Гонсевского, перейшла Днѣпро и розбила Гаркушу на рѣчцѣ Ирпенѣ; Ждановичъ вступивъ проти Литовцѣвъ, що йшли на Кієвъ, за пятьнайцять верстѣ вѣдъ сего мѣста, и почавъ зъ ними бѣй, але митрополита Сильвестеръ и печерскій архимандрита пѣслали до него умовляня, що бѣ вѣдступивъ и не мавъ справы зъ литовскимъ вѣйскомъ: вони сповѣщали, що гетьманъ литовскій, выражаючи проти него ватагу Гонсевского, давъ наказъ, розбивши кієвского полковника зъ его вѣйскомъ, вступити у Кієвъ, зруйнувати церкви и будынки и перебити всѣхъ Кіянѣ, якихъ застануть у мѣстѣ. Митрополита и архимандрита мали на думцѣ, коли Ждановичъ послухае ихъ и вѣдступить, просити помилуваня у Радивила, сподѣваючись такимъ побытомъ спасти Кієвъ вѣдъ зруйнованя. Ждановичъ, вѣдобравши такій листъ вѣдъ духовенства, вѣдступивъ. Гонсевскій дѣйшовъ майже до Кієва и, вернувшись, оповѣстивъ, що Украину опанувавъ загальний жахъ и що въ Кієвѣ вѣйско невелике. Тодѣ литовскій гетьманъ посунувся до Кієва.

Тѣльки що Кіяне почули, що Литовцѣ прямують до украинско-рускои столицѣ, съ переляку, на швидку, збрали що вѣспѣли, зъ свого добра, сѣли на байдаки и подались въ низъ Днѣпромъ до Канева и Черкасъ. Козаки те жь покинули Кієвъ, спаливши передмѣстя. Митрополита, архимандрита печерского монастыря Осипъ Тризна, духовенство и урядники мѣского магістрату лишилися въ мѣстѣ и вѣддалися на волю Божу, хочъ жите и було небезпечне, якъ завважае украинскій историкъ. Вони боялися попасти въ руки Полякѣвъ и покладалися бѣльше на милосерде Литовцѣвъ. Ще не дѣйшовъ Радивиль до мѣста, якъ вѣдобравъ такій листъ:

„Найяснѣйшому, ясневельможному пану гетьману вѣйска

его королѣвскои милости литовского и всему лицарству низькій поклѣнъ“.

„Зъ слѣзми благаемо васъ, милостиві паны, выказати жалъ до насъ и змилосердитися надъ церквами Божими и всѣмъ вашимъ мѣстомъ Кіевоиъ: не попускайте своихъ воякъ до руйнованя. Мы нѣколи не пѣднимали рукъ проти помазаника Божого, але все молили всемогучого Бога за щасливе его царюванє, а за часъ колотнечи багато переховували дворянъ и дворянокъ, котрі самі се ствердятъ. Давно бъ мы принесли вамъ, панове, нашу покѣрливѣсть, коли бъ бувъ намъ вѣльный проѣздъ. Просимо вашои милости вызволити насъ вѣдъ вѣйскового знищеня. Червця 29, у св. Софін“.

Радивиль вѣдповѣдавъ:

„Вѣрні пѣддані нехай спокѣйно пробувають у своихъ госпѣдахъ, не маючи чога лякатися нѣякихъ ворожихъ вчинкъ“.

Литовске вѣйско посунулось до Кіева и таборъ ставъ съ початку на площинѣ пѣдъ Подоломъ. Самъ Радивиль помѣстився въ покояхъ митрополиты, бѣля собора св. Софін, оповѣстивъ про се Потоцкого и закликавъ его йти швидше, що бъ обопѣльными дѣями выгубити ворога.

Отакъ Украина була затоплена ворогами зъ двохъ бѣкѣвъ и вони вже лагодилися выгубити въ нѣй всякій зародокъ украинско-рускои незалежности. Де жъ бувъ тодѣ Хмельницкій, коли, якъ спѣвається въ народнѣй пѣснѣ, его ковані вozy стоять въ Берестечку заточені въ лозы, его вороніи конѣ — у гетьмана Потоцкого стоять на припонѣ, его битіи талары — Ляхи росхапали?“

Темні чутки вѣялися про козацкого гетьмана. Казали, наче бъ то ханъ тримає его въ ланцюгахъ и бє нагаями; казали те жъ, що вѣнъ збравъ проти Ляхѣвъ нові силы. Довго не знали про него нѣ Поляки, нѣ козаки. Покинувши свое бѣдолашне вѣйско, що присудило его на выдачу Полякамъ, Хмельницкій думавъ вернути Исламъ-Гирея. Пѣсля звѣстки одного съ товаришѣвъ Хмельницкого, полковника Семєна Савича, Хмельницкій съ початку було умовивъ хана и его мурзъ вернутися до козацкого табору и продовжати вѣйну съ Поляками. Въ недѣлю гетьманъ съ пѣдъ Ямпѣля, верстъ за двайцять вѣдъ Берестечка, де зупинився ханъ, пѣславъ у козацкій

таборъ універсаль про те, що бь вѣйско було на поготовѣ до бою у вѣвторокъ, бо до того дня повиннѣ, якъ запевнявъ гетьманъ, вернутися на боѣве поле Татаре. Але у слѣдъ за тымъ пошли дощѣ и въ назначеннѣй день у вѣвторокъ сталося таке бездороже, що Татаре, выступивши въ похѣдъ зъ своимъ ханомъ до Берестечка, почали гомонѣти и нарѣкати. Мурзы казали ханови: „Бачишь, Богъ не велить ити — пѣславъ дощѣ. Куды намъ битися съ Поляками, коли мы всѣ промокли и зальпанѣ болотомъ! Та й конѣ у насъ потомленѣ и голоднѣ“. Вони умовили хана залишити справу. Не було жадного способу примусити Татаръ до слухняности, бо й тодѣ вже багато було такихъ, що, не дѣждавшись ханьского наказу, покидали свои набутки и повтѣкали. И ханъ зо всѣмъ своимъ вѣйскомъ бѣгъ, не зупиняючись, дванайцять миль до Константинова. Зъ нимъ були и Богданъ Хмельницкѣй и писарь его Иванъ Выговскѣй. Ханъ дорѣкавъ гетьманови за те, що вѣнъ запевнявъ его, наче бь то у Полякѣвъ не багато силы, а на дѣлѣ вышло зовсѣмъ инше. „Отъ, — казавъ ханъ, — Поляки забрали въ полонъ моихъ мурзъ: чимъ менѣ ихъ выкупѣти?“ Було замѣтно, що ханъ мавъ замѣръ вѣддати Хмельницкого и Выговского Полякамъ за своихъ, що забранѣ Поляками въ бою. Выговскѣй, коли покладатися на те, що вѣнъ самъ розказувавъ, казавъ тодѣ ханови такъ: „Ваша ханьска величнѣсть думаете вѣддати насъ Польскому королеви, але мало вамъ буде користи вѣдъ нашей крови; Богъ васъ покарае за зломане присяги, а вѣйско запорозке пѣмститься за насъ“. „Я не ламаю присяги, — вѣдмовлявъ ханъ, — иначе я не прийшовъ бы сюды зъ своимъ вѣйскомъ. Я самъ не знаю, якъ се зробилося, що на моихъ людей жакъ напавъ; вы самѣ бачили, якъ вони, покидавши свои наметы, порозбѣгались. Я й на дальше не зламаю присяги и буду вамъ помагати“. Вѣнъ вѣдпустивъ Выговского, а Хмельницкого затримавъ. Вѣнъ давъ Выговскому двайцять тысячъ Татаръ съ чотырма мурзами, але пройшовши зъ нимъ верстъ двайцять, сѣ Татаре покинули Выговского зъ двома Татарами и трѣма козаками. Выговскѣй не мавъ чого йти до козацкого вѣйска и поѣхавъ въ Украину. Тамъ вѣнъ побачивъ, що Татаре забирають въ неволю Русинѣвъ и оповѣстивъ козакѣвъ, що бь вони вѣдбивали своихъ землякѣвъ. Такъ оповѣдавъ самъ Выговскѣй. Польскѣй жерела показують инше, що ханъ,

Рус. Ист.

Бібл. ХРЪ ЛЮТЕНА

Івано-Франківського
педагогічного інституту

Інв.

249306

затримавши у себе Хмельницького, відпустивъ Выговского въ Чигиринъ за грѣшми, котрыхъ вѣнъ вымагавъ за выкупъ Хмельницького и Хмельницькій сидѣвъ у него за вартою, поки Выговскій не привѣзъ ханови вѣсімсотъ тысячь таларѣвъ. Польскій переказъ подѣбный до правды, хочъ, здається, сума выкупу приблѣшена. Пробиваючи полоненикомъ, Хмельницькій, зъ дозволу хана, пославъ універсала въ Украину. Невенною вийшла дружба вовка зъ бараномъ, християнина зъ бисурменомъ, завважає українскій лѣтописецъ. Мабуть такъ, що ханъ взявъ съ Хмельницького гроши и тодѣ відпустивъ его съ честю и зъ милощами. „Коли я,—казавъ вѣнъ гетьману, (такъ переказувавъ про се Выговскій), — тримавъ тебе, то се я робивъ, люблячи тебе; не можна було тобѣ проѣхати въ таборъ до вѣйска; теперъ зовсѣмъ инше дѣло, тобѣ можна ѣхати; я жъ вѣдъ тебе и вѣдъ козаковъ не вѣдкинуся и съ Польскимъ королемъ на миръ не пристану“. Поляки казали, що ханъ відпустивъ козацкого гетьмана трохи не въ одній сорочцѣ та въ тулупѣ.

Якъ бы воно тамъ не було, Хмельницькій выѣхавъ съ пѣдъ Старокопстантинова въ половинѣ червця нового стилю, въ супроводѣ пяти мурзѣвъ и коло сотнѣ козаковъ.

Гетьманъ метнувся заразъ же на Украину, що бѣ швидше збрати вѣйско и поспѣшати на пѣдмогу обложенцямъ пѣдъ Берестечкомъ. Нѣчого не знаючи про ихъ долю, вѣнъ приѣгъ у Павлочъ. Мѣщане те жъ нѣчого не знали про поразку и здивувалися, побачивши свого гетьмана безъ полковникѣвъ и почесной гвардїи.

Юрба оточила его зъ роспытками.

„Якимъ се побытомъ твоя милѣсть ѣдешъ оденъ? Що се таке?“ пытали его съ почутемъ и турботою православнїи.

„Нѣчого! нѣчого! — вѣдмовлявъ Хмельницькій: все буде добре! Я лишивъ двацять полковъ молодецкого вѣйска проти короля: вони будуть оборонятися хочъ три мѣсяцъ: живности и пороху у нихъ багато, а мы въ таборѣ умѣємо оборонятися, та й голодъ перетерпѣти для козака нѣчого не значить!“

„А литовскій гетьманъ не приѣде въ Украину?“ пытали мѣщане.

„Нѣ! — вѣдмовлявъ Хмельницькій: — Радивилъ давъ слово тѣльки обороняти границю“.

Заспокоивши такимъ побытомъ мѣщанъ, Хмельницкій зб-
стався въ Паволочѣ дожидатися ханьской помощи и два днѣ
пиль безъ просыпу. На третій день прибувъ у Паволочъ Хме-
лецкій, оденъ зъ старшины.

„Тутъ гетьманъ?“ спытавъ вѣнъ.

„Тутъ, — вѣдмовляли ему: — а що take?“

„Take, — сказавъ Хмелецкій: — що я теперь не знаю, якъ
менѣ на очи передъ гетьманомъ стати: насъ у пень розбили!
Гетьманъ убѣ мене! Якъ небудь хочъ вы оборонѣть!“

Разомъ зъ мѣщанами Хмелецкій увѣйшовъ до Хмель-
ницкого.

„А таборъ де?“ скрикнувъ гетьманъ, побачивши козака
съ пѣдъ Берестечка.

„Уже чорты взяли таборъ. Утѣклисьмо съ табору“ ска-
завъ Хмелецкій.

„Якъ?“

„Молодцѣ битися не схотѣли“.

„А корогвы де?“

„И корогвы пропали“.

„А гарматы?“

„И гарматы!“

„А шкатула съ червоными?“

„Про те не знаю“.

Хмельницкій рвавъ на собѣ волося, проклинавъ самъ себе
и цѣлый свѣтъ.

Въ такому смутному духовому настрою, мовить сучасникъ,
застали его новій гостѣ: приѣхавъ Джеджалий и розказавъ, що
сталося въ козацкому таборѣ; приѣхавъ Гладкій, а потѣмъ
и инші полковники зъ недобитками кѣнницѣ: у кого було чо-
ловѣка пѣвтораста, у кого сто.. тѣльки Пушкаренко привѣвъ
щѣсть сотень своихъ Полтавцѣвъ.

„Бѣльше вѣйска немає?“ пытавъ гетьманъ.

„Немае, пане гетьмане, — вѣдмовляли полковники: — усѣ
въ роспорошку пѣшли“.

Тодѣ почався плачь и лементъ; на бѣльше лихо, надхо-
дитъ въ Паволочъ вѣстка, що Радивиль розбивъ Небабу и всту-
пиль въ Украину.

„Якъ же такъ? — казали мѣщане: — казавъ еси, пане геть-
мане, що Литовцѣ не будутъ, а отъ вже йдутъ!“

„Отже, не здержавъ слова Радивидь!“ сказавъ Хмельницькій зъ роспуки.

Хмельницькій пробувъ у Павлочѣ ще два днѣ, якъ ось прийшло кѣлька Татаръ: вони принесли універсалъ вѣдъ хана до всѣхъ Украинцѣвъ. „Коли я вѣдступивъ вѣдъ Берестечка, — писавъ ханъ, — то я се зробивъ не вѣдъ жаху, а розмѣркувавъ такъ вчинити съ причины болотъ и лѣсовъ; але я не вѣдступлюсь вѣдъ запорозкого вѣйска, и коли вамъ буде небезпечно вѣдъ Полякѣвъ, знову прийду зо всѣми ордами“.

Хмельницькій звелѣвъ читати прилюдно сей універсалъ, що бъ пѣдохочувати мѣщанъ и козакѣвъ. Але на другій ранокъ Хмельницькій вѣдобравъ вѣдъ свого сибѣльника зовсѣмъ инше послане. Исламъ-Гирей зрѣкався помагати козакамъ, та ще й погрожавъ имъ. Уманьскій полковникъ Глухъ, почувши, що Татаре, котрѣ повтѣкали съ пѣдъ Берестечка, почали грабувати въ его полку, наздѣгнавъ ихъ на Синихъ Водахъ и люто побивъ десять тысячъ сихъ сибѣльникѣвъ.

Хмельницькій въ досадѣ выѣхавъ съ Павлочи.

„Пѣду на Запороже, — казавъ вѣнъ: — и не хочу бѣльше воювати съ панами“.

Хмельницькій пробувъ у Корсунѣ. Кругъ него збѣралося три тысячѣ козакѣвъ корсуньского полку, а въ околицяхъ, вѣдъ Корсуна верстѣ на пять чи шѣсть, кочувала татарска орда въ трицять тысячъ чоловѣка пѣдъ отаманованемъ двайцяти чотырѣхъ мурзѣ. Въ Корсунѣ 13. липця (н. ст.) гетьманъ витавъ назаретского митрополиту Гавриила, що вернувся зъ Москвы и теперъ пробувъ съ пѣддѣчимъ Григоріемъ Богдановымъ, котрому доручено було передати въ Москву вѣстки про все те, що почуе въ Украинѣ. Царъ выхвалявъ гетьмана за его бажаня вѣддатися пѣдъ високу царску руку — та й годѣ; единою справжнѣю втѣхою козакамъ зъ Москвы була звѣстка митрополиту, що до царя приѣздили польскій послы, але царъ выпровадивъ ихъ не зъ ихъ охотою, — не такъ якъ вони хотѣли и доправлялися. Прочитавши царску грамоту и выслушавши вѣдъ митрополиту звѣстку за приѣздъ польскихъ панѣвъ у Москву, Хмельницькій сплакнувъ, поцѣлувавъ царску грамоту и сказавъ: „Я незабаромъ выряжу послѣвъ просити великого царя прияти всю Украину пѣдъ свою руку“. — „Се саме найкрасше дѣло“ — сказавъ митрополита, котрый въ присутности москов-

скаго піддячого мовивъ те, що ему въ Москвѣ наказано, „и великому цареви любо, що ты, гетьмане, хочешъ служити ему; тольки те дивно, що ты, гетьмане, православный християнинъ, та побратався и зъєднався зъ бисурменомъ и Крымскимъ царемъ, а Татаре, побратавшись зъ вѣйскомъ запорожскимъ, убиваютъ православныхъ християнъ, берутъ ихъ въ неволю, руйнують ихъ домѣвки. Отъ Крымскій ханъ приходивъ на подмогу тобѣ, та й зрадивъ и трохи було тебе самого не вѣддавъ Ляхамъ, для своєї користи. Я живу въ бисурменьской землѣ и знаю ихъ звичаѣ; якъ не заприсягнуть бисурмены православнымъ християнамъ — то все зрадать и за грѣхъ собѣ сего не покладають, бо у нихъ въ законѣ такъ написано: хто житиме зъ джавромъ побратимѣму, не вчинивши ему нѣякого лиха, того чекає вѣдъ Магомета вѣчна мука. Якъ же имъ не выповняти свого закону? Покинь, гетьмане, побратимство съ Крымскимъ ханомъ, а то вѣнъ тобѣ багато шкоды наробить“.

„Самъ я, — сказавъ Хмельницкій, — знаю, що православнымъ християнамъ не слѣдъ брататися и еднатися зъ бисурменами, та, мабуть, за грѣхи нашѣ такій теперъ часъ наставъ, що намъ по неволѣ треба брататися зъ бисурменами; мы зъ ними братаємося для того, що бѣ вызволити съ польскихъ и еретицкихъ рукъ святѣй церкви и вѣру православну, а вони, помагаючи намъ, здобувають собѣ велику користь. Крымскій ханъ зрадивъ намъ: мене вѣдвѣвъ вѣдъ польского табору и съ тыждень тримавъ у себе, не пускаючи до вѣйска, а вѣйско подумало, що Крымскій ханъ змагався съ Польскимъ королемъ и пѣшовъ руйнувати нашѣ украинскій города и забирати въ неволю жѣнокъ и дѣтей козачихъ; вѣдъ того жъ то вѣйско запорожке зъ ляку кинуло таборъ и побѣгло, що бѣ не попускати до знищеня свои домѣвки и семьѣ. Якій же пѣсля сего менѣ другъ Крымскій ханъ? Але до якого часу менѣ не можна вчинити зъ нимъ розмиръ; треба терпѣти вѣдъ него усѣ кривды, бо инакше вѣнъ зъєднається съ Польскимъ королемъ и почне воювати козакѣвъ разомъ съ Поляками. А отъ нехай великій царь прийме мене зъ вѣйскомъ запорожскимъ и всю Малу Русь и всѣхъ людей подъ свою високу руку — тодѣ я именовъ царской величности самъ стану страшнымъ Крымскому ханови, не буду терпѣти вѣдъ него кривды и не буду мати зъ нимъ спѣлки и нѣякихъ зсылѣкъ безъ царского наказу. Тодѣ ему

не можна буде з'єднатися съ Польскимъ королемъ. Пóдданї великого царя, доньскї козаки, будуть страшнї Крымскому ханови, та й я зъ вóйскомъ заморозкимъ чинитиму ему шкоду. Де вже ему тодѣ дружитися съ Польскимъ королемъ? Нехай тóльки великій царь звелить прийняти мене пóдъ свою царську руку: я служитиму ему и Крымского хана зроблю пóдданнымъ его“.

Такъ казавъ Хмельницкїй въ присутности московского пóддьячого; такъ вóнъ и думавъ справдѣ, хочъ вóдъ гаяня и незручности московской полїтики пóдчасъ не ставало у него терпѣня и тодѣ вóнъ высловлявся про Москву далеко не въ такому поважному тонѣ. „Я до нихъ съ щиримъ серцемъ, а вони надо мною насмѣхаються — сказавъ якось Богданъ въ присутности одного Грека, що переказувавъ слова его въ Москву, — побий мене Богъ, коли я не пóду на Москву и не зруїную єѣ гбрше Литвы!“

Писарь Выговскїй пóдбармовувався до московского пóддьячого и удававъ себе, нѣ бы то вóнъ працює на користь Москвы нишкомъ вóдъ Хмельницкого и бóльше до неи прихильный, нѣ жь Хмельницкїй. „Я—казавъ вóнъ—присягну служити цареви безъ лукавства, и коли гетьманъ матиме якї небудь збылки съ Польскимъ королемъ або Крымскимъ ханомъ, буду оповѣщати цареви и писати нишкомъ въ Путивль до боярина и воеводы князя Семена Василевича Прозероветского, тóльки що бѣ нѣхто про се не дóзнався, бо якъ дóзнається гетьманъ, звелить мене скарати“. А про те, може се було мовлено зъ волѣ самого гетьмана, бо потóмъ писарь казавъ пóддьячому те жь саме, що сказавъ бы й гетьманъ. „Коли царь звелить прийняти насъ пóдъ свою руку, — мовивъ Выговскїй, — тодѣ его царство дуже приблѣшиться безъ вóйны и проливу крови багато земель и городóвъ опанує великій царь; вóдъ мѣщанъ и людей всякого стану, вóдъ торгóвъ и промыслу, пóде въ скарбницю великій прибутокъ; тодѣ Польскїй король не то що не посмѣє пóти вóйною на великого царя, а ще до него вырядить послóвъ просити, що бѣ великій царь не наступавъ на него и скрóзь у всему буде поступатися передъ нимъ. Кажу правду, що коли царь, прийме насъ до себе и вырядить свое вóйско на Польшу, то вся Польска корона и Велике князѣвство Литовске безъ вóйны будуть въ пóдданьствѣ у царя и пóдъ

его рукою, бо й теперъ уже вѣдъ однихъ насъ, козакѣвъ, Ляхи не счуются вѣдъ жаху и чекають на себе руйнованя. Коли жь царь незабаромъ не зволить приняти насъ пѣдъ свою високу руку, такъ мы, не бачучи царевой ласки, станемо пѣддаными Польского короля, и король и паны приваблять насъ и доведуть до того, що мы пѣдемо съ Поляками въ Московске царство руйнувати православныхъ християнъ. Лихи ихъ замѣры тѣльки тому й не справдилися, що вѣйско запорожке не хотѣло воювати Московске царство; и Крымскій ханъ за се саме на гетьмана ремствувавъ. Польскій король багато кривды заподѣявъ великому цареви и за сѣ кривды можна бѣ великому цареви приняти до себе Малу Русь и зробити прибутокъ своему царству“.

На Масловому-Бродѣ, на рѣчцѣ Русавѣ, збиралася такъ звана чорна рада. Козаки винуватили Хмельницкого за те, що вѣнъ покинувъ вѣйско пѣдъ Берестечкомъ. Въ рѣжнихъ мѣсцяхъ Украины збиралися бунтовливѣ сходины, на котрыхъ винуватили Хмельницкого яко зрадника.

Але тутъ-то Богданъ виявивъ свою звычайну присутнѣсть духа. „Вѣнъ, мовить сучасникъ, не змѣнився передъ пѣдлеглыми нѣ лицемъ, нѣ духомъ; зъ веселымъ выгладомъ, зъ смѣлою мовою вѣнъ удававъ, що не вмерла ще его доля“. Съ Корсуня розѣславъ вѣнъ козакамъ унѣверсалы, котрыми загадувавъ усѣмъ збиратися и бути на поготовѣ въ походѣ. Се тычилося однаково якъ до тыхъ козакѣвъ, котрѣ зѣставалися оберегати Украину, такъ и до тыхъ, що порозбѣгалися пѣсля берестецкои халепы. Козаки лѣвобережныхъ полкѣвъ повиннѣ були збиратися въ Переяславѣ, а козаки правобережныхъ полкѣвъ — на рѣчцѣ Русавѣ на Масловому-Бродѣ, на тому мѣсци, де збиралася бунтовлива рада. Полковникамъ: бѣлоцеркѣвскому, винницкому, паволоцкому и брацлавскому гетьманъ звелѣвъ збиратися зъ своими полками въ Бѣлѣй-Церквѣ. Нѣхто не знавъ, куды гетьманъ мавъ вести теперъ свое козацке вѣйско. Вѣнъ самъ прибувъ на Масловѣ-Бродѣ и незабаромъ тѣ козаки, що саме теперъ нарѣкали на него, знову готовѣ були йти на смерть за однимъ махомъ руки его.

На диво ворогамъ, Хмельницкѣй, въ самому скрутному станѣ свого житя, женився. Нова жѣнка Хмельницкого була сестра Золотаренка, котрого вѣнъ потѣмъ настановивъ корсунь-

скимъ полковникомъ, на имя Ганна. Поляки, не вѣдомо чому, зовуть єѣ козачкою Пилипихою.

Пробуваючи на Масловому-Бродѣ, Хмельницькій знову пѣславъ до хана перепросити, що незгода козаковъ съ Татарами стинилася мимо его волѣ.

„Мы не маємо, казавъ вѣнь, другои надѣѣ, окрѣмъ твоєи ханьскои милости и татарскои орды. Теперь саме часъ вѣддяти Полякамъ и напасти на нихъ. Король и все посполите рушене вернулись въ Польшу. Тѣльки паны зъ ватагами йдуть забирати свои украинскій маєтности“.

Козацкій урядникъ Котаржный поѣхавъ у Царгородъ.

Але Потоцкій вырядивъ у Крымъ посла Гебултѣвского, пригадувавъ домовлений съ королемъ трактатъ и обѣцявъ ханови нові користи вѣдъ зъеднаня зъ Речю-Посполитою. Лупула те жъ умовлявъ хана вѣдкинутись спѣлки съ козаками. Прикидаючись другомъ Турковъ, господарь чорнивъ передъ ними Хмельницкого и добувався передъ визіромъ, що бъ турецке правительство вернуло подарунки, які вже були пѣслані Хмельницкому. Такимъ побытомъ, обѣдва спѣбники Поляковъ, турецкій визіръ и Крымскій ханъ, хочъ и не обявлялися ворогами козаковъ, але нѣчого не робили, даючи Потоцкому скористати часъ и ослабляти бунтовливу и незгѣдну Украину. Ханъ писавъ Хмельницкому, що вѣнь зовсѣмъ не покидає козаковъ, але зрѣкався выступати въ похѣдъ. „Я—писавъ вѣнь—бажаю гетьману, писарю, полковникамъ, отаманамъ и всему вѣйску запорозкому здоровля и вѣкъ довгій. Вышлю брата своего Нуредина, Шеферъ-казі, Субингізі-агу та иншихъ агъ и беѣвъ, а самъ зѣстануся въ Крыму. Давайте вѣдсѣчь ворогу, але покиньте пнячити, якъ перше робили, а благайте Господа Бога за побѣду“.

Тѣльки двѣ тысячѣ вѣдборныхъ Татаръ служили у Хмельницкого; крѣмъ того на границѣ було у него чотыри тысячѣ Татаръ вѣльной ногайскои орды, пѣдъ отаманованемъ Карачь-Мурзы.

Треба було на своихъ покладатися. Хмельницькій розпустивъ по Украинѣ універсаль, зазываючи нарѣдъ обороняти батьковщину.

„Доля зрадлива, — такого розумѣня бувъ его універсаль, пѣсля звѣстокъ Поляковъ, — вона звычайно пѣднимає въ гору того, кого потоптала; теперь вона сприяє Полякамъ, але неза-

баромъ обернется до козако́въ. Треба то́льки почати вѣйну и мы вернемо втрату зъ лишкою. Король зъ вѣйскомъ пѣшовъ уже въ Польшу, де Ракочій взявъ Крако́въ. Проти насъ иде слабе вѣйско пѣдъ отаманованемъ панѣвъ, котрѣ вважають насъ за рабо́въ и думаютъ панувати надъ нами по своѣй волѣ. Гетьмануе надъ ними пыхатый Потоцкій, старезный дѣдуганъ, котрый колись-то бувъ у насъ въ рукахъ и проданный бувъ Тугай-бею. Звѣдусюды збираються Татаре и будутъ теперъ битися охотнѣйше, що бъ стерти неславу недавнѣи поразки“.

„Плодовита матка козацка, Украина, мовить рускій лѣтописецъ, возродила козацтво, неначе й не було берестецкою поразки.“

Скрѣзь збиралися юрбы народу и клялися вмерти, а не пѣддаватися ворогамъ. Але не було нѣ ладу, нѣ одностайности въ розвѣданому вѣйску. Однѣ втѣшали себе тымъ, що, може, прийдуть Турки и Украинѣ буде лекше пѣдъ володѣннмъ Султана; другѣ называли Хмельницкого зрадникомъ за зсылки зъ бисурменами. Та й справдѣ, Татаре часомъ такъ повѣдилися, що здавалися спѣльниками Поляко́въ проти Украинцѣвъ, а не Украинцѣвъ проти Поляко́въ. Съ Паволочи выступило, на помѣчь козакамъ, ополчене съ поспѣльства або такъ званою черни, пѣдъ отаманованемъ наволоцкого вѣйта, але ихъ стрѣли на дорозѣ Татаре и на половину выгубили. Вѣдъ сего неприязнѣ черни до Татарѣ оберталася и на спѣльнико́въ ихъ, козако́въ; були случаѣ, коли поспѣльство нападало на козацкій семья, що збѣтавалися дома за часъ походу, въ вѣдплату за семья посполитыхъ, забранѣ въ полонъ Татарами. Вся злоба звычайно валилася на Хмельницкого, якъ на головного винуватника побратимства съ Татарами. Въ рѣжныхъ мѣсяцяхъ шибай-головы выбирали собѣ иншихъ ватажко́въ и не хотѣли признавати власти Хмельницкого. Въ самѣй радѣ Хмельницкого чинилася рѣжниця. Выговскій та иншѣ шляхтичѣ, що ихъ спасли козакки и вони записалися въ козацкій станъ, мали на думцѣ миритися съ Поляками; иншѣ жѣ нѣ въ якому разѣ не приставали на се и раднѣйшѣ были красше вѣддатися Туреччинѣ або Московскому царству. Въ самому народѣ хочъ и дуже сильно пробивалося ремство на гетьмана за тѣ руйнованя, якѣ причиняли Татаре, але ще дужшою була невблагана ненависть проти Поляко́въ и вся маса украинсько-русской людности раднѣйша була красше загинути до останку, нѣ жѣ зновъ при-

знати власть панѣвъ. Подоляне, найзавзятѣйшій зъ усѣхъ Русинѣвъ, повстали зновѣ зъ давнымъ занеклымъ ворогованѣмъ до панѣвъ. Шаны думали, що теперъ, подужавши хлопѣвъ, можна вже безпечно вѣхати въ свои маѣтности, и прибули на Подѣле зъ ватагами; але наддѣстрианьскій мешканцѣ привитаѣли гостей вилами и косами. Потоцкій думавъ, що се робиться зъ роспуки, вѣдѣ безнадѣйности мати прощѣня за прежній свавольства, та й пѣславъ до нихъ милостивѣ універсалу, въ котрыхъ обѣцявъ забутокъ всего минулого, коли вони перестануть бунтувати. Подоляне зѣбралися на чорну раду въ Дерезчинѣ, перебили пѣсланцѣвъ Потоцкого и выбрали собѣ ватажкѣвъ. Выбранѣ ватажки, Олександренко и Чугай, зѣбрали до купы ватаги левенцѣвъ або опрышкѣвъ (якъ ихъ звали), що нарѣзно орудували по берегахъ Днѣстра, выгубили шляхтичѣвъ въ околицяхъ Бару, спалили въ сему мѣствѣ замокъ и будѣвлѣ, выгубили паньскій хлѣбъ въ скиртахъ, на току и на пшѣ въ полѣ. При сему Чугая випадкомъ убивъ оденъ зъ своихъ, що выпаливъ въ ознаку привитаня. Олександренко, лишившись единымъ отаманомъ, прибѣльшивъ свою ватагу до десяти тысячъ и самъ ставъ таборомъ коло Браилова: вѣдсѣля вѣнъ розѣславъ чаты въ рѣжнѣ стороны. Такимъ побытомъ вони опанували волости: Багрянѣвцѣ, Ванькѣвцѣ, Дубову и иншій; скрѣзъ повстанцѣ выгубляли шляхтичѣвъ и забирали паньскій клунѣ. Упертѣ въ ворогованю до панѣвъ, вони и въ думцѣ не покладали слухати Хмельницкого, хочъ и спочували універсалу, въ котрому гетьманъ пѣдбурювавъ селянъ захоплювати паньскій маѣтности, будучи певнымъ, що паны Ляхи теперъ зовсѣмъ вже въ козацкихъ рукахъ.

Бужане зѣбралися въ Прилуки до вѣдницкого полковника Богуна, котрый съ кожного мешканця бравъ по таляру, що бѣ наняти Татаръ. По наказу гетьмана зѣбралося ополченѣ въ Бѣлѣй-Церквѣ, але тутъ бѣлоцеркѣвскій полковникъ Громыка накликавъ на себе пѣдзѣръ за схильнѣсть до миру. Богунъ, прочувши, що коронне вѣйско йде на Кіевъ, поспѣшивъ зѣднати свѣй полкъ зъ бѣлоцеркѣвскимъ и тодѣ, коли Хмельницкій зѣбравъ вѣйско на Масловому-Станѣ, укрѣпивъ Бѣлѣй-Церкву и поставивъ козацкѣй залоги въ Хвастовѣ и Трилѣсахъ, що стояли на дорожѣ въ Кіевъ. Дѣяльнѣсть и поклики винницкого полковника наибѣльше будили и пѣдтримували въ мешкан-

цякъ упертѣсть передъ приближенемъ Поляковъ. Вони зъ озвѣренемъ палили на полъ свѣй власный хлѣбъ, руйнували свои хаты, заганяли въ замки худобу, вывозили запасы, що бъ не дати ворогамъ нѣ пристановища, нѣ харчѣвъ.

Поляки незабаромъ почули озвѣрене народу. Съ початку вони зрадѣли, коли вийшли зъ Любара и пѣшли по обѣтованѣй землѣ, якъ вони звали Украинну; черезъ кѣлька днѣвъ все перемѣнилось; паны за великѣ гроши не могли добути собѣ живности, „а меду, пива або вина, мовить сучасникъ, мѣгъ вѣдвѣдати хиба Потоцкѣй, та й то заплативши въ четверо за погане пиво, якого въ иншу годину не пивъ бы и слуга его.“ Въ походѣ безъ перестанку нападали на нихъ узброенѣ ватаги; вѣднимали у нихъ возы, коней, зупиняли на переправахъ, ламали мосты и гукали:

„Коли здумаєте побѣгти, то й нога ваша не втече“.

Дня 3. серпня (13. н. ст.), въ недѣлю, польске вѣйско прибуло въ Паволочъ. Наближаючись до сего мѣсточка, отаманы вырядили впередъ Царыну съ кѣлькама ватагами дѣзнатися, що робитися въ Паволочѣ и чи схильнѣ будутъ мешканцѣ покоритися своему володарю панови Замойскому. Паволочане дуже щиро витали гостей, вѣдчиняли передъ ними свои оселѣ, закликали жовнѣрѣвъ до себе вѣсти й пити, казали, що вони теперъ покѣрнѣ панамъ, Хмельницкого й знати не хочуть, кляли козакѣвъ. Царына и его жовнѣры заспокоилися и зѣсталися ночувати въ хатахъ мешканцѣвъ, а тымъ часомъ паволоцкѣй вѣйтъ давъ звѣстку въ Таборѣвку бувшимъ тамъ козакамъ и Татарамъ, що бъ вони знеобачка прибули въ Паволочъ и перебили Ляхѣвъ. Але козаки й Татаре, мабуть, опѣзнилися, прибувши пѣдъ Паволочъ тѣльки передъ свитанемъ, а тутъ почувъ гомѣнъ и кѣньскѣй топѣтъ панъ Михайло Войнилловичъ, що стоявъ недалеко въ селѣ съ пятьма ватагами кн. Вишневецкого; вѣнъ кинувся до Паволочи, запобѣгъ своихъ ворогѣвъ, вдаривъ на сполохъ и, зъєднавшись зъ розбудженою ватагою Царыны, прогнавъ козакѣвъ и Татаръ, що пѣдкрадалися до мѣсточка. Незабаромъ надѣйшло цѣле вѣйско и вступило въ мѣсточко. Деякѣ отаманы хотѣли вдарити просто на Хмельницкого, але Вишневецкѣй давъ порадѣ йти по дорожѣ въ Кѣвъ и зъѣднатися зъ Радивиломъ, а потѣмъ вже, зъ бѣльшими силами, задавити козацкого гетьмана. Потоцкѣй принявъ радѣ и назначивъ спо-

чинокъ вѣйску на кѣлька днѣвъ у Паволочѣ. Настало свято Першой Пречистой. Поляки вважали за обовязокъ святкувати на мѣсцѣ, а не въ дорожѣ. Може жива згадка зборѣвского бою лишила таке вражене и нещасливу прикмету про сей день.

Въ часѣ стоянки въ Паволочѣ Полякѣвъ вразила несподѣвана туга. Дня 3. серпня (13. н. ст.) була рада, де була принята думка Вишневецкого; рада вѣдбувалася въ шатрѣ князя. Цѣлый день паны у него гостювали. Ярема бувъ веселый, жартувавъ, частувавъ гостей и самъ пиво навпаки своѣй звычайнѣй тверезости. Другого дня вѣнъ зѣвъ кавунѣвъ и напився меду; се зашкодило ему на жолудокъ; зѣявились признаки горячки. Дня 9. серпня его вѣднесли въ замокъ, а черезъ двацять двѣ години переставився вѣдважный отаманъ, въ цѣвтучихъ лѣтахъ, середѣ блискучихъ подвиговъ, щасливый любовю землякѣвъ. Жаль опанувавъ вѣйскомъ до несамовитости; смерть его здавалася непевною; балакали навѣтъ, що его отруили данѣмъ.

Дня 12 (22) серпня тѣло Яремы выправили у Вишневецъ до рѣднихъ могилъ. Вѣрна ватага покѣйника провожала его и хоружій, въ ознаку останнѣн шанобы, тримавъ опущену внизъ корогу, а отаманы йшли за нимъ зъ непокрытыми головами. Гомѣнъ трубъ и бубнѣвъ, вышала зѣ рушницъ и гарматъ були прощальною даниною всего вѣйска воѣвитому князю. „Мало хто тодѣ не плакавъ, мовить самовидецъ, бо всѣ простѣ жовнѣры любили его, якъ тѣльки може любити воякъ свого генерала“. „Не скоро буде въ Польщѣ такій лицаръ“, казали вони въ оденъ голосъ. „За те Хмельницкѣй, мовить польскѣй лѣтописецъ, зрадѣвъ, якъ почувъ, що вже немає того, хто все стоявъ ему кѣсткою въ горлѣ“. „Богъ таки почувъ нашѣ молитвы, казавъ вѣнъ козакамъ: правиця Бѣжа выявила правду: князь Вишневецкѣй, що хотѣвъ колисъ володѣти цѣлою Русю, теперъ понявъ собѣ чотыри лѣктѣ землѣ. Наша зброя не вразила его; Богъ, местнякъ нашої крови, вразивъ беззаконну голову“.

Другого дня пѣсля похорону вѣйско выйшло съ Паволочи, по дорожѣ на Трилѣсы, на 30 верстѣ вѣдъ Паволочи. „Мы опинилися тодѣ, мовить сучасникъ, середѣ неогляднихъ жнивъ и спѣльного достатку. По обыдѣвѣ стороны шляху манячѣли хуторѣ, що тонули въ роскѣшнихъ садахъ и пасѣкахъ, и годне жовнѣрство зѣ жадобою накинuloся грабувати“. Въ пятѣй

годинѣ у вечерѣ Поляки надѣйшли до Трилѣсъ. Потоцкій пѣславъ въ мѣсточко объявити мешканцямъ помилованя, коли вони впусять войско. Поляки, пѣдѣйшовши, побачили, що округъ всего мѣсточка по валу дубовый парканъ, а на парканѣ сидѣли узброеніи люди обохъ полѣвъ, зъ рѣжными пристроями, войсковыми и домашними.

„Покорѣться вы намъ, Ляхи, — гукали вони: — не морѣть собѣ коней, бо нѣ на чому буде до Кракова утѣкати!“

У слѣдѣ за тымъ розлягся выстрѣлъ и смѣхъ надъ падавшими ворогами.

Потоцкій звелѣвъ войску присунутися, що бѣ показати упертымъ свою силу; „але нѣ одна жива душа не думала просити милосердя, мовить сучасникъ. Вони сидѣли попрежнѣму и глузували надъ ворогами, хочъ бачили ясно, яке велике войско польске и яка нѣкчемна ихъ сила“.

Потоцкій вырядивъ шѣстьсотъ чоловѣка пѣхоты и чотыриста драгонѣвъ и велѣвъ имъ йти на приступъ, а тымъ часомъ ще разъ пѣславъ умовляти.

„Гетьманъ, — казали пѣсланцѣ: — не хоче губити васъ и обергати въ попѣлъ мѣсточко его кородѣвскои милости. Схаменѣться и покорѣться“.

„Пѣдѣть къ чортамъ, Ляхи, — вѣдмовляли козаки: — король вамъ утѣкъ, и вы идѣть собѣ у Польщу, бо се вже не ваша земля“.

Ся дивна упертѣсть розлютувала Полякѣвъ. „Нѣ, — казали вони, — нема чого жалѣти поганого мѣсточка; хлопску упертѣсть скорѣйше шаблею и огнемъ усмиришь, нѣ жѣ похвалками и потуранемъ.“

Ватага, назначена для штурму, выйшла ще въ досвѣта, саме тодѣ, коли сонъ найбѣльше обѣймае чоловѣка. Мешканцѣ не спали. Въ мѣсточку горѣло свѣтло; на дубовому частоколѣ по прежнѣму сидѣли люди. Въ мѣсточку, крѣмъ узброеныхъ мѣщанъ, було всего на всего шѣстьсотъ козакѣвъ; погибель ихъ була певна, але вони зважились показати на собѣ прикладъ Украинѣ, що тѣльки завязтостью можна спасти справу.

Пшиемскій вдаривъ разомъ зъ гармать; зъ мѣсточка вѣддали такъ саме.

Пшиемскій повторивъ пальбу; польскіи ядра пробили тройстыи парканъ: жовнѣры перескочили черезъ глубокий

и вузкій рѣвъ и вдерлися въ мѣсточко. Мешканць заперлися въ замку. Пѣхота полѣзла на валъ замку. Зъ озвѣренемъ оборонялися Русины; жѣнки били Нѣмцѣвъ рогаками и косами; одна баба зарѣзала косою отамана ватаги полковника Штравса, и бѣльше нѣ жь сто чоловѣка Нѣмцѣвъ лягло на валу. Але Трилѣсы взято; залѣзна упертѣсть привела побѣдникѣвъ до звѣрства; опанувавши мѣсточкомъ, вони розбивали обѣ стѣны дѣтей, бо зъ людей дорослыхъ нѣхто живцемъ у руки не давався. „Въ четвертѣй годинѣ ранку Трилѣсъ не стало; все мѣсточко, замокъ, гарна церква—все пѣшло на оѣвру Вулькану, якъ мовить сучасникъ; згорѣли навѣтъ вѣковѣ, товстѣ, якъ пивна бочка, дубы округъ мѣсточка“. Всѣхъ людей загинуло въ мѣсточку бѣльше двохъ тысячъ. Полякамъ сего було мало, вони бѣгали по околицѣ, по лѣсахъ и болотахъ, и вбивали безъ рѣжницѣ кожного Русина, якого тамъ здибали. На обгорѣлыхъ руинахъ хатъ лежало багацько розкиданныхъ трупѣвъ мужескихъ, жѣночихъ и дѣтскихъ; вся околиця була засѣяна трупомъ; вѣдвѣга украиньскихъ жѣнокъ дивувала Полякѣвъ, и вони, въ озвѣреню, вбивали кожну жѣнку, думаючи, що се чоловѣкъ у жѣночѣй одежѣ.

„О, Господи Боже! якій ты милосердний!“ покликували Поляки, добувши въ зруйнованыхъ хуторахъ худобу, хлѣбъ и горѣвку. Отамана козацкои ватаги въ Трилѣсахъ, сотника Богдана, схоплено живцемъ, его посадили на палю.

Простоявши два днѣ на поцѣлицѣ Трилѣсъ и околичнихъ хуторѣвъ, Поляки переправлялися цѣлый день черезъ узку греблю и 16 (26) сепня прийшли въ Хвастѣвъ. Тамъ не було душъ живои. Всѣ мешканць, перелякани зруйнованемъ Трилѣсъ, чекали й собѣ такой жь долѣ, а покоритися не хотѣли, и черезъ те порозбѣгалися, лишивши жовнѣрамъ порожнѣ хаты. Кіевскій митрополита пѣславъ у подарунокъ Потоцкому напиткѣвъ и просивъ милосердя духовенству и православнымъ мешканцямъ. Простоявши кѣлька днѣвъ у Хвастѣвъ, вѣйско рушило на Василькѣвъ.

За чотыри днѣ до зруйнованя Трилѣсъ, Кіевъ зустрѣнула така жь гѣрка доля. Литовць съ початку пѣдѣйшли приязно, а черезъ кѣлька днѣвъ Радивиль увѣвъ у Кіевъ усе свое вѣйско, звелѣвъ вѣдберати у мешканцѣвъ зброю и потѣмъ винувативъ городъ въ зрадѣ, бо городяне выпустили вѣльно ватагу

корсунського полку и своїх товаришівъ, що втѣкли на низъ України. Литовскій гетьманъ спорудивъ комісію для вѣдшуканя виноватыхъ. Ся комісія знайшла, що виноваті тѣ, котрі втѣкли зъ мѣста; тодѣ Радивиль взявся за тыхъ, котрі мали якій небудь зсылка съ признаными бунтовниками и багато мѣщанъ вѣшавъ и на палю садовивъ. Жовнѣры грабували и чинили насильства, глумилися навѣть надъ вѣрою. Памятникомъ вѣдвѣдинъ ними Кієва збѣстася й доси въ братскому монастырѣ поѣвеченый образъ Божои Матери, до которого побожній богомольцѣ удаються зъ благанями. Вчинки вѣйска озвѣрили мешканцѣвъ. Тымъ часомъ Богданъ Хмельницкій, дѣзнавшись про вѣдхѣдъ Ждановича съ пѣдъ Кієва, пѣславъ ему сувору вымову, погрожаючи вѣйсковою карою за самовѣльство, и вырядивъ на помѣчь ему два полки: бѣлоцеркѣвскій и уманьскій, а митрополитѣ Сильвестру написавъ, що ему, яко православному пастырю, не слѣдъ було выдаляти козакѣвъ вѣдъ обороны церкѣвъ, монастырѣвъ и цѣлющихъ мощей кієвскихъ и православныхъ христіянъ вѣдъ еретичихъ рукъ, и самому митрополитѣ не гоже боятися смерти, маючи надѣю, коли бѣ вѣнъ и принявъ муки за вѣру, мати за те вѣдъ Господа Бога вѣнецъ. Тодѣ Ждановичъ почавъ таємно зсылатися съ Кієвцями и скомпонувавъ плянъ выгубити вороже вѣйско въ Кієвѣ. Вѣнъ вырядивъ Мозырю зъ двома тысячами до Днѣпра, звелѣвъ ему тишкомъ-нишкомъ пѣдплыти пѣдъ литовскій байдаки и запалити ихъ; другій же отаманъ, Гаркуша, те жь зъ двома тысячами повиненъ бувъ йти правымъ берегомъ и вдарити неспѣдвано на старый городъ. Самъ Ждановичъ, съ шѣстьма тысячами козакѣвъ, пльвъ Днѣпромъ въ гору и мавъ причалити до берега, що бѣ напасти на Литовцѣвъ саме тодѣ, коли Гаркуша нападе на нихъ зъ другого боку мѣста. Тодѣ, умовившись зъ Ждановичемъ, мешканцѣ, озвѣреній грабованемъ Литовцѣвъ, наважились самі запалити свои хаты, выгубити все добро, що бѣ воно не дѣставалося въ руки ворогѣвъ, и сею пожежою зрѣбити переполохъ, що бѣ такимъ побытомъ помогти козакамъ.

Дня 6 (16) серпня оденъ невжахливый мѣщанинъ на Подолѣ первый пѣдпаливъ свѣй дѣмъ и всю будѣвлю; его подвигъ побачили вороги, то вѣнъ хотѣвъ вызволитися вѣдъ ганебнои кары и самъ кинувся въ огонь. Шѣстьдесятъ дѣмѣвъ зрѣвнялися

зъ землею. Другого дня, о полудни, мѣщане здалеку побачили козакѣвъ—и Кіевъ загорѣвся зо всѣхъ бокѣвъ. Пѣднявся страшный вихоръ. Самовидецъ розказуе, що вѣнъ, стоячи на горѣ, згадувавъ собѣ Содому й Гомору. Горѣли крамницѣ съ крамомъ, шляхотскій и мѣщанскій дома, школы, церкви, мѣжъ ними загинули двѣ стародавній муровані церкви: одна въ имя св. Тройцѣ, друга въ имя св. Василя, збудована Володимиромъ, котра стояла на тому самому мѣсти, де теперъ стоитъ церква Трехъ Святителѣвъ, згорѣвъ жѣночій Фроловскій монастырь и церква Миколы-Доброго. Тѣльки католицкій катедральный костелъ и доминиканскій монастырь охоронили жовнѣры. Бѣльше двохъ тысячъ дворѣвъ було выгублено пожежою. Литовцѣ кинулися було грабувати останки добра, котре такъ пильно кидали въ огонь власній господарѣ, ажъ тутъ вдарили на гвалтъ: козаки напали на нихъ.

На лихо та на безголове Русинѣвъ, отаманъ корсунскыхъ козакѣвъ Мозыря поспувавъ всю справу. Замѣеть того, що бѣ выконати наказъ Ждановича и пѣдплысти Днѣпромъ пѣдъ литовскій байдаки, вѣнъ пѣшовъ на правый берегъ, зъ заду Гаркуши, и почавъ огнемъ давати признаки Ждановичу, що бѣ той поспѣшавъ швидше. Се вѣдкрыло Радивилу тайну. Сильна ватага, пѣдъ отаманованемъ Нольда, стрѣла козакѣвъ за Золотыми Ворѣтми, близько Лыбеди, а друга частина вѣйска кинулася въ байдаки и поплыла швидко до Печерского монастыря проти Ждановича. Гаркуша на Лыбедѣ не мѣгъ нѣчого зробити. Двѣ тысячѣ Татаръ, що були зъ нимъ, замѣеть того, що бѣ помагати ему, зѣсталися за Лыбедю. Съ початку на Лыбедѣ козаки повернули ворога назадъ и пѣгналися за Нольдомъ, але потѣмъ драгоны оточили ихъ зо всѣхъ бокѣвъ и вѣдопхнули. Тодѣ жъ саме Литовцѣ, що плыли по Днѣпру, примусили Ждановича повернути назадъ; вихоръ бивъ козакамъ прямо въ очи; имъ треба було плыти проти воды, а вороги плыли въ низъ и за вѣтромъ. Такимъ побытомъ плянъ Ждановича не вдався черезъ свавѣльство его пѣдлеглихъ. Русины выиграли тѣльки те, що ихъ добро не дѣсталося въ руки ворогѣвъ.

Кіевска пожежа и трилѣке душегубство ще прибѣльшили озвѣрене Украинско-русского народу. Русины, ховаючись по лѣсахъ, набѣгали тишкомъ на ворогѣвъ и надъ полонениками мстилися за кровь своихъ братѣвъ и поплѣли ихъ осель;

зъ найбблшимъ озвѣренемъ вони слѣдгували за Нѣмцями, бо Нѣмцѣ выявили себе дуже лютыми въ Трилѣсахъ. Привѣвши полоненикбвъ у захистнї межигбря, вони садовили ихъ за стблѣ, частували медомъ и виномъ, приязно розмовляли зъ ними, потбмъ, наглумившись доволѣ, саджали на палѣ, лупили шкбру и простромлювали вилами. Летючї козацкї ватаги разъ-у-разъ нападали зо вѣхъ бокбвъ на литовске вбйско, вбднимали возы, уводили полоненикбвъ на муки. Радивилѣ пбславъ до Потоцкого предложене зъеднатися зъ нимъ до купы яко мога швидше.

Хмельницкїй заразъ же дбзнався про се. Становище его було недобре. Его власть хиталася; полковники орудували окремо вбдъ него; вбйска у гетьмана було мало; на Татаръ не було надѣѣ: крымскї ватаги, котрї прийшли на помбчѣ, тбльки грабували своихъ спбльникбвъ. Хмельницкїй боявся не тбльки ворогбвъ, але и своихъ власныхъ пбдлеглихъ, съ котрыхъ багато було такихъ, що не хотѣли коритися, орудували вбдважно, але свавбльно, и черезъ те не було нѣякои користи. Вбнѣ уважавъ за красше запобѣгти зъеднане польского вбйска и пбславъ депутатбвъ до Потоцкого. Вбнѣ просивъ и Кисѣля дбати за него и написавъ коронному гетьману листъ такого змѣсту:

„Бачить Богъ, що мы не хотѣли нового проливу крови и вдовольнялися милостями его величности, але сварка почалася знову зъ обохъ сторбнѣ. Яка сторона винна — нехай Богъ розсудить. Намъ було важко нахилати голову пбдъ мечъ: треба було оборонятися. Мы не пбднимали рукъ на его величбсть; пбдъ Берестечкомъ наше вбйско не мало вбдъ него милосердя: мы поступилися нашому королеви и пбшли до дому, бажаючи згоды. Але ваша милбсть нападаете на насъ зъ своимъ вбйскомъ: се вже веде не до згоды, а до бблшого проливу крови. Все се починається не вбдъ насъ: Богъ въ тому свѣдокъ. Не разъ уже ваша милбсть воювали зъ нами и вбдъ того выходила безповоротна шкода для обохъ сторбнѣ. И теперъ, коли ваша милбсть не будете мати до насъ нѣякого жалю, кожнїй зъ насъ, при своѣй бѣднотѣ, готовый наложити голову: и пташка обороняе свое гнѣздо. До того жъ, окрбмъ Бога, нѣхто впередъ не може знати, кому на вбйнѣ припаде щаслива доля. Просимо вашу милбсть: яко найпершїй панъ въ королѣвствѣ, вашою мудрою порадою схилѣте на миръ и покло-

почте передь его величностію за насъ, що бь король лишивъ намъ нашѣ вѣльности и выказавъ батькѣвске милосерде надъ своими пѣддаными. Нехай въ нашому королѣвствѣ запануе згода и обопѣльнѣ силы повернуться на службу его величності! Звольте сповѣстити насъ: чога вѣдъ насъ доправляется король, а зъ вѣйскомъ на насъ не наступайте. Въ універсалѣ, присланому въ Бѣлу-Церкву, вы самѣ зволили выказати, що не хочете бѣльше проливу крови. И мы не рушаемо зъ нашимъ вѣйскомъ и будемо сподѣватися милостивого суду вашого: сподѣваємося вѣдобрати его въ понедѣлокъ“.

ГЛАВА ШѢСНАЙЦЯТА.

Не подобався Потоцкому невжахливый тонъ листу Хмельницкого. Вѣнъ бачивъ дальше новѣ побѣды. Але Украинско-рускаѣ народъ и при лихѣй годишѣ бувъ страшный и грѣзный своєю жорстокостю. Потоцкаѣ мѣгъ бояться, що незгоды козацкаѣ вгамуються, гетьманъ зновъ стане на чолѣ народного повстаня, загального въ повному разумѣню сего слова, коли навѣтъ и жѣнки выходили на ворога, а, напоследокъ, до козакѣвъ може прибуде помѣчь вѣдъ Турчина або Москаля; окрѣмъ того у вѣйску появилися смертнѣ пошести. Коронный гетьманъ згоджувався на користный миръ, але перше хотѣвъ ще бѣльше показати свою силу и торжество.

Листъ Хмельницкого доставлено 24. серпня (3. жовтня н. ст.). Пѣсланцѣвъ козацкихъ провели черезъ увесь таборъ, що бь вони бачили польске вѣйско. Вони прийшли въ наметъ Кисѣля.

„Панъ кракѣвскѣй, — сказавъ воєвода: — не хоче вести зъ вами переговоры; я ледве впрохавъ его дозволити вамъ явитися до него. Але скажу вамъ загодѣ, що вамъ буде помилуване тѣльки въ такому разѣ, коли вы перебете Татаръ, котрѣ у васъ пробувають, перевяжете мурзъ, выдасте Хмельницкого и зовсѣмъ здастесь на волю его величності и Речи-Посполитов.“

На другѣй день ихъ покликвали до Потоцкого. Коли вони йшли, усе вѣйско сѣдало вже на коней и мало выступати; вѣйскова музыка розлягалася веселою и торжественною луною. Козаки съ поважанемъ вклонилися.

„Пане краковскій, — сказали вони: — вы маєте власть надъ вѣйскомъ и въ сенатѣ, вгамуйте проливъ крови и доставте вѣйску закорозкому давну милѡсть короля, яку мы мали по зборѡвскѡй умѡвѣ.“

„Розбѡйники! дурисѡвты! — крикнувъ Потоцкѡй: вы думаете, я не знаю, що у васъ на думцѣ? Хмельницкѡй пѡславъ за ордою, а вы просите помилуваня. Слушайте жь, я вашого Хмельницкого и знати не хочу: я не вважаю за гетьмана того, хто пѡднявъ руку на его величнѡсть, а обертаюся до васъ, до всѣхъ козакѡвъ, и скажу ось що: его королѣвска величнѡсть довѣривъ менѣ въ одну руку мечъ, а въ другу милосерде: выбирайте, що хочете, а я не стану довго балакати зъ вами, коли вы не зважитесь на те, що сказавъ вамъ вѡдъ мене кѡевскѡй воевода. Отъ вамъ речинець до середи, а я заразъ же зъєднаюся зъ литовскимъ гетьманомъ, йду на васъ и нехай розблється кровь христѡянська. Бога заступника зову на помѡчъ; покладаємося на нашу правду! Одень нехай иде, другѡй збстається заручникомъ“.

Потоцкого про все оповѣстивъ Луцула. „Коли Хмельницкѡй прише до васъ для переговорѡвъ, — писавъ вѡиъ, — не вѣрте: вѡиъ зрадникъ обдурює васъ: вѡиъ шукає помочи у Турчина.“

Другого дня, 25. серпня (4. жовтня н. ст.) Потоцкѡй, сѡдючи на роскошно убраному кони, зустрѣчавъ у полѣ литовского гетьмана. Лишивши пѣхоту въ Кѡевѣ, Радивиль сѣ конницею прибувъ для зъеднаня сѣ короннымъ вѣйскомъ. Зъ обохъ сторѡнъ, мовить самовидецъ, вояки блыщали срѣбломъ и золотомъ; блыскучѡи були ихъ панцырѣ, гарпѡи кульбаки и збрѡя, показнѡи конѣ. Пѡсля обоѡльныхъ привитанъ, Потоцкѡй закликавъ литовского гетьмана до своего шатра на жовнѣрске печене, якъ вѡиъ казавъ.

Та ледве що вспѣли паны усѣстися за похѡднѡй обѣдъ, коли разомъ прибѣгає гонецъ зѣ оповѣщенемъ, що три тысячѣ козакѡвъ идуть по правому березѣ Днѣпра, що бѣ напасти на лишене пѡдъ Кѡивомъ литовске вѣйско. Тодѣ жь саме козаки на човнахъ поплыли въ низъ Десною, и такимъ побытомъ думали напасти на Литовцѣвъ зѣ двохъ бѡкѡвъ.

Сей новѡй замахъ козакѡвъ на литовске вѣйско не вдався. Поляки дѡзналися заздалегѡдъ. Калиновскѡй пѡшовъ на зустрѣчь

тымъ, що йшли правимъ берегомъ, зупинивъ ихъ мѣжъ ярами и чагарниками и у пень розбивъ.

Того жъ дня пѣхота, що зѣсталася въ Кієвѣ, почала крѣваву баталію съ козаками пѣдъ Миколаївскимъ монастиремъ. Козаки погубили багато човнѣвъ своихъ и, не бачучи зъ другого берега нѣякои пѣдмоги, вѣддалились.

Литовска пѣхота заразъ покинула Кієвъ и вѣльно выправилась для зѣднання съ короннымъ вѣйскомъ.

Дня 29. серпня (18. жовтня н. ст.) Хмельницькій вырядивъ нову депутацію до Потоцкого. Пѣсланіи були козаки Андрѣй Кулька и Романъ Латошь. Гетьманы приймали ихъ въ роскошному наметѣ посередѣ множества панѣвъ. Кулька вклонився до землѣ и подавъ пачку листѣвъ до рѣзнихъ панѣвъ.

„Старшина вѣйскова,—сказавъ вѣнъ:—прислала до вашихъ милостей просити помилованя“.

„Багато вже крови пролито, писавъ знову козацкій гетьманъ, а все черезъ нашу упертѣсть. Така вже мабуть воля Божа. Клянуса Богомъ, яневельможній паны, що хочу вгамувати проливъ крови и служитиму вѣрно королеви. Звольте пѣслати розумного пана, а я пѣшлю писаря Выговского: нехай вони перебалакають, а потѣмъ постановимо миръ“.

Не вважаючи на усиленя польского вѣйска, гетьманы раднѣйшій були покѣнчати вѣйну користнымъ для Речи-Посполитой миромъ, нѣ жъ вѣдважуватися на нову боротьбу. Недостача вѣстовныхъ запасѣвъ робилася надто чутною въ сцлюндрованій ворожбѣ краинѣ; пошесть що дня вѣднимала найкрасшихъ жовнѣрѣвъ; приближалася осѣнь, а зъ нею негодиця и нові незгѣдя, а тымъ часомъ Русины не тѣльки не гамувалися, але, здавалося, що при бѣльшому лихолѣтѣ набиралися бѣльшой вѣдваги. Паны турбувалися, чуючи надходячій до нихъ недобрій вѣсти. Хмельницькій перенѣсъ своій таборъ въ Рокитню на Роси, и вѣйско его що дня прибувало: Богунъ привѣвъ до него десять тысячъ козакѣвъ; Бѣла-Церква мала пять тысячъ чоловѣка, що пристали до Хмельницкого.

Винниця була въ рукахъ козакѣвъ и зробилася зборнымъ мѣсцемъ для ополченя. Паволочъ зъ нечевя взяли козаки и всю лишену тамъ польску залогу порубали. Въ Хвастовѣ явилосся тысяча чотыриста чоловѣкъ; тодѣ жъ саме, вѣдъ пѣвночи и зѣ сходу, зъ лѣвого боку Днѣпра мали гримнути на

Полякѣвъ новї силы Украинсько-русского народу, а зъ степѣвъ прибуло до Хмельницького чотыри тысячѣ Татаръ съ Карачь-мурзою. Пѣсля звѣстки одного сучасника, у Хмельницького було тодѣ 160.000 козакѣвъ и 10.000 орды. Поляки боялися, що коли вѣйна протягнется до глибокой осени, ворогъ може оточити ихъ зо всѣхъ бокѣвъ и вѣдрѣзати вѣдъ Польщи.

Лютѣйшї вороги козацтва все ще гукали: „Не треба вступати нѣ въ якї переговори съ козаками, нѣякого жалю надъ ними не повинно бути! выгубимо саме имя ихъ зъ лица землѣ“.

Але Потоцкїй уявлявъ имъ невыгоды вѣйсковї и на останку сказавъ:

„Украинсько-рускїй нарѣдъ хiba тодѣ тѣльки можна покорити збройною рукою, коли вѣнъ загине, коли цѣла краина обезлюднѣе и границя королѣвства зѣстанеться вѣдкритою вѣдъ невѣрныхъ“.

Пѣсля сеи рады паны приняли послѣвъ. Потоцкїй сказавъ имъ:

„Я люблю бѣльше дѣло, нѣ жѣ слова; я мѣгъ бы швидше и лекше покѣичати сю справу зброєю, нѣ жѣ розмовами; але я не лютїй чоловѣкъ и не хочу карати козакѣвъ, коли вони каються, то зъявляю имъ милѣсть и выражаю до нихъ шляхотного пана Маховского комисаремъ. Бачите, якъ мы вамъ вѣримо?“

„Приймаємо его на души свои“, сказали послы и поклялися, що Маховскому не буде нѣякой кривды.

На доказъ своєї поваги до грецкой вѣры, Потоцкїй, въ присутности послѣвъ, скаравъ на смерть шѣстѣхъ жовнѣрѣвъ, що пограбували церкву въ Васильковѣ.

Дня 31. серпня (10. жовтня н. ст.) Маховского дуже ласкаво витали въ козацкому таборѣ пѣдъ Рокитною. Хмельницкїй привитавъ его зъ своими полковниками и перше, нѣ жѣ завѣвъ рѣчь про дѣло, почавъ частувати гостя. Козаки шуткуючи розказували про берестецку поразку.

„Ханъ зрадникъ виненъ,—казали полковники:—а то бѣ мы розбили васъ, якъ и перше.“

„Еге,—додавъ Хмельницкїй:—бисурменъ поклявся Магометомъ, що вернетъся, а потѣмъ и мене зъ собою забравъ“.

„Теперь вы вже знаете, якъ дружити зъ невѣрными, — сказавъ Маховскій:—красше було бѣ поражати невѣрныхъ“.

„Имя его величности,—сказавъ Хмельницкій:—зробилося страшнымъ пѣсля берестецкого бою. Присутность короля дала вамъ побѣду“.

„Нема де дѣти правды,—сказали полковники:—пѣдъ Берестечкомъ одна королѣвска куля варта була за сто козацкихъ, а вже якъ у пятницю вы на насъ гримнули, такъ мы думали, що такъ крѣзь землю и провалимось.“

„Ну, я ще мѣгъ бы зъ вами помѣряться,—сказавъ Хмельницкій,—та не хочу: жалѣю крови христіянскои. Погоювали—и годѣ! Чащѣ вже бѣдному народови и спочинокъ дати; а до того ще я недавно женился. Порадѣте вѣдъ мене пану краковскому женитися. Мы бѣ тодѣ швидше помирилися, бо заблаглось бы до жѣнки: а поки будемо удѣвцями, такъ нудно сидѣти дома и будемо воювати“.

Пѣсля обѣда Маховскій подавъ гетьману листъ зъ мировыми умовами. Хмельницкій почавъ его читати, пополотцѣвъ и насунивъ брови“.

„Скажѣть, пане Маховскій,—сказавъ вѣтъ:—зъ якои речи милостивѣи паны гетьманы вѣднимають у мене гетьманскій титулъ, дарованый менѣ вѣдъ его величности?“

Джеджалий, що стоявъ бѣля гетьмана, сказавъ:

„Не добре такъ, панове, не годиться вѣднимати честь гетьманьску вѣдъ нашего добродѣя“.

„Маховскій засыпавъ ихъ словами и доказами, такъ що вони слухали, розвѣсивши уха“, мовить сучасникъ.

„Будѣте певнѣи,—додавъ посоль:—що король вынагородить вамъ все, що вы втратили; але ясновельможнѣи паны покладають за першу умову згоды розлуку вашу зъ ордою. Не годиться такому вѣдважному гетьману мати спѣлку зъ невѣрными, котрѣ вже доказали свою зрадливѣсть“.

„Орда,—вѣдмовлявъ гетьманъ:—може пробувати въ моему орудуваню и не робитиме вамъ лиха; навпаки тому, я постараюся сю спѣлку повернути на користь королѣвству; я поведу орду на Туркѣвъ и розвѣю корогвы свои на стѣнахъ Царгорода“.

„Розлука зъ ордою—перша воля его величности,—сказавъ Маховскій:—вы повиннѣи вволити его волю, що бѣ доказати свою прихильнѣсть королеви“.

Хмельницькій відмовлявся, Маховській напосѣдавъ; цѣлыхъ три години суверечалися, напослѣдокъ Полякъ не вытерпѣвъ и сказавъ :

„Вы не згѣднїй, такъ дозвольте менѣ вѣдѣхати“.

„До згоды легко прийти, — сказавъ те жь розпаленнїй Хмельницькій:—коли Поляки ствердятъ зборѣвску умову“.

Вже повозка була готова на поворотну путь, коли Выговскій подѣбгъ до Маховеского и сказавъ :

„Не вѣдѣзджайте, мы справимо дѣло; я постараюся умовити гетьмана“.

„Знаю, — відмовивъ Маховскій: — що вы володѣете розумомъ и сердцемъ Хмельницкого. Вѣдъ васъ теперъ залежить зробити послугу вѣтчине, а я обѣцяю вамъ особливу милѣсть королѣвску, коли вы зъумѣете вѣдхилити Хмельницкого вѣдъ сїблки зъ варварами“.

Выговскій увѣйшовъ въ наметъ Хмельницкого, палко горивъ зъ нимъ и вѣйшовъ розсерженный.

„Значить, немає надѣѣ?“ сказавъ Маховскій.

„Тривайте, почекайте,—сказавъ Выговскій:—у насъ такъ робиться: спершу прожене, потѣмъ самъ прише за мною и згодиться.“

И справдѣ, черезъ кѣлька тамъ часу Выговеского знову покликали; Маховскій чекавъ вѣдновѣди. Напослѣдокъ вѣйшовъ Выговскій и сказавъ :

„Залишимо до часу сей артикуль; Хмельницькій згоденъ, але чернь збунтується, коли дѣзнається, та й Татаре не послухають и почнуть грабувати насъ.“

„А чому жь,—сказавъ Маховскій:—козакамъ не зъеднатися съ короннымъ и литовскимъ вѣйскомъ и не прогнати невѣрныхъ?“

„Не можна, — сказавъ Выговскій: — свавѣльна чернь не дозволить. Мы владнаємо сю справу и выпровадимо орду“.

Маховскій знову увѣйшовъ до Хмельницкого.

„Саме найкрасше,—сказавъ вѣнъ: — коли вы зъ старшиною прийдете до насъ у таборъ и тамъ самї побалакаете зъ гетьманами“.

Выговскій хотѣвъ уже було домовлятися, коли оденъ съ полковникѣвъ сказавъ :

„Сего не буде. Мы не пустимо такъ гетьмана. Що бъ ще й вѣнъ зѣостався въ польскому таборѣ, якъ Крыса! Вже мы й такъ натерпѣлися вѣдъ черни пѣдъ Берестечкомъ, коли гетьманъ пѣшовъ съ ханомъ. Коли старшина домовлятиметься въ польскому таборѣ, а чернь не знатиме, що вони постановляють, тодѣ пѣдниметься бунтъ“.

„Въ такому разѣ мы будемо радитися въ полѣ передъ нашимъ и вашимъ вѣйскомъ“, сказавъ Маховскій.

„Нѣ,—вѣдмовлявъ Хмельницкій:—нехай лѣьше комісарѣ, котрыхъ настановлять гетьманы, прибудуть для переговорѣвъ у Бѣлу-Церкву“.

„Для поваги его величності, дарующого миръ, бѣльше личить,—додавъ Выговскій,—коли комісарѣ будутъ домовлятися въ Бѣлой-Церквѣ, въ королѣвскому замку: тамъ вони будутъ зовсѣмъ безпечнѣ“.

Маховскій не згоджувався, ображався на те, що козаки, не дѣймаючи вѣры Полякамъ, вымагали вѣдъ нихъ до себе багато вѣры.

Але Выговскій ставъ передъ нимъ на вколѣшки и мовивъ:

„Про'бѣгъ, благаемо васъ, нехай комісарѣ приѣдуть у Бѣлу-Церкву. Въ полѣ не можна домовлятися; чернь и свавѣльна орда не допустять. Богомъ и душами нашими клянемося, що паны будутъ безпечнѣ“.

Хмельницкій и полковники те жъ стали на колѣна и поклялися берегти народнѣ права и святѣсть гостинності.

Дня 3. жовтня (13. н. ст.) Маховскій выѣхавъ зъ двома выборными козаками въ таборъ, котрый за часъ его вѣдсутности перенесеный бувъ съ пѣдъ Василькова въ Германѣвку: въ той самый день коронне и польске вѣйско зѣдналися. Хмельницкій, дожидаячи комісарѣвъ, рушивъ зъ своимъ вѣйскомъ пѣдъ Бѣлу-Церкву.

Кисѣль вызвався вѣхати до Хмельницкого комісаремъ. Зъ нимъ повѣхали: смоленскій воевода Глѣбовичъ, Гонсевскій и брацлавскій пѣдсудокъ Косаковскій. Вони взяли зъ собою двацять чотыри артикулы мировои, котрѣ всѣ схилялися до скасованя козацкой силы. Зъ сихъ артикулѣвъ, що трохи чи не всѣ увѣйшли потѣмъ у бѣлоцерковску умову, найголовнѣйшѣ були: зменшене реестрового вѣйска до 15.000. „обмежуване козацкого житлѣ (осѣлости) единымъ кѣвскимъ воеводствомъ;

право стояти коронному войску въ Украинѣ и розлука зъ ордою. Два полки провели комисарѣвъ до Бѣлои-Церкви и вернулись назадъ, а вси поѣхали дальше съ пятьма сотнями драгонѣвъ. Перѣста юрба козакѣвъ и Татаръ оточила замокъ. Повозы комисарѣвъ ѣхали посередѣ козацкихъ возѣвъ и татарскихъ гарбѣ. Русины товпилися коло нихъ, гукали, свистали, похвалялися вѣднати у нихъ повозы, проклинали Ляхѣвъ. Старый Кисѣль, выглаголюючи съ повоза, лагѣдно промовлявъ до нихъ:

„Мы не Ляхи, друзѣ мои; я Русинъ; мои кости такѣ жъ рускѣ, якъ и вашѣ“.

„Твои рускѣ кости надто вже обросли польскимъ мясомъ“; вѣдмовляли ему козаки. Хмельницкѣй, Выговскѣй и полковники поспѣшили на зустрічъ до нихъ, гамували свавѣльну юрбу и съ повагою ввели ихъ у замокъ.

Юрба козакѣвъ и Татаръ бѣгла за ними.

„Ей, пане гетьмане!—гукали козаки:—не добре такъ чинишь, що вже зъ Ляхами братаешся“.

Въ сю годину везли въ замокъ ѣстовнѣй запасы.

„А що се? — гукавъ оденъ козакъ: — Ляхамъ стаціи будемо давати!“

За се Богунъ розрубавъ его шаблею.

Переговоры точилися не довго. Гетьманъ на все згоджувався, тѣльки просивъ прибѣлшити число козакѣвъ до 20.000 и право для козацкихъ городѣвъ и мѣсточокѣ, бути вѣльными вѣдъ стаціи. Що тычиться до орды, вѣнъ обѣцявъ не зсылатися съ Татарами, але вѣдцурався повернути на нихъ зброю, бо козаки не послухають его и счиниться бунтъ. Скъбичивши умову, Хмельницкѣй съ полковниками вышли зъ замку. Все замовкло; почали читати умову. Але тѣльки що хлопы завважили, що зборѣвска умова зломана и вони зновъ служитимуть панамъ, зъ разу пѣднявся гомѣнъ.

„Отъ такъ то ты, пане гетьмане, зъ Ляхами трахтуешь, а насъ покидаешь и вѣдъ орды вѣдступаешь! Самъ себе та старшину вызволяешь, а насъ знати не хочешь. Самъ вси привѣвъ на все, що мы пѣднялись на панѣвъ, а теперъ вѣддаешь насъ, бѣдныхъ, на муки пѣдъ киѣ, та батоги, на палѣ та на шибеницѣ. Але прежь, нѣ жъ до того дѣйдеться, и ты самъ наложишь головою и нѣ оденъ Ляхъ живцемъ вѣдсѣля не выйде“.

Гримнули выцалы; Хмельницькій и полковники повтѣкали въ замокъ. Юрба обступила замокъ и мала вже добувати его штурмомъ.

„Отсе вже вы пошалѣли, панове,—мовивъ до комисарѣвъ, Выговскій: — въ такой огонь приѣхали! Боронячи васъ, и мы пронадемо. Однакъ же хіба по нашому труцу дѣйдуть до васъ!“

Татаре почали пускати стрѣлы; хлопы кидали камѣня; шибки розбивалися и одна стрѣла трохи було не попала въ голову воеводѣ. Хмельницькій, зъ дивною для панѣвъ невжахливостію, вийшовъ знову зъ замку зо всею старшиною; чернь товпилася коло него съ пѣдытими шаблями и колами. Хмельницькій кинувся на бунтѣвникѣвъ зъ булавою въ обохъ рукахъ и власноручно почавъ бити ихъ зо всего розмаху; за нимъ полковники и козаки розганяли хлопѣвъ шаблями и пѣрначами. Выговскій удававъ зъ себе мирового и умовлявъ такими речами:

„Чого вы хочете, злодѣѣ? за що вы кривдите панѣвъ, коли вони нѣ въ чому не винні; се не Ляхи. А до того вони послы, а послѣвъ не можна займати: народне право забороняє; се вже такъ скрѣзь водиться: послы скрѣзь безпечні!“

Деякі схаменулися.

„Правда,—казали вони:—Кисѣль Русинъ, а инші Литовцѣ, и нѣколи не робили намъ кривдѣ; знали Ляхи, кого пѣслати. Отъ, коли бъ справдешні Ляхи прийшли; такъ уже бъ не вийшли вѣдси!“

Але смѣливѣсть Хмельницкого вгамувала юрбу тѣльки на малый часъ. Черезъ кѣлька годинъ знову почався гомѣнъ. Хмельницькій, Выговскій и полковники цѣлу нѣчь не спали, самі стояли на вартѣ и стерегли браму. Другого ранку хвилѣване вчинилося таке, що бѣлоцеркѣвскій полковникъ погрожавъ палити зъ гармать на бунтѣвникѣвъ и предкладавъ комисарямъ свѣй збройный запасъ, а Гонсевскій пѣславъ нишкомъ до вѣйска записку на жмудскѣй мовѣ: вѣнъ оповѣщавъ про небезпечу и вымагавъ узброеного конвою.

Комисарѣ не дѣждалися помочи; черезъ день, 9. жовтня вони выѣхали зъ замку. Хмельницькій и старшина провожали ихъ и обороняли, поки вони не выѣхали зъ ворожого табору. Хлопы знову кидалися на нихъ, и Хмельницькій, на паньскихъ очахъ, знову поклавъ на мѣстѣ кѣлька вѣдважнихъ. Але

тільки що опинилися вони в чистому полі, як шалена юрба хлопців и Татаръ наздôгнула ихъ, высадила съ повозôвъ, забрала у нихъ золото, сръбло, одежу и коней... зняла навѣтъ съ пальця у Гонсевского коштовный перстень; „словомъ, пустили ихъ вь одному убраню“, мовить сучасникъ. Грабували не тóльки съ користи, а ще й зъ юнацтва, що бь донекти панамъ. Иншій, котрымъ не дôстало коштовности, здирали зъ рыдванôвъ оббитя, дерли на шматки, дѣлилися и, махаючи ними зъ далеку, гукали: „А що? и у насъ есть людска здобычь?“ Ксєсьль продовжавъ нагадувати Русинамъ, що вони браты его. Тодь Татаре ломаною словяньскою мовою гукали: „Ляшка братка, а лоша не братка, и сукманка не братка!“

Ксєсьль и Косаковскій мали тодѣ шкоды на трийцять тысячъ золотыхъ, а Глѣбовичъ и Гонсевскій на сто тысячъ.

Пограбованій комисарѣ стрѣли цѣле войско вже на дорозѣ зъ Германôвки вь Бѣлу-Церкву. Черезъ двѣ години за ними явились послы козацкій Москаленко и Гладкій.

Вони зъявили згоду на тѣ артикулы, що подали комисарѣ вь Бѣлôй-Церквѣ. „Нехай, — казали вони, — паны приѣздятъ до нашего табору для обоюднои присяги“.

Коронный гетьманъ Потоцкій ласкаво витавъ се посольство, але польный гетьманъ Калиновскій, завсєгдашній супротивникъ Потоцкого, и гетьманъ литовскій Радзивиль були проти сего, такъ само и деякї паны. Вони лютували за образу, вчипену комисарямъ и покладали, що й самї артикулы, поставленї вь бѣлоцеркѣвскому замку, надавали козакамъ надто багато права. Коли вь наметѣ, куды збѣралися отаманы слухати козацке посольство, Потоцкій звичайно просивъ козаковъ сѣдати, Калиновскій промовивъ: „Я наготовивъ имъ палѣ, на котрї ихъ слѣдъ посадовити, а тутъ вони посередъ насъ недостойнї сидѣти“. Але Потоцкій напосѣвъ, що бь съ козаками поводитися бôльше людяно“.

Гладкій зѣстався заручникомъ. Козакамъ те жь дали вь заручники двохъ Поляковъ. Вырѣжаючи Москаленка, Потоцкій сказавъ ему:

„Скажи шляхотному гетьманови войска запорозкого, Богдану Хмельницкому, що коронный гетьманъ и каштелянь краковскій иде до Бѣлой-Церкви зъ войскомъ примати присягу

на вѣрность вѣдъ пѣдданныхъ его королѣвскои величности козаковъ запорожскихъ“.

Дня 10 (20) жовтня все коронне и литовске вѣйско рушило до Бѣлой-Церкви. „Величенне се було вѣйско, — мовить самовидецъ: — одныхъ возѣвъ йшло сто тринайцать рядѣвъ. У ночи приступили вони до Бѣлой-Церкви и жовиѣры, боячись напаяду, цѣлу нѣчь не стуляли очей.

Другого дня Поляки розбили роскошный наметъ на могилѣ, званѣй Остра-Могила, и ждали Выговского и козаковъ для присяги; але замѣсть сподѣванныхъ явились иншѣ, зовѣмъ несподѣванѣ козаки. Дванайцать чоловѣкъ зъ Одынцемъ на чолѣ вступили въ наметъ и сказали:

„Милостивѣ паны и комисарѣ! вѣйско запорозке пѣслало насъ просити вашѣ милости, що бѣ вы ствердили зборѣвску умову, що бѣ коронне вѣйско выступило зъ Украины и не мало стацѣй въ нашѣй землѣ и що бѣ насъ не спинали зсылатися съ Татарами, котрѣ оберегають нашу волю“.

Се вымагане розлютувало комисарѣвъ: — съ пересердя вони навѣтъ схопилися за шаблѣ, мовлячи:

„Що жѣ се таке? мы здались на играшку ганебному хлопству?“

Але вѣйско ихъ стояло вѣддала и вони мусили вгамувати свѣй запаль.

„Мы сподѣвались, — сказавъ Кисѣль: — що вы прибудете присягати на вѣрность, бо все вже скѣнчено, а вы зновъ починаете квестин?“

„Козаки не будутъ присягати и покоряться, — вѣдмовляли козаки: — поки вы намъ не пѣдпишете зборѣвску умову.“

„Въ Бѣлой-Церквѣ була инша умова, — сказавъ Кисѣль: — скаменѣтсья, отже жѣ тамъ владновано справу“.

Козаки вѣдмовляли: „Мы розвѣхалися съ паномъ гетьманомъ, не знаемо, не вѣдаемо, що тамъ у васъ у Бѣлой-Церквѣ було, а насъ вѣйско съ тымъ пѣслало“.

„Бачу, — сказавъ Кисѣль: — що васъ дурить Турецкѣй султанъ и хоче повернути васъ въ мусулманство. Вы на него покладаетеся. О проклятѣ душѣ! вамъ бѣльше подобаетсья безладе, нѣ жѣ порядокъ; вы лѣьше хочете бути невѣльниками тѣрана, нѣ жѣ вѣльными пѣдданными христѣянського короля!

Богъ покарає васъ и въ одну мить зничить вашѣ безглуздѣ замѣры“.

Козаки тягли, якъ мовить сучасникъ, все одну пѣсню:

„Мы не знаємо, не вѣдаємо! Пѣдпишѣть зборѣвску умову и тодѣ мы заприсягнемо на вѣрнѣсть“.

„Мы вѣдѣвѣжаємо, — сказавъ Кисѣль:— и свѣдчимосѣ Богомъ, що хотѣли вчинити зъ вами по щирости, а вы намъ вѣдѣчили лукавствомъ“.

„Якъ ваша воля,—сказали козаки:—мы прищлемо вашихъ заручникѣвъ цѣлыхъ и здоровыхъ“.

Польскѣ заручники вернулись и отаманы почали порядкувати вѣйско до бою. Русины вымагали бою. Хмельницкѣй не покладавѣся на свои силы и черезъ те не хотѣвъ вступати до конечного бою, вѣнъ не ставъ отаманувати козаками, але не ставъ и боронити имъ: на случай невдачи, вѣнъ лишавъ за собою право упевнити нанѣвъ, що бѣй счинивѣся безъ его дозволу; а коли пощастить, вѣнъ мѣгъ выправити у Полякѣвъ бѣльше користнѣй умовы. Вѣнъ удававъ, нѣ бы то нѣчого не знає, що замышляеться въ козацкому таборѣ, а тымъ часомъ выкотивъ своимъ молодцѣямъ сѣмъ бочокъ горѣвки.

Дня 13 (23) жовтня, на другѣй день пѣсля невдалыхъ переговоровѣвъ, Поляки и Русины стояли однѣй проти другихъ; мѣжъ ними простягалосѣ широке поле, усѣяне могилами, котрыхъ такъ багато въ сѣй краинѣ. Татаре першѣй выскочили на могилы и молодецкимъ свистомъ выкликѣли на герцѣ. Козаки ще не починали нападѣ, але Радивиль, котрый орудувавъ правымъ крыломъ вѣйска, вдаривъ на нихъ всѣма силами. Вѣнъ закликѣвъ Потоцкого яко мога швидше помагати ему зъ другого боку, та Потоцкѣй, якъ мовить сучасникъ, почувавъ себе недужимъ и не хотѣвъ того дня выступати до бою. Марне Чарнецкѣй умовлявъ его и уявлявъ ему, що тодѣ була субота, день присвяченѣй Божѣй Матери, добродѣйцѣ Полякѣвъ, день, щасливѣй для бою, а найпаче зъ Русинами, котрѣ не тримають посту въ суботѣ. Коронный гетьманъ тѣльки пѣславъ свою артилерѣю. Козаки вѣдступили съ поля и вороже вѣйско не слѣдувало за ними. Радивиль дуже ремствувавъ на упертѣсть Потоцкого и запевнявъ, що коли бѣ коронне вѣйско помогло ему, якъ слѣдъ, то козакамъ було бѣ тутъ друге Берестечко,

Невдачу Поляківъ, що не встигли розбити тутъ козаківъ, якъ підъ Берестечкомъ, приписували ще й тому, що лѣве крыло, котрымъ орудувавъ польскій гетьманъ, не скористало доброю оказією, коли Литовцѣ вѣдогнали козаківъ вѣдъ болотъ та пасѣкъ на широку площину, що простягалася саме проти лѣвого крыла польского вѣйска.

Хмельницкій побачивъ тодѣ, мовить польскій лѣтописецъ, що ему не вдаються жарты, и ранкомъ другого дня приславъ у польскій таборъ Райтаровского, Поляка, лишеного въ Бѣлѣй-Церквѣ комісарями.

„Дивуюся,—писавъ вінъ,—якъ се трапилась така незгода мѣжь Поляками и Русинами. Я нічого не знаю; я заборонявъ своимъ виводити вѣйско съ табору, а вони вийшли проти моєи волѣ. Бодай я радий, що не счинилося великого прѣливу крови. Прощу швидше выслати послѣвъ для докѣнчаня умовы, а я вышлю своихъ“.

По наказу Потоцкого Кисѣль вѣдмовлявъ ему :

„Ясно, що ваша милѣсть маєте на думцѣ хитро та штучно оточити насъ и довести до прикрого стану. На вѣщо се, замѣсть урядовыхъ козаківъ, являлися якѣсь ганебнѣ хлопы доправлятися зборѣвскои умовы? Атже жъ въ Бѣлѣй-Церквѣ про ню и згадки не було. Про те, коли щиро бажаєте згоды, пришлѣть послѣвъ; для сего треба не бѣльше двохъ годинъ часу“.

Поляки ждали вѣдповѣди до полудня. Вѣдповѣди не було. Коли разомъ, зъ усѣхъ боківъ посыпались на нихъ Русины й Татары и въ одну мить такъ оточили таборъ, що не було виходу. Поляки разили ихъ огнепальною зброєю, але вороги швидко нападали на нихъ и забирали полонениківъ. Зъ обохъ сторѣнъ втрата була чимала.

У вечерѣ прибувъ Райтаровскій зновъ перепросити вѣдъ Хмельницкого и зъ якимись новыми вимогами за права грецкои вѣры. Потоцкій спонукавъ прислати швидше депутатівъ.

Минувъ ще другій день. Татары й козаки все бѣльше та бѣльше тѣснили польскій таборъ. Три днѣ йшовъ ливный дощъ, вѣйску погрожавъ голодъ. Радивиль скаржився, що ему треба вертатися въ Литву, котра такъ довго лишилася безъ обороны; частину литовского вѣйска, лишеноу въ Любечѣ, обложили козаки; треба було вызволити єѣ. Але всего бѣльше спонукала Поляківъ до згоды пошесть, котра що дня ставала бѣлшою

и дійшла вже до того, що за одну ніч умерло триста чоловіка. Деякі съ панівъ все ще напосѣдали, що бь завзято провадити війну и вынищити до пня козацтво.

„Коли підъ Берестечкомъ, — вѣдмовлявъ имъ Кисѣль: — въ чуждѣй землѣ, обложенѣй войскомъ, втрое бѣльшимъ, покинутѣй своимъ гетьманомъ и Татарами, будучи въ поганѣй мѣсцевости, козаки не то що не здалися, а на нашихъ очахъ втѣкли и розвѣяли нашѣ гадки, то якъ таки можна легко покорити сей нарѣдъ на его власнѣй землѣ! Намъ треба вдовольнятися и тымъ, що хочъ на яку годину можемо загоити сѣ раны и потѣмъ дѣбрати способу, вгамувати и привычаити до послуханя пѣспѣльство“.

Хмельницкому те жь потрѣбною була згода. Пѣсланецъ Хмельницкого, вернувшись съ Царгорода, привѣзъ обѣцянку падишаха, прислати незабаромъ на пѣдмогу козакамъ добруджску орду и звелѣвъ ханови зновъ помагати Хмельницкому. Але Хмельницкѣй не дѣждався нѣ того, нѣ другого. Вѣйска у него було підъ Бѣлою-Церквою не бѣльше якъ сорокъ тысячъ, та й то бѣльше зъ селянѣ недосвѣднихъ и, що найгѣрше, свавольныхъ; тымъ часомъ коли польске вѣйско, котре, здається, досягало шестидесяти тысячъ, було переважно зъ Нѣмцѣвъ, досвѣднихъ воякѣвъ; артилерѣя була у нихъ незрѣвнокрасша, нѣ жь у козакѣвъ. Пошесть лютувала въ козацкому вѣйску такъ саме згубно, якъ и въ польскому. Украина була зруйнована; продовжати вѣйну, значило бѣ довести нарѣдъ до останней знемоги, голоду и розладу; до того ще власть Хмельницкого, а зъ нею разомъ порядокъ и пѣдлеглибѣсть були дуже росхитанѣ вѣдъ дня безщасной берестецкой поразки; чернѣ нарѣкала на гетьмана; обявившись ворогомъ Полякѣвъ и не маючи вже законного права на свое достоинство, вѣнъ мусивъ залежати вѣдъ пняной юрбы, котра за малу недогоду готова була скинути его або навѣтъ вѣддати Полякамъ. Понизливо було для Хмельницкого, що недавно ще по своѣй волѣ керувавъ народомъ Украинско-рускимъ, приняти умовы, котрѣ робили его тѣльки отаманомъ кѣлькохъ тысячъ вѣйска и вѣддавали украинско-руску землю пѣдъ власть Полякамъ; але вѣнъ мусивъ, що бѣ спасти себе, згодитись; нѣчого було й думати, що бѣ така згода була тривалою, коли навѣтъ и зборѣвска умова не обезпечувала правъ Украинско-русского народу.

Хмельницькій тямивъ се. Але вѣнъ дивився на сю згоду не бѣльше, якъ на перемире, котре вѣнъ сподѣвався легко перервати, коли буде треба.

Гетьманъ козацкій въ останне попробувавъ було схилити Потоцкого на бѣльше користнѣй умовы и 16 (26) жовтня пѣславъ до него двоухъ козакѣвъ. Вѣнъ згодився на всѣ артикулы, предложѣнѣ въ Бѣлѣй-Церквѣ, але просивъ тѣльки, що бѣ козакѣвъ було дваццять тысячъ и що бѣ у королѣвскихъ маестностяхъ брацлавского и чернигѣвского воеводства могли пробувати козаки и маестности сѣ були вѣльнѣй вѣдѣ стаціи. Такимъ побытомъ Хмельницькій, помѣстивши въ сихъ рускихъ краинахъ хочъ незначну частину вѣйска, сподѣвався, що присутнѣсть вѣльныхъ воякѣвъ зновъ пѣднѣме Украиньско-рускій нарѣдъ, и ему можна буде зновъ скористати слущнымъ часомъ, що бѣ досягнути меты и доставити Русинамъ волю. Але Потоцкій згодився на число дваццять тысячъ и зовсѣмъ вѣдмовивъ въ останнѣму домаганю.

Росказують, що коли козацкихъ урядникѣвъ закликали на обѣдъ, то одѣнъ зъ нихъ, Романъ Катержанъ, за обѣдомъ обернувся до Потоцкого и сказавъ:

„Милостивый пане кракѣвскій! чому вы насъ не пускали на море, на Турка: того бѣ лиха не було въ нашѣй землѣ!“

„Все, що мы терпѣмо, — вѣдмовлявъ Потоцкій: — то на користъ Турецкому цѣсарю; мы оберегаємо его царство, а самыхъ себе руйнуємо“.

„Уже жъ теперъ нехай королѣвска милѣсть и Рѣчь-Посполита не боронить намъ моря, бо козакъ не обѣдетъся безъ вѣйны“.

„Хочъ бы й заразъ хотѣли йти,—вѣдмовлявъ Потоцкій:— идѣть: мы вамъ не будемо боронити“.

Другого дня була пѣдписана умова; козацкій урядникъ Сава вѣдвѣзъ одѣнъ примѣрникъ до Хмельницького. Козацкій гетьманъ зъявивъ волю побачитися съ польскими отаманами.

Дня 17. жовтня приѣхали въ козацкій таборъ Гонсевскій и Марко Собѣскій: се були заручники, котрѣ повиннѣй були збѣстатися, поки Хмельницькій вѣдвѣдає польскій таборъ. Козацкій гетьманъ знавъ, що нарѣдъ не пустить его, то звѣдѣвъ выкотити козакамъ кѣлька бочокѣ горѣвки, и коли козаки

поперепивалися, тодѣ збрався въ дорогу. Полковники старалися вѣдхилити его.

„Ты бувъ побѣдникъ, — казали вони: — а теперъ идешъ кланятися имъ!“

„Не можна, — вѣдмовлявъ вѣнъ: — мы теперъ въ такому станѣ, що вони намъ потрібнѣй, а не мы имъ“.

Вѣнъ приѣхавъ у таборъ и ввѣйшовъ у наметъ Потоцкогo, де збралися всѣ значнѣйшѣ отаманы. Вѣнъ кланявся и перепрошувавъ.

„Я знаю, — сказавъ вѣнъ Потоцкому: — що передъ Вами виненъ бѣльше, нѣ жъ передъ кимъ небудь“.

Козацкому гетьманови було якось нѣяково дивитися на магната, котрого вѣнъ колись вѣддавъ у полонъ Татарамъ.

Потоцкѣй вѣдмовлявъ:

„Образу, яку я мавъ пѣдъ Корсунемъ, я давно вже забувъ для Бога, вѣры и вѣтчины, и не хочу бѣльше згадувати про неї; и мои пригоды и лихолѣте цѣлої вѣтчины — все се кара Господня. Богъ дасть, що ты вѣддячишь за все прежнѣю своєю вѣрностю и славными вчинками на користь Речи-Посполитої“.

Хмельницкѣй побачився зъ Радивиломъ и зъ иншими панами, показуючи велику смиренѣсть. Потѣмъ була прочитана бѣлоцеркѣвска умова *). Хмельницкѣй, выслухавши всѣ арти-

*) БѢЛОЦЕРКѢВСКА УМОВА.

Вѣддавши, напередъ усегo, дяку Господеви за вгамоване крѣвовой усобицѣ, бо вѣйско запорожске зъ гетьманомъ и всею старшиною приносить его величности и Речи-Посполитѣй належиту покрѣпѣсть и пѣдданьску вѣрнѣсть, мы дозволяемо ему пробувати въ числѣ двайцяти тысячъ.

1) Се вѣйско, гетьманъ и старшина повиннѣ набрати и записати въ реестеръ, и воно повинно пробувати тѣльки въ маєтностяхъ его корѣльвекой милости, въ кѣвскому воеводствѣ, не займаючи ащѣ трошечки воеводствъ брацлавского и чернигѣвского; а маєтности шляхотскѣй повиннѣ збѣставитися вѣльними и въ нихъ реестровѣй козаки пѣде не мають права збѣставитися; але хто збѣстанеться реестровымъ козакомъ въ числѣ двайцяти тысячъ, той зъ маєтностей шляхотскихъ у воеводствахъ кѣвскому, брацлавскому и чернигѣвскому, такожъ зъ маєтностей его корѣльвекой милости въ останнихъ двохъ воеводствахъ, повиненъ переселитися въ маєтности его корѣльвекой милости въ воеводствѣ кѣвскому, туды, де буде пробувати вѣйско его корѣльвекой милости запорожске. А хто, будучи реестровымъ козакомъ, має переселитися, тому вѣльно

кулы, підписавъ ихъ; за нимъ підписали полковники. Козацкій гетьманъ просивъ Потоцкого подарувати ему Черкасы и Боровицю, але коронный гетьманъ, по выразу Поляковъ, выкручуваясь церемоніями, знаючи напередъ, що сего не буде. Заразъ за підписомъ умовы, обидвѣ стороны заприсягли.

Покінчивши справу, Потоцкій закликавъ Хмельницкого на обѣдъ. Въ ознаку поваги до Хмельницкого за обѣдомъ джура стоявъ за нимъ съ піднятою въ гору булавою. „Поки козацкій гетьманъ ще не выпивъ, мовить сучасникъ, бувъ смиренный, але незабаромъ горѣвчана пара розв'язала ему языкъ“.

„Дуже дивно,—сказавъ вѣнъ Радивилу:—що я бачу вашу милѣсть въ польскому таборѣ. Пѣдъ Хотиномъ и въ иншихъ небезпечныхъ пригодахъ литовске вѣйско не выступало на вѣйну“.

„Немає нѣчого дивного,—вѣдмовлявъ Радивиль:—я приишовъ для вгамованя бунтѣвникѣвъ“.

буде продавати свое добро, безъ жадной перешкоды вѣдъ нацѣвъ, старость и пѣдстарость.

2) Выше згадане впорядковане двайцятитысячного реестрового вѣйска его королѣвской милости повинно початися въ протягу двохъ тыжнѣвъ вѣдъ сего дня, а покінчатися до Рѣздвяныхъ святъ. Реестеръ сего вѣйска, зъ власпоручнымъ пѣдписомъ гетьмана, мусить бути вѣдосланный его королѣвскѣй милости и вписанный спискомъ въ кѣвскѣй городскѣй книги. Въ сему реестрѣ козаки новиннѣй бути записаннѣ ясно въ кожному мѣсци, по именамъ и призвищамъ, и въ загалѣ число козаковъ не повинно бути бѣльше двайцяти тысячъ. Вписаннѣ въ реестеръ козаки повиннѣй збѣставатися при давныхъ своихъ правахъ; а тѣ, котрѣ не будутъ вписаннѣ въ реестеръ, повиннѣй збѣставатися по прежнѣму хлопами, приписанными до замкѣвъ его королѣвской милости.

3) Коронне вѣйско не повинно збѣставатися, нѣ мати стацѣи въ воеводствѣ кѣвскому, въ тыхъ мѣсточкахъ, въ котрыхъ пробуватимуть реестровѣ козаки, але воно має право пробувати въ воеводствахъ брацлавскому и чернигѣвскому, въ котрыхъ не буде вже козаковъ; теперъ, однакъ, що бѣ запобѣгти колотнечу, котра може выникнути, поки всѣ записаннѣ въ реестеръ, въ числѣ 20.000 не перейдутъ въ призначеннѣ имъ королѣвскѣй маѣтности въ воеводствѣ кѣвскому, польске вѣйско повинно збѣставатися до скѣнченя реестрѣвъ, се бѣ то до Рѣздвяныхъ святъ; але воно не повинно ходити дальше Животова до скѣнченя реестрѣвъ.

4) Мешканцѣ воеводствъ кѣвского, брацлавского и чернигѣвского, самѣ особне и черезъ своихъ урядникѣвъ заразъ же мають право забирати въ свое пановане свои маѣтности и всѣ доходы, корчмы, млыны

„Однакъ, — відмовивъ Хмельницкій: — предки вашої княжої милости не давали вамъ прикладу воювати проти вѣйска запорозкого“.

Чимъ дальше, то все бѣльше смѣльшавъ гетьманъ. Зайшла розмова про Молдавского господаря. Хмельницкій не вытримавъ и скрикнувъ: „Зрадникъ!“

„Зъ якої речи вы такъ взываєте вѣрного слугу Речи-Посполитої?“ спытали паны, здивовані такимъ докоромъ въ присутности зятя самого господаря.

„Вѣнъ обдуривъ сына мого Тимоша, не віддавъ за него дочки, — сказавъ Хмельницкій: — та ваша княжа милѣсть, хочъ вѣнъ и тещъ вамъ, а я скажу, що маю воювати зъ нимъ; мае вѣнъ багато грошей, а я багато людей; розграбую его скарбы, покараю зрадника!“

и юрѣдикціи, про те зборъ податковъ съ хлопѣвъ треба вѣдѣласти до выше згаданого речинця, назначеного для скѣнченя реветровъ, що бѣ выбрані въ реветрові козаки тымъ часомъ переселилися, а збѣсталися тѣ, котрі належать до стану хлопекского. Те жѣ саме повинно бути и въ маєтностяхъ королѣвскої милости, що бѣ було вже вѣдомо, хто збѣтається на правахъ козацкихъ, а хто приписаный до замку и мае вѣдбувати селянскій повинности.

5) Чигиринъ, на основѣ привилеї его королѣвскої милости, повиненъ збѣставатися при гетьманови. Якъ теперѣшній гетьманъ, благородный Богданъ, такъ и на потомні часы гетьманы повинні пробувати пѣдъ зверхностю гетьманѣвъ коронныхъ и стверджаять привилеїями. Коженъ зъ нихъ, роблячисъ гетьманомъ, повиненъ дати присягу на вѣрность пѣдданьства его королѣвскѣй милости и Речи-Посполитѣй. Всѣ полковники и старшины настановляються пѣсля порады гетьмана его королѣвскої величности вѣйска запорозкого.

6) Вѣра грецка, котру сповѣдає вѣйско его королѣвскої величности запорозке, такожъ соборы, церкви, монастырѣ и кѣвска колегія повинні збѣставатися при давныхъ правахъ, згѣдно зъ стародавними привилеїями. Коли хто, въ годину лихолѣтя, выпрохавъ собѣ на власнѣсть церковну або належащу духовенъству маєтнѣсть, то таке право власности пѣякою силы не матиме.

7) Шляхтичѣ римскої и грецкої вѣры, котрі въ годину лихолѣтя пробували при вѣйску его королѣвскої милости запорозкому, а такожъ мѣщане кѣвскі, всѣ повинні мати амнестію и доховати непорушными свое житѣ, честь, особисті права и добро. Коли добро кого небудь зъ нихъ выпрохавъ собѣ хто другій на основѣ конститущіи, то таке пожаловане повинно бути скасоване, що бѣ усѣ мали зажити милости короля и Речи-Посполитої. Такъ саме и козаки, що пробували при вѣйску

Князь сполотніввъ вѣдъ гнѣву, але перемѣгъ себе и сказавъ:
„Сподѣваюся, що господарь сего не злякається. Тодѣ, якъ признається Полякъ сучасникъ, паны, нишкомъ шепчучись промѣжь себе, задумали отрутити Хмельницкого.

Псебля обѣду заграла музика, вдарили зъ гармать, въ козацкому таборѣ одгукнулися такъ саме; почали пити за здоровля короля. Хмельницкій догадаѣся, що въ заздоровному кухлику була отрута; вѣнъ вѣдкрывъ голову при имени короля и знову надѣвъ шапку, коли пили за шляхту; судорожнымъ рухомъ схопивъ вѣнъ кухликъ, вдаривъ нимъ объ стѣль, зарѣзъ же попращався съ панами и, складаючи на нездоровля, вѣйшовъ геть. Ему подали турецкого коня въ богатѣй зброѣ: се бувъ подарунокъ коронного гетьмана.

„Се щедрѣсть вашого Потоцкого,— сказавъ вѣнъ:— дякую его, яко гетьмана, побѣдника, спѣльника, а за коня готовый вѣддарувати ему триста такихъ“.

его королѣвскою милости, будутъ ненорушными зъ своими звѣнками и добромъ.

8) Жиды, якъ перше були меншанцями и орандарами въ маестностяхъ его королѣвскою милости и шляхты, такъ и теперь повинни бути.

9) Орда, яка теперь пробувае въ краинѣ, повинна бути заразъ же выправлена и повинна лишити краину, не роблячи нѣякои шкоды въ краинахъ его королѣвскою милости; вона не повинна те жъ кочувати на земляхъ, що належать до Речи-Посполитой. Гетьманъ запорожскій обѣцяе привести орду до послуху его королѣвскою милости и Речи-Посполитой. Коли бъ се не сталося до будущого сойму, то гетьманъ и вѣйско его королѣвскою милости запорозке не повинни мати зъ ордою нѣякои дружбы, нѣякои спѣлки, але повинни вважати еѣ за ворога его королѣвскою милости и Речи-Посполитой, обороняти границу и йти вѣйною проти орды разомъ зъ вѣйскомъ Речи-Посполитой. Гетьманъ повиненъ те жъ на потомнѣ часы не мати нѣякихъ земель и змовниъ зъ ордою и въ загалѣ съ чужоземными царствами, але повиненъ цѣлкомъ и незломно пробувати въ вѣрному подданствѣ его королѣвскою милости и Речи-Посполитой, такъ саме теперѣшнѣй гетьманъ зо всею старшиною и всемъ вѣйскомъ, якъ и все его настушники, на потомнѣ часы повинни вѣрно и щиро вѣдбувати велику службу его королѣвскою милости и Речи-Посполитѣй.

10) Якъ вѣйско его королѣвскою милости запорозке, при складаню своего реестру, нѣколи не дотыкалося границъ Великого князѣвства Литовского, такъ и теперь не повинно дотыкатися, але, якъ выше мовлено, повинно пробувати тольки въ воеводство кѣвскому.

11) Кѣвъ есть мѣсто столицне, судове, и въ нему повинно бути записано въ реестрѣ яко мога менше козаковъ.

Сильне збурений, вѣнь скочивъ на коня и полетѣвъ навзаводы. Поляки зъ дивованемъ дивилися на сѣ чудий вчишки гетьмана и ясно побачили зъ нихъ, що Хмельницкій догадався про ихъ замѣръ отруити его. На пѣвъ дороги, гетьманъ скочивъ съ коня, сѣвъ у колясу и засмученный полетѣвъ у свѣй таборъ.

Другого дня Выговскій привѣвъ турецкого коня въ подарунокъ вѣдъ Хмельницкого сынови Потоцкого, старостѣ камениецкому, котрого козацкій гетьманъ похвалявся колисъ посадити на палю. Писарь запевнявъ панамъ свою прихильность и обѣцявъ, пробуваючи при Хмельницкому, орудувати на користь Польщи. Вѣнь старався выставити Полякамъ, що постановлено такъ користо для нихъ умовы — се дѣло его шль-

Всѣ выше списаніи артикулы, для бѣльшой певности и конечного выконаня, ствердили присягою мы, комісарѣ его королѣвскои милости, а тако жъ и гетьманъ вѣйска запорозкого зъ старшиною. Присуту дано намъ, а разомъ и его королѣвскои милости и Речи-Посполитѣй, абы всѣ артикулы, по вгамованю и выконаню выше списаныхъ роспорядкѣвъ, були дохованіи невломно, въ мирѣ и згодѣ. Вѣйска коронне заразъ же повинно рушити на мѣсця, якѣ ему назначеніи, и чекати злочени реестру, такъ саме и орда повинна заразъ же выступити съ краю, а вѣйско запорозке повинно заразъ же роспустити козакѣвъ по домѣвкахъ.

На будущій найближшій соймъ повинні прибути послы вѣдъ гетьмана и вѣйска его королѣвскои милости запорозкого, що бѣ принести найнишу подяку его милости королеви и Речи-Посполитѣй за милосерде и ласку.

Ихъ милости паны комісарѣ:

Его милѣсть гетьманъ великій коронный панъ Микола Потоцкій. Его милѣсть гетьманъ польный коронный панъ Мартинъ Калиновскій. Его милѣсть воевода кievскій панъ Адамъ Кисѣль. Его милѣсть воевода брацлавскій панъ Станиславъ Ляндекоронскій. Его милѣсть нѣдсудокъ брацлавскій панъ Казимиръ Косакѣвскій.

Комісарѣ Великого князѣвства Литовского: Его милѣсть гетьманъ польный Великого князѣвства Литовского панъ Янушъ Радзивиль. Его милѣсть воевода смоленскій панъ Юрій Карль Глѣбовичъ. Его милѣсть стольникъ Великого князѣвства Литовского панъ Викентій Гонсевскій.

Комісарѣ вѣйска его к. м. запорозкого: Богданъ Хмельницкій, гетьманъ его к. м. вѣйска запорозкого, именемъ всего вѣйска. Полковникъ мнргородскій Матвѣй Гладкій. Полковникъ паволоцкій Янъ Кучевичъ Минкѣвскій. Полковникъ чигиринскій Яковъ Пархоменко. Полковникъ бѣлоцеркѣвскій Михайло Громыка. Судія черкасскій Яковъ Одинець. Полковникъ черкасскій Баранъ Худый. Писарь вѣйска его к. м. запорозкого Янъ Выговскій.

ности. Підійшовши до Радивиля, вінъ переказавъ ему выбачене вѣдъ Хмельницького за вчорашню палкѣсть.

„Я про се и въ думцѣ не маю,—вѣдмовлявъ Радивиль:— коли вінъ говоривъ на підпитку, то я й тверезый скажу зновъ, що я и господаръ не боимось его похвалокъ. Мене вінъ усе найде готовымъ, коли вінъ хоче, въ полѣ, хочъ зъ вѣйскомъ, хочъ самъ на самъ, якъ вінъ хоче“.

„Слава Богу,—мовили тодѣ у вѣйску:— мы вернули вѣтчинѣ честь еи!“ Але сумный бувъ поворотъ вѣйска зъ України, де, пробувши два тыжнѣ пѣсля мировой умовы, жовнѣры почали вже забувати, що недавно терпѣли нужду и радѣли дешевинѣ въ медовѣй землѣ, якъ вони звали Украинну. Пошестъ, що появилася въ лѣтку, лютувала на Подѣлю всею силою. Выйшовши съ кѣвского воеводства, жовнѣры такъ вмирили, що не поспѣвали ихъ ховати, и часто въ полѣ, далеко вѣдъ села, замѣсть подзвѣнного, провозжали въ могилу мертвыхъ воякѣвъ трубленемъ зъ суремъ. Потоцкій не проживъ и мѣсяця пѣсля мира; вінъ переставився въ Летичевѣ 9. листопада. Цѣле лѣто старый почувавъ себе слабымъ и хотѣвъ тѣльки дожити до того, що бѣ змыти соромъ корсуньской поразки.

Радѣвъ король, радѣло шляхотство, але якесь сумне причуте обгортало серця проти волѣ: була якась незрозумѣла турбота, котра, проти всякого переконаня, звертала на думку, що Польщѣ погрожае ще нова бѣльша пригода.

Ще, не мовь, до бѣльшой турботы зъявилася на небѣ комета (мѣтла), и астрѣологи вѣщували, що ся мѣтла та сама, котру все видко бувае передъ великимъ переломомъ або лихолѣтємъ. Вѣялися въ Польщѣ рѣжнѣ поголоски: то виднѣлися якѣсь чуднѣй марица, то зъявлялися мертвяки и вѣщували всѣмъ горе. Однѣй выглядали небезпеченства вѣдъ Хмельницького, другѣй вѣдъ Туреччины, вѣдъ Московского царства и Шведчины; навкруги Польщи були вороги. Иншѣй зѣтхали, згадуючи про законопротивный шлюбъ Яна Казимира. Люде розсудливѣй, хочъ и смѣялися надъ пересудками, а проте нишкомъ и самѣй почували якусь незрозумѣлу журбу въ душѣ. Причуте цѣлого народу рѣдко коли бувае невѣрнымъ.

ГЛАВА СЪМНАЙЦЯТА.

Після бѣлоцеркѣвскои умовы Украина-Русь оинилася въ такому становищѣ, въ якому перебувала до року 1648: за чотыри роки працѣ, за страту народу, за зруйноване Русн — край и нарѣдъ нѣчого не придбали. Паны зновъ повертали ся до своихъ мастностей; жидамъ зновъ можна було ставати управителями и орандарями; жовиврамъ зновъ по колишнѣму не заказано було збирати зъ селянъ стаціи и сновидати натовпомъ по мѣстахъ и по селахъ. Та навѣтъ становище Украиньско-русского народу могло зробитися ще гѣрше, нѣ жь було, бо народнїи вороги, вѣдбувши крѣвавый сибѣръ, заходжували ся взятися до пѣмсты надъ народомъ. Схѣдно-православной релїгїи такожь не забезпечила бѣлоцеркѣвска умова; було, правда, тамъ вимовлено, що ся релїгїя лишається зъ своимн давнымн правами; але жь тї права Поляки нехтували кѣлька разѣвъ, значить, и нѣмїи тї права не набували собѣ новой ваги. А вже жь, доки свовольство мало бѣльшу силу, анѣ жь усѣ написанїи умовы, доти мусили бути лишень на наперѣ права православной релїгїи, хочь бы якими вони не були. Умова бѣлоцеркѣвска могла статися хїба лишень новымъ жереломъ чварѣ и розлада. „Умову сю выроблено на леду“, повѣдає оденъ лѣтописецъ; отсимн словами вѣнъ каже, що спинити вѣйну и пристати до згоды, було немнуче и Русинамъ и Полякамъ черезъ те, що лягла зима и розповсюдилнсь пошести на людей. Поляки, складаючи мирову умову, добре тямилн, що вона не вволить Украиньско-русского народу, котрый пѣдчасъ вѣйны визначився такимъ завзятемъ. Оденъ шляхтичь ще съ пѣдъ Бѣлои-Церкви писавъ до Варшавы таке:

„Треба остерѣгатися! що бѣ хлопы не оббѣрали собѣ другого кого на гетьмана, а здається на те походитъ“. А Кисель мовивъ: „Певнымн до Хмельницкого не можна бути, бо вѣнъ дѣе не разъ-у-разъ по своѣй волѣ, а часомъ и по волѣ нерозумного натовпу“.

Съ пѣдъ Бѣлои-Церкви польске вѣйско рушило до Виницѣ: за головного отамана надъ вѣйскомъ, по смерти Потоцкого, ставъ Калиновскїи. Лѣтописъ повѣдає: „Пѣдъ заступництвомъ его паны почали зѣвздитися до своихъ мастностей и спостерегли, що треба зновъ готовитися до вѣйны“.

Придністряне и Бужане не хотѣли й чути про жадну умову, стацій не давали, коритися старостамъ та панамъ и не гадали и вважали себе по давному за козакѣвъ. Калиновскій вѣшавъ ихъ на шибеницяхъ, четвертувавъ, паливъ на тихому огни. Не вважавъ и на церкви Божі; сучасникъ повѣдає, що вѣнъ велѣвъ дзвони церковній здѣймати, выливати зъ нихъ гарматы и проганявъ православныхъ попѣвъ. Жовнѣрамъ потурали, а черезъ те вони господарѣвъ селянъ, де були постоемъ, гнобили немовъ власныхъ невѣльникѣвъ, а добромъ ихъ орудували, якъ собѣ подобали. Паны, вернувшись до своихъ маєтностей, бачили въ нихъ руину; въ краю, де довгий часъ землѣ лежали не орані, бракувало хлѣба, панамъ нѣ съ чого було набути зыску. Паны взялися мучити своихъ пѣдданныхъ, допытуючись, де поховані ескарбы, награбовані по паньскихъ домахъ. „И лунало въ народѣ, каже лѣтопись, голосѣня, стогѣнъ, туга и нарѣканя на Хмельницкого“.

Селяне гомонѣли: „Отъ до чого довели насъ его побѣды! Сподѣвалися собѣ волѣ, а вѣнъ зновъ насъ закрѣпостивъ въ неволю“.

И справдѣ, на око, не було надѣѣ на Хмельницкого! здавалось, вѣнъ оглухъ, онѣмѣвъ до стогону народного и чинивъ собѣ за одно съ панами. Вѣнъ явно показувавъ недовѣре до Русинѣвъ; вѣддалаявъ вѣдъ себе козакѣвъ а оточувався Татарами. „И не оденъ разъ, каже лѣтопись, доводилося ему трохи не загинути вѣдъ розлютованныхъ хлопѣвъ“. До того ще Украиньско-рускій нарѣдъ терпѣвъ голодъ, найпаче страшенно бѣдувала Волянъ. Ще пѣдчасъ торбчюи вѣины за четверакъ (8 мѣрокъ) житного борошна треба було платити 120 золотыхъ. Кто зъ людей убогихъ не ветигъ втѣчи, той мусивъ умирати зъ голоду. Сучасникъ повѣдає, що въ одному селѣ бѣля Луцка молодиця зарѣзала двохъ чоловікѣвъ и годувалася ихъ тѣломъ; та ще й другимъ надѣляла отсея вѣжи. Въ иншому селѣ голодна мати зарѣзала и засмажила двое власныхъ дѣтей.

Здавалося тодѣ Украиньско-рускому народови, що съ такого становища — одна стежка: „Ити свѣтъ за очима“. И отъ селяне съ Подѣля и Брацлавцины рушили на лѣвый берегъ Днѣпра; перейшли вони черезъ Вишисвеччину, се бѣ то землѣ, що займали полки прилуцкій и лубеньскій, и оселилися по Полтавщинѣ и Ахтирщинѣ; а тутъ по берегахъ р. Ворсклы

и осадили зъ разу великі села. Але жъ Поляки и на сей далекій край квацилися, черезъ що Украинць мусили кидати власну вѣтчину и выбиралися въ Московщину. Ще съ початкомъ XVII. вѣку завѣвся по Украинѣ звычай виходити на слободы и селитися по вѣльныхъ стѣнахъ теперѣшней Полтавщины. Отакій перехожій, рушаючи все дальше та дальше, заняли частину Московскихъ земель и осадили села коло Рыльска, Путивля и Бѣлгороду *). Се було за часу царюваня въ Московщинѣ царя Михайла. У слѣдъ отснхъ першихъ перехожихъ — подалися и теперъ Русины шукати новои вѣтчины.

Першій проводъ переселятися въ Московщину дали зъ Волини козаки, але не паньскій пѣдданій. Заразъ пѣсля берестецкои поразки тысяча козакѣвъ, зъ заведеного тодѣ остроцкого полку пѣдъ проводомъ якогосъ Ивана Дзѣнковского, сподѣваючись, що бѣ не напали Поляки, що гналися за розбитимъ вѣйскомъ Хмельницького, утѣкли за межу и просили Московского царя, що бѣ не заборонявъ имъ поселитися въ Московщинѣ.

За того часу московскій урядъ вельми вважавъ на пѣвденну межу своєї державы и шильнувавъ заселити пусті землѣ на берегахъ рѣкъ Дону, Сосны и Осколу. Такій замѣръ тымъначе здавався потрѣбнымъ, що Московщина неуговно терпѣла вѣдъ нападѣвъ Татаръ крымскихъ. Царь Олексѣй збудувавъ вже по отсѣй межѣ кѣлька укѣрѣленыхъ мѣстѣ. Задля Московщины були великимъ скарбомъ тысячѣ украиньскихъ козацкихъ семей зъ за Днѣпра: се жъ були люде воѣвиті, загартовані въ бояхъ. Царь не згодився, що бѣ вони селилися тамъ, де самі бажали, бѣля Путивля и Бѣлгороду, а казавъ будувати имъ мѣсто на березѣ Тихон-Сосны. Мѣсто се названо Острогожескомъ **). Прибувши сюды, Украинць заняли побудовані хаты, а въ нихъ навѣть збѣже потрѣбне на першій заводины. Царь давъ имъ право триматися свого козацкого устрою, держати свого полковника, сотникѣвъ, осаулѣвъ и всю полкову організацію украиньску. Такій сприяючі обставины пѣдохочували и иншихъ.

Приднѣстряне и Бужане лаштували волові вozy, або сани, складали на нихъ своє добро, хаты и стодола палили, що бѣ

*) Нынѣ повѣтові мѣста Курської губерніи.

***) Нынѣ повѣтове мѣсто Воронежской губерніи.

не лишити ихъ ворогамъ и цѣлыми селами рушили шукати собѣ другои Украины. Марне жовниѣры переймали ихъ на шляхахъ и мордували тыхъ, хто попадався до ихъ рукъ. Русины зъ старого рѣдного краю выѣздили зъ гарматами та зъ рушницями и кровю дбали собѣ нову вѣтчину.

Меншь нѣ жъ за пѣвъ року на просторони вѣдъ Путивля до Острогожска выникло багато новыхъ слобѣдъ, съ котрыхъ потѣмъ поробилися мѣста и замѣжній мѣсточка: Сумы, Лебединъ *), Короча **), Бѣлополе и инші. Другі рушали на пѣвденъ вѣ глибину степѣвъ по рѣкахъ Донцю, Удамъ, Харкову, Коломаку. Помѣжъ слободами бувъ и сучасный Харкѣвъ. Осаджено его мѣжъ болотами вѣ гаяхъ, на мѣсцевости безпечной и зробився вѣнъ полковымъ мѣстомъ, зъ организацію украинскою, але не бувъ пѣдъ рукою гетьманѣвъ. Заселені мѣсцевости звали слободами, тымъ-то увесь обширъ землѣ, закольонований захожими Украинцями, стали звати Слобѣдскою Укратиною, що бѣ вѣдрѣжити вѣдъ старои Украины, де людибѣтъ терпѣла утиски вѣдъ Полякѣвъ.

Вѣдрекшись вѣдъ Полякѣвъ, отей перехожій вѣдрѣкалися вѣдъ свого гетьмана. Хмельницкій боявся, що бѣ такимъ шляхомъ не перебранися на нову Украину вѣвъ Украинцѣ, покинувши его зъ невеликимъ числомъ. Боявся вѣнъ збутися народнои прихильности, боявся, що бѣ и Московскій царь не лишивъ сприяти, тымъ-то на веснѣ р. 1652 гетьманъ вырядивъ до Московского царя послѣвъ, вдаючись зъ думкою — доволѣ чудною, переселити усѣхъ козакѣвъ на землѣ Московского царя.

„Пожалѣй насъ, царю православный, писавъ Хмельницкій, змилосердися надъ православными божими церквами и надъ нашою неповинною кровю. Нѣчого Поляки не выконують съ того, на що поѣднаються. Не вертають намъ зъ уніи тыхъ святыхъ Божихъ церковь, якій обѣцали вернути, та ще й тѣ, що лишилися у насъ, повертають до уніи. Поляки бажають выкоренити вѣ нашому народѣ православному вѣру, тому й зѣбрали проти насъ коронне вѣйско; глумляться зъ святощѣвъ, православныхъ християнъ, и духовныхъ и мѣрянъ, мучать и занѣдѣвають такій лютости, що вашѣй величности и чути буде тяжко.

*) Нынѣ повѣтові мѣста вѣ Харкѣвщинѣ. Сумы мѣсто вѣдми замѣжне.

***) Короча повѣтове мѣсто вѣ Курекѣй губерніи.

Плачучи благаемо Тебе, православный царю! не попусти, що бѣ зрадники и каты зруйнували насъ цѣлкомъ! возьми насъ пѣдъ свою мѣцну руку“.

Царь Олексѣй разъ-у-разъ выявлявъ, що вѣнъ миролюбный и правдивый и не бажавъ зривати згоды съ королемъ; вѣнъ лишивъ до слушного часу выконати свои замѣры. Послови Хмельницкого, полковникови Искрѣ, дозволено побачитися съ царемъ. Дякови Волошанинови царь звелѣвъ перебалакати зъ Искрою. Осъ та цѣкава розмова московского дяка зъ Искрою.

„Его царска величнѣсть, мовивъ дякъ все буде ласкавымъ до гетьмана и держатиме усѣхъ васъ на своѣй платнѣ. Але жъ великій державецъ не бажавъ зрушати спокѣй и радить гетьманови й усему вѣйску запорозкому триматися того, на чому погодилися съ Поляками“.

„Коли жъ король, сенаторы и цѣла Рѣчь-Посполита, мовивъ Искра, не додержують слова и разъ-у-разъ кривдять вѣ тому, на що заприсягають. Тымъ-то немає гетьманови и вѣйску запорозкому иншого захисту, якъ тѣльки у царя. Благаемо великого державця най за насъ заступитися“.

„Але жъ, мовивъ дякъ, вашъ гетьманъ вельми приятелюе съ ханомъ. Чи пѣдете вы до хана, коли Поляки почнуть за надто утискати васъ?“

На те Искра вѣдповѣвъ:

„Съ ханомъ гетьманъ хочъ и приятелювавъ, та по неволѣ; Поляки на насъ напали, а намъ нѣхто не дававъ пѣдмоги, мы й покликали хана на помѣчь. Ханъ хочъ и помѣгъ намъ проти Полякѣвъ—та потѣмъ Татаре и насъ самыхъ руйнували. Ханови Крымскому не можна няти вѣры; бо вѣнъ бисурменъ и мы нѣколи до него не пѣдемо, а будемо покладати надѣю—едино на Московского царя. Коли жъ его царска величнѣсть не волѣе зрушати згуду съ Поляками, нехай не заборонюе намъ перейти на его сумѣжнѣй землѣ и оселитися бѣля Путивля по межѣ литовскѣй.“

Тутъ знати було не вымовлену думку Хмельницкого: коли бѣ царь погодився, вѣнъ зъ разу ставъ бы страшнымъ Полякамъ, а тымъ часомъ не тѣльки не покинувъ бы Украины, а ще дальше поширивъ бы еи межѣ.

Дякъ зъ разу вгадавъ, чого хочуть козаки и мовивъ:

„И гетьманъ и все вѣйско ваше добре робите, що не

пристаєте до бисурменѣвъ, а вдаєтесь до ласки нашого великого державця. Нехай гетьманъ зъ усѣма Черкасцями*) переходить до насъ. Є въ нашого державця багато вѣльныхъ земель, нехай селяться на Дону, на Ведмедицѣ, на зручныхъ мѣсцевостяхъ; а селитися по межахъ литовскихъ не приходиться, бо тодѣ будуть у нихъ зъ Литвою и съ Поляками великій чвары; чимъ дальше вѣдѣ ихъ — тымъ лѣвше; не будуть задирати. Вѣчнымъ договоромъ съ королемъ мы умовилися, що бѣ не вертати тыхъ, що переберуться до насъ зъ Литвы, або вѣдѣ насъ на Литву. Тымъ-то гетьманъ зъ усѣмъ вѣйскомъ може перебраться до насъ на царскій землѣ, мы не выженемо назадъ: житимуть у насъ въ ласцѣ и шанѣ; царь надѣлѣть ихъ великою платнею и простѣрными вѣльными землями“.

Того часу Выговскій наvertsавъ гетьмана и старшину на сторону царя. Вѣнъ вдавався до воеводѣ путивельскихъ, переказувавъ имъ вѣсти и разъ якось трохи головою за се не наложивъ: гонецъ его не вдержавъ языка и розновѣвъ козакамъ усе, що мусивъ казати Выговскому вѣдѣ воеводи и воеводѣ вѣдѣ Выговского. До гетьмана прибули послы царскій, Василь Унковскій съ поддячимъ Адрабевымъ: у Выговского була зъ ними потайна розмова; вѣнъ давъ имъ списы зъ листѣвъ короля Польского, хана Крымского и господаря Волоцкого. Выговскій, знявши зъ стѣны образъ Спасителя записягався по ему передъ гонцями въ своѣй вѣрности и мовивъ:

„Доки я ту, такъ зъ Божою помочю — сподѣваюся, що здержу гетьмана и все запорожке вѣйско и царя Крымского, и усю его орду, що бѣ вони не напали на царскій сумѣжий намъ мѣста; ханъ Крымскій и Нурединъ и мурзы — усѣ вони слухаютъ мене; всѣ вони тямлять, що нѣхто, якъ не я, кермую справами въ вѣйску запорозкому; и гетьманъ и полковники и все запорожке вѣйско слухаютъ мене и шануютъ“.

Сусѣды вѣдали, що Выговскій має вилывъ у справахъ, тымъ-то всѣ й вдавалися до него. Ракочій подмовлявъ его лишити гетьмана и перебраться до него, за те обѣцявъ поставити его керманичемъ свого вѣйска, дати ему рѣчну платню пѣвторы тысячи червѣнцѣвъ и надѣлѣти ему на орудоване кѣлька мѣстѣ. Выговскій показувавъ Ракочого листъ царскимъ

*) Такъ Москалѣ звали Украинцѣвъ.

гонцямъ и запевнявъ ихъ, що для него дорожша всего ласка царска. Одначе жь сторожкій писарь заздалегодь дбавъ собѣ захисту и підмоги у царя, коли бъ на Украинѣ его становище перемѣнилось. „Багато тутъ такихъ, казавъ вѣнъ до гоньцѣвъ, що почнуть гетьмана підмовляти, що бъ вѣнъ бувъ підъ рукою царя Турецкого, та Крымского; а въ мене й на думцѣ не ма, що бъ я гадавъ повернути куды инде крѣмъ царя, абы тѣльки великій державець пошанувавъ мене, „холопа“ свого, зведѣвъ забезпечити мене своєю ласкою, та нехай бы велѣвъ выслати до мене потай гетьмана и що бъ нѣхто про те не вѣдавъ, свою грамоту за рукою думного дяка: коли буде до мене ласка его, великого державця, такъ я зъ батькомъ, братами и съ приятелями переберуся до великого державця; та певно, що за мною перебереться багато лѣпшихъ людей зъ запорожкон землѣ. А що до гетьмана, такъ не гадаю, що бъ вѣнъ підшовъ підъ руку до невѣрныхъ“.

А тымъ часомъ реестеръ скѣнчився; реестры завели до городскихъ книгъ: усь, кого не записано въ реестеръ, мусили зновъ працювати на панѣвъ и удержувати жовнѣрѣвъ польскихъ. Литовске вѣйско увѣйшло въ Сѣверщину, частина коронного вѣйска — перейшла на лѣвый берегъ Днѣпра. Утѣкати въ Московщину стало труднѣйше: та й самъ Хмельницькій выдавъ універсаль, забороняючи переходити на слободы и наказувавъ служити панамъ. „Того, що перше дѣялося, писавъ вѣнъ, теперъ вже не годиться чинити; нѣкому не буде пощады, хто не схоче коритися“.

Але жь люднѣсть не гадала собѣ коритися нѣ панамъ, нѣ жовнѣрамъ, нѣ самому гетьманови. Люде закопували підъ землею свое добро; хаты палили; збѣже и сѣно вывозили, худобу переганяли й самѣ зъ семьями перебиралися въ укрѣпленѣй мѣсточка. Польскій лѣтописець повѣдає, що „бѣдолашный жовнѣръ повиненъ бувъ кровю добувати собѣ насущного хлѣба“. На веснѣ, ледво почавъ снѣгъ таяти, уже вся Украина палала въ огни.

Мешканцѣ, якѣ лишилися на Заднѣпрянщинѣ, по Богу и по Днѣстру, ховалися по гаяхъ, то по байракахъ: безъ зазброенои команды небезпечно було Полякови нѣ пройти, нѣ проѣхати. По рѣжнихъ мѣстахъ Украины зъявилися народнѣй ватажки; вони пильнували, абы самымъ добути собѣ геть-

маньскій клейноты, або кого иншого оббрати гетьманомъ замѣсть Хмельницкого.

Шляхтичъ Хмелецкій, що промвнявъ свое шляхотство на козацку волю, збравъ по правому березѣ Днѣпра не задоволенихъ и заходився зсадити Хмельницкого зъ гетьманства. На лѣвому боцѣ Днѣпра коло Лубенъ ворохобливе хлопство оббрало собѣ за ватажка якогось Бугая и билося зъ жовнѣрами. Лукіянъ Мозыра збравъ коло Нѣжина доволѣ мѣцну ватагу. Хмельницкій зсадивъ его съ корсуньского полковництва и зробивъ замѣсть него полковникомъ свого шурина Золотаренка. Пѣдъ прапоромъ Мозыры становилися тѣ, що однаково зненавидѣли и панѣвъ и свого гетьмана. Небавомъ ся ватага стала такою мѣцною, що побила два вѣддѣлы вѣйска, выраженого проти неи Калиновскимъ. На останку и Потоцкій, сынъ небѣжчика гетьмана, прийшовши зъ вѣйскомъ на лѣвый бѣкъ Днѣпра, не вѣдважився битися зъ Мозырою и швидше втѣкъ назадъ. Въ селахъ миргородского полку Липовому и Рябусѣ сконлася сварка мѣжь селянами и жовнѣрами. Польскіи урядники розсуджували сю сварку и покарали на горло кѣлькохъ селянѣвъ, а села зруйнували до нащаду, не вважаючи нѣ на жѣноцтво, нѣ на старцѣвъ, нѣ на дѣтей. Тодѣ миргородскій полковникъ Гладкій, не показуючи явно ворогованя до Полякѣвъ, умовився потай съ козаками, що бѣ у назначеный часъ, якъ буде дана признака, по цѣлому миргородскому полку перебити усѣхъ жовнѣрѣвъ. Призначили сю справу выконати на Великдень. Поляки, справляючи свято, гуляли собѣ. Украинцѣ тодѣ напали на нихъ: выйшла страшна рѣзанина. Зъ отсего приводу пѣдохотилися мешканцѣ и иншихъ полкѣвъ. Коло Мглина и Стародуба *) таку саму крѣваву рѣзанину справили надъ Литовцями; а пѣсля неи мешканцѣ жахаючись пѣмсты, почали розбѣгатися по гаяхъ и проводити вѣйну гайдамацку.

Що часу становище Хмельницкого робилося бѣльшь а бѣльшь небезпечнымъ: узбровий ватаги лаштувалися йти до Чигирину и розшматувати гетьмана. Середъ загального руху Хмельницкій мусивъ хочъ трохи заспокоити Украинскій нарѣдъ и давъ дозвѣль заводити реестры, окрѣмъ вже заведенихъ туды. Такимъ чиномъ выйшло два реестры: въ оденъ, що

*) Нынѣ повѣтові мѣста въ Чернигѣвщинѣ.

подано до короля, заведено було 20 тисячѣвъ козакѣвъ; а въ другій, що бувъ на Украинѣ, записано було бѣльше 40 тисячѣвъ козакѣвъ, якъ було пѣсля зборѣвскои умовы.

Коли дѣйшла до Калиновского звѣтка про отсе збѣльшене реестровыхъ козакѣвъ, коронный гетьманъ взявъ сю рѣчь, яко недодержане умовы и написавъ до Хмельницкого докѣрливый листь.

Хмельницкій передъ послами Калиновского вдавъ зъ себе суйминого и сираведливого, але зобидженого и мовивъ:

„Боже мѣй! бачу, що коронный гетьманъ такъ бажав зрушити згуду, що радъ въ ложцѣ воды мене втопити“.

А до Калиновского вѣнъ вѣдповѣвъ:

„Нѣ бы то я дозволивъ козакамъ записуватися въ реестры! зробити се треба було неминуче, бо инакше вони бѣ и мене самого вбили. Се вчинено на користь самыхъ Полякѣвъ, що бѣ хочъ на часъ приспати голѣвне хлопство. Пѣймѣть менѣ вѣру, пане гетьмане, що я зъ усей силы побиваюся про спокѣй, але жъ на все треба часу. Доводомъ же, що я готовъ бути певнымъ Речи-Посполитѣй, най буде мое бажане, що бѣ винуватѣй, котрыхъ осудить судъ, були покаранѣ на смерть“.

Въ слѣдъ сего гетьманъ вырядивъ до короля скаргу, що жовивѣры гноблять простой нарѣдъ: вѣнъ розповѣдавъ про злочинства и душегубства, якѣ загодѣваються надъ рускими людьми; вказувавъ, що Поляки зрушають згуду и дають привѣдъ до нового безладя. Але вѣнъ не оправдувавъ ворохобнѣ Русинѣвъ и просивъ, що бѣ выслѣдити и розсудити винуватыхъ.

На той часъ король и сенаторы були обуренѣ зновъ проти Хмельницкого. Василь Луцула велѣвъ переняти въ Царгородѣ гетьманового посла зъ листомъ до турецкого уряду и переславъ той листь у Польшу. А въ листь тому Хмельницкій благовъ у Туркѣвъ запомоги и забороны проти Полякѣвъ.

„Поляки, — повѣдае историкъ: — рахували собѣ за лѣпше, що бѣ на лукавноване Хмельницкого вѣдповѣдати лукавнованемъ“. И канцлеръ именовъ короля написавъ до гетьмана ввѣчливый листь:

„Гго величнѣсть и цѣла Рѣчь-Посполита зъ великимъ жалемъ довѣдалися про такѣ прикрѣ звѣтки, що пѣсля недавнои згоды, зновъ выникае незгода помѣжъ обома вѣйсками.

Тымъ-то, що бѣ завести ладъ и довѣдатись хто провѣдниками ворушеня, наряжено комісію, котра зложиться съ кїевского воеводы Михайла Аксага, Еронима Завѣши и Маховского. Але жь и гетьманъ Хмельницкій повиненъ показати строгбсть надъ тыми козаками, що баламутять згуду и нарушають громадскій спокѣй, коли покажется, що вони були першими провѣдниками; та й напередъ вживати надъ ними суворыхъ заходѣвъ и не давати имъ лишати щасливї днѣпровї береги. Треба, що бѣ гетьманъ чинивъ такъ, що бѣ заспокоити козаковъ и въ купѣ зъ гетьманомъ Калиновскимъ оберегати право панѣвъ и вѣйска. До сен комісії Хмельницкій вырядивъ вѣдъ козаковъ кїевского полковника, а Калиновскій приславъ вѣдъ вѣйска Ляндскороньского.

Комісія обвинуватила и присудила покарати на смерть Хмелецкого, Мозыру, Гладкого, вѣйскового судїю Гуляницкого и иншихъ. Хмельницкій не змагався и пѣдписавъ отсей приеудъ, удаючи, нѣ бы то чинить се не по своѣй волѣ, а по волѣ полковниковъ.

Першого схопили и повѣсили Мозыру и его пѣдручникѣвъ. Гладкому стяли голову. Сучасникъ повѣдає, що Гладкому выпала кара бѣльшь за особисте вороговане съ Хмельницкимъ нѣ жь за ворохобню: вертаючись съ пѣдъ Берестечка, Гладкій не вѣдрѣкея вѣдъ гетьманьскои булавы, якъ се вчинили Джеджалий и Богунъ, и мавъ думку гетьманувати, замѣсть Хмельницкого, а Хмельницкого незадоволенї козаки готовї тодѣ були выдати Полякамъ. Вѣдомо, що згуду народу на се прииѣсь до польского табору Гладкій. Окрѣмъ того — вѣнъ бувъ незадоволеный зсылками Хмельницкого съ Татарами и вказувавъ козакамъ небезпечу, попасти въ ярмо до невѣрныхъ. Хмелецкого схопили неспѣдвано въ Паволочѣ и тутечки на базарѣ стяли ему голову. Гуляницкому пощастило переховатися въ монастырѣ, а потѣмъ утечи до Волоцины. Окрѣмъ отсихъ осужденыхъ, вѣшали и стромляли на палѣ и иншихъ по рѣжныхъ мѣсяцяхъ Украины, кого по присуду комісії, а кого по волѣ гетьмана. Одна лѣтописъ повѣдає, що того жь часу на майданѣ у Кїевѣ покарано на смерть Гурского, виноватого за берестецку поразку. Хмельницкій наказавъ, що бѣ у кожнѣй польскѣй хоругвѣ были козацкї заступники для вѣдводу постою; вѣнъ выдавъ и унїверсаль, заказуючи, що бѣ нарѣдъ

и не гадавъ собѣ, абы козацкій гетьманъ коли будь дозволивъ спротивлятися вѣдбуткови вѣйскового постою, або не коритися панамъ.

Поляки були задоволені отсею явною ознакою покѣрливости, але Хмельницкій, догаджаючи ворогамъ, самъ собѣ догаджавъ.

Пѣсля отсеи ознаки покѣрливости не минувъ ще й мѣсяць, якъ Хмельницкій мавъ вже спроможнѣсть зновъ показати себе такимъ, якъ и бувъ, ворогомъ Полякѣвъ и заступникомъ Украинско-русского народу.

Соймъ не затвердивъ бѣло-церкѣвской умовы черезъ те, що сей безталанний соймъ розпочавъ цѣлу лаву національныхъ соймикѣвъ у Польщѣ, погибельныхъ для неи. Мѣжь иншимъ на сему соймѣ збиралися судити и вскрыти неславою деякихъ замѣжныхъ та своевѣльныхъ дукѣвъ. Дуки пѣдкупили литовского посла Сѣцьнського, що бѣ зѣрвавъ соймъ, причепившись за те, що соймъ вѣвъ свои зборы довше, нѣ жь було призначено. Хмельницкій тодѣ мавъ право вважати бѣлоцеркѣвску умову недѣйственною; ще й ранѣйше вѣнъ бачивъ, що Поляки незабаромъ дадутъ ему повѣдъ зѣрвати ту погану мирову, тымъ заразы, якъ списали бѣлоцеркѣвску умову, гетьманъ пѣславъ до Турецкого султана отсей листъ: „Ваша царска величнѣсть, обѣцялася вырядити до мене на запомогу Крымского хана и ще иншого вѣйска зѣ Добруцкои землѣ; але мы не хотѣли марне зводити часу, та за пѣдмогою найвысшого Бога мали зѣ Ляхами страшенный бѣй. Запомога сѣ Крыму и зѣ Добруджи опѣзнилася, тымъ-то мусили мы самі скласти зѣ Ляхами мирову, але не зрушючи старого побратимства сѣ Крымскимъ ханомъ. Доки живіи, волѣмо триматися того побратимства, такъ само, якъ и бути вѣрными пѣддаными вашои величности. Султанъ Нуредінъ бувъ зѣ нами вѣ бою и тримався хоробро, якъ воно й треба доброму спѣльнику, за що й выпадаетъ ему шаноба и нагорода вѣдъ вашои царскои величности. Зѣ Ляхами мы хочъ и погодилися, але держимо ихъ у рукахъ. Черезъ се покѣрно просимо вашу царску величнѣсть, що бѣ пѣслали свои грамоты до хана Крымского и звелѣли ему берегти зѣ нами приятельство и бути зѣ нами вѣ усѣхъ бояхъ; а мы й вѣдъ себе те саме ему обѣцяемо.

Розхваливъ Хмельницькій падишахови султана Нуредіна и надавши сему бѣльше, нѣ жь вѣнъ справдѣ вчинивъ, вѣнъ зложивъ умову зъ нимъ и съ Карачь-мурзою. Вони перебували вже тодѣ на межѣ України и готові були зъ 20 тысячами вѣйска вступити, абы тѣльки Хмельницькій мигнувъ! Довѣдався гетьманъ, що соймъ не потвердивъ бѣлоцеркѣвской умовы, значить, вона не мае силы и для України; заразъ вѣнъ кликнувъ Татаръ и звелѣвъ козакамъ лагодитися до походу, не беручи нѣ возѣвъ, нѣ пожиткѣвъ.

Тымъ часомъ господарь Волоцины покаранный задля недодержаня обѣцянки, року 1650, за порадою Поляка Кутнарского, зновъ обѣцявся вѣддати Домну Олександру за Тимоша Хмельниченка, тѣльки просивъ вѣдложити на рѣкъ, черезъ те, що невѣста вельми ще молода. Вѣдаемо, що съ того часу вѣнъ пильнувавъ, де трапиться, шкодити Хмельницкому; коли бъ вѣнъ перехоцленыхъ гетьмановыхъ листѣвъ не пересылавъ бувъ до Полякѣвъ, то може бъ Хмельницькій не скѣнчивъ свои вѣйны такъ безталанно, та ще и те: господарь баламутивъ проти него хана, подаючи ему звѣстки про зсылки гетьмана зъ Московщиною. Пѣсля бѣлоцеркѣвской згоды Лупула такожъ дальше шкодивъ Хмельницкому и роздратувавъ на себе хана. Сподѣваючись на силу Полякѣвъ, Лупула вѣдважився спинити кримского гонця и вѣднати у него листы. Отъ черезъ се ханъ вельми радо вдався зъ запомогою до Хмельницкого и зновъ славивъ его своимъ любимъ приятелемъ и спѣльникомъ.

Хмельницькій заходжуючись коло вѣйны, ще разъ писавъ до Лупулы и нагадувавъ ему, що давно бъ вже часъ выконати обѣцянку. Лупула зновъ вымовлявся рѣжною крутаниною, а зъ неи Хмельницькій добре тямивъ, що у господаря нема охоты выконати обѣцянку. Тодѣ вже Хмельницькій, якъ запевняе одна лѣтопись, написавъ до Лупулы: „Посватай, господарю, свою доню за мого сына Тимоша и буде тобѣ добре; а не вѣддашь, зѣтру и зѣмну, и останку твого не лишиться, и прахъ твѣй вихромъ розмечу въ повѣтрю!“

Лупула черезъ Кутнарского звѣстивъ Калиновского, що ему загрожуе небезпечнѣсть и просивъ самого короля — заступитися за него. „Вѣдаете ваша величнѣсть, писавъ Лупула, що ворохобникъ Хмельницькій, примушуе мене вже два роки на

те, що для мого достоїнства понизиле. Гордовитий зь своїхъ успѣхѣвъ, вѣнъ отсе зновъ вимагає, абы я вѣддавъ за єго сына Тимоша мою доню, єдину утѣху мого старого вѣку, та ще й загрожує вѣною, коли я не згоджуся. Я вже чую голосъ ворожого вѣска, яке Тимѣшь съ Карачь-мурзою лаптують на мене. Тимѣшь ставъ на тому, що бѣ побратися зь моею донею, хочъ бы довелося убити єи батька; здаючись на мою позавторѣшну обѣцянку, вѣнъ уважає мою доню за свою суджену, але жь ту обѣцянку взяли зь мене силою. Благаю вашу величнѣсть — звелѣть, що бѣ Калиновскій не пустивъ козакѣвъ и ихъ спѣльникѣвъ Татаръ на Волощину: згляньте на мою прихильнѣсть до Речи-Посполитои, на мое господарске достоїнство, нагадайте обѣцянку, що дали менѣ Поляки. Козаки й Татаре необачнїй и не гадають про нападъ, такъ-то зручно було бѣ теперъ звѣчнати ихъ. Козаки такъ багато нашкодили Польщѣ, що Поляки повиннї обороняти мене вѣдъ несправедливого нападу на мене, що перебуваю пѣдъ крыломъ орла польского“.

Король тодѣ саме збирався походомъ на Прусы и тѣшивъ господаря тымъ, що Хмельницкїй може тѣльки страхає вѣною, але обѣцявъ запомогу. Отей листы попались до рукъ гетьмана.

А Калиновскїй тымъ часомъ, здавшись на Лупулове проханє, ставъ таборомъ на березѣ Бога, бѣля горы Батога, чи Батова, не далеко вѣдъ Ладыжина и гадавъ тутъ не пустити дальше Тимоша. Украиньска лѣтопись повѣдає, що польского вѣска було 50 тысячѣвъ, а польскїй сучасный историкъ каже тѣльки 20 съ чимєсь тысячѣвъ: 12 тысячѣвъ, каже, було кѣнного, а 8 тысячѣвъ пѣшого, подѣленого на 8 полкѣвъ; вѣ полку, значить, по тысячу чоловѣка. Отся суперечнѣсть стає одначе, ясною: може бути, що польскїй письменникъ рахувавъ тѣльки фронтове вѣско; а украиньскїй усѣхъ, хто бувъ у таборѣ и вдатный бувъ до бою. Вѣско польске не любило свого головного отамана. Полководцѣ вѣ усему не згоджувалися зь нимъ; а Калиновскїй, чоловѣкъ упертый и сваркїй, все хотѣвъ, що бѣ було такъ, якъ вѣнъ бажає, хочъ бы чужї думки були очевидячки правдивыми. Паны радили єму, що бѣ стававъ бѣля Брацлава, або Райгорода, а вѣнъ выбравъ мѣсцевину зовсѣмъ незручну. Попередъ табору текла рѣка Богъ, а зь бо-

кбѣв отачали Полякбѣв лѣсы и болота; позаду стояла гора Батбѣв съ провалями. Калиновскій усбѣмъ натякавѣ, що вбнѣ голова и робивѣ такѣ, якѣ не хотѣлось другимѣ.

На руку Хмельницкого не було приводу, розпочати вбйну, бблѣшь бажаного, якѣ той, що давали самі Поляки. Можна було перемогти ворога, скасувати умову и на цѣлый свѣтъ запевнити, що винуваті тому нбхто, якѣ самі Поляки. [Ото жѣ и зббравѣ гетьманѣ чотыри полки: чигиринскій, черкаскій, переяславскій и корсунскій, взявѣ ще пять тысячѣвѣ Татарѣ пбдѣ проводомѣ Нуредіна, та й рушивѣ до Ладыжина. А чотырнацять тысячѣвѣ Ногайцѣвѣ пбдѣ отаманованемѣ Карачмурзы пбшли шляхомѣ, що бѣ, перейшовши вѣ урочищу Батбѣв рѣку Богѣ, кинутисѣ на Полякбѣв. Гетьманѣ заздальгбдѣ вырахувавѣ часѣ, коли Татарѣ могли збйтисѣ съ козаками и вдарити на Полякбѣв. Не доходячи ще за кблька десяткбѣв верстовѣ до Ладыжина, Хмельницкій пбславѣ до Калиновского ось якій листѣ :

„Хмельницкій до Калиновского, рускій гетьманѣ польскому доброго здоровля бажает. Не хочу таитисѣ передѣ вами, ясневельможный пане! що неслухняный сынѣ мбй Тимббшь, взявши кблька тысячѣвѣ вбйска, иде братисѣ зѣ донею Волоцкого господаря. Певна рѣчь, що яке кому до сего дѣло; але я дивуюся, чому отсе численне вбйско польске затаборувало ббля Батога, нб бы на те, що бѣ заступити дорогу моему сынови. [Прошу вашу вельможнбсть, уважаючи на спокбй вбтчины, вбдбйдѣть зѣ вашимѣ вбйскомѣ, тымѣ паче, що вбйско польске таборуе на мѣцѣ зовсѣмѣ незручному, що бѣ оборонятисѣ.] Боюсь я, що бѣ часомѣ весѣльнй бояре, люде легкодухй, не завелись сваритисѣ зѣ вбйскомѣ, а сынови моему, людинѣ молодбй, не прийшла думка, пошукати першой вдахѣ вбйскового талану“.

На листѣ сему Хмельницкій написавѣ, що вбнѣ съ Чигирину и датувавѣ его минулымѣ вже днемѣ. Листѣ сей выкликавѣ мѣжѣ Поляками рбжнй думки и гадки.

Дехто мовивѣ: „Теперь не той вже ставѣ Хмельницкій, якимѣ бувѣ: вбнѣ поводитисѣ шире; а то бѣ вбнѣ не вказувавѣ намѣ незручнбсть нашего табору. Швидше бѣ вбнѣ покориствувавѣ съ того, коли бѣ бувѣ нещирымѣ“.

„Е, нѣ,— мовили инші:— вѣнъ той самѣсенъкій зрадникъ, що й бувъ: вѣнъ задалегѣдь хоче виправдатись, та й выгадавъ, нѣ бы то сынъ его йде проти его волѣ. Вѣнъ хоче спустошити Волощину. Не можна намъ вѣрного спѣльника Речи-Посполитой покинути безъ пѣдмоги“.

Инші ватажки то жъ не йняли вѣры Хмельницкому, одначе радили Калиновскому вѣдѣйти геть зъ шляху и не заступати Тимошеви дороги, а тымъ часомъ покликати вѣйско изъ за Днѣпра. Найбѣльше умовлявъ Калиновского Пшиемскій, старый воякъ, гарматный начальникъ; вѣнъ посивѣвъ въ боляхъ съ Французами та Шведами и пышався тымъ, що вытримавъ славу облогу бѣля Брисака.

„Ось послушайте мене старого, — казавъ вѣнъ: — не навчився я за молоду красномовства, але дѣло тямлю. Татарской шаблѣ не вѣдобеешь вѣдъ шиѣ словами. Тѣльки мы ихъ снимимо, буде лихо: козакъ нашою кровю запѣ весѣльный бенкетъ: перебють нашѣ конѣ, а тодѣ насъ, немовъ вовкѣвъ заженуть до ямы и выйде таке, що наберемося великого сорому пѣддавшись, або жъ марне пропадемо. Возьми, пане гетьмане, кѣнницу, та й йди собѣ, а я лишуся тутъ зъ нѣмецкими пѣхотинцами, мы спасемося; а коли верогъ нападе на насъ, будемо оборонятися, а тымъ часомъ ты скличешъ вѣйско зъ за Днѣпра. Я обѣцяюся тобѣ, що два мѣсяцѣ битимуся зъ неприятелемъ.

Багато було такихъ, що вважали розумною отсю пораду; але Калиновскій, звычайно, не послухавъ ен.

„Хмельницкій боиться насъ и бѣльше нѣчого“ — мовивъ Калиновскій. Сынъ его йде зъ невеликимъ вѣйскомъ, то якъ разъ саме теперь и зручно приборкати ворога вѣтчины. Хиба бѣ я на глумъ понявъ вѣру лукавому листови Хмельницкого, та не поратувавъ Волоского господаря въ таку трудну годину.

Хмельницкій умысно пустивъ гутѣрку, що Тимѣшь иде тѣльки съ пятьма тысячами вѣйска; а польскі розвѣдчики на лихо Прлякамъ принесли сю гутѣрку до табору; прочувши се Калиновскій, вже нѣ за що не мѣгъ зупинитися и задалегѣдь радѣвъ, що забере въ Хмельницкого сына и пѣместиться и за Корсуньску побѣду и за власный свѣй полонъ. Що бѣ не дати

козакамъ напасти зъ заду, вѣнъ вырядивъ до Ладыжина значне вѣйско.

Польске вѣйско й такъ не було нагрѣте нѣ прихильностю до свого гетьмана, нѣ надѣю на побѣду, а тутъ ще баламутили его усякѣ вѣщованя. Помѣтили середъ ночи на ясному небѣ двѣ мѣтлы; якъ почали тѣ мѣтлы вытягатися, то зробився зъ нихъ мечъ, обернений держальцемъ на схѣдъ, а лезою (вѣстремъ) до польского табору. Другои ночи привидѣвся жовнѣрамъ у воздуху образъ узброеного вѣйска, котре нѣ бы билося зъ собою.

„Не тѣльки небо, каже украиньскѣй лѣтописецъ, але й земля вѣщували Полякамъ страшенну бѣду“.

„Бѣля Ладыжина стояла велика скеля; нависла вона надъ Богомъ, тамъ у скелѣ була щелина; зъ вѣдтамъ почався не що давно вѣдзывать якѣйс, нѣ бы людскѣй голосъ; вѣнъ вѣщувавъ будучину, промовлявъ усѣма мовами: якою спытались его, такою вѣнъ и вѣдповѣдає“. Нѣхто не бачивъ сеи истоты. Вѣсляко верзли про ню. Хто казавъ, що то нетѣлесный духъ, истнує вѣнъ лишень въ голосъ; хто зновъ повѣдавъ, що то душа якогось небѣжчика заклята на камени. Коли пытали у него: якъ его на имя, вѣдповѣдавъ „Спасѣвскѣй“. Якѣйс офѣцеръ Французъ, що бувъ у польскому вѣйску, пѣшовъ до тои скелѣ: дивна та привида вѣдповѣла ему французскою мовою:

„Пѣдѣть до свого гетьмана и скажѣтъ ему, що бѣ вѣнъ швидше йшовъ зъ вѣдси; прийде сюды лютый пѣаниця, котрый гадає вѣдтяти ему бороду; бритва у него остра, боязко, що бѣ разомъ зъ бородою не вѣдтѣвъ и головы“.

Не мовъ умысно, до сихъ вѣщуванъ, стався ще оденъ випадокъ: пѣдчасъ огляду вѣйска хоружѣй упавъ съ коня и гетьманьска хоруговь розстелилася по землѣ.

„Отсе вже явна прикмета нашего безталаня!“ гомонѣли тодѣ жовнѣры.

Калиновскѣй не вважавъ на вѣщованя, не слухавъ нѣчиен порады и лагодився до нападу.

Поробили окопы за надто широкай. Польске вѣйско розкинулося майже на цѣлу милю. Марне запевнявъ Пшиемскѣй, що ся ростычъ пошкодить; марне доводивъ нагадуочи про

Збаражъ: Калиновскій не звернувъ на те уваги, стоявъ на своєму и мовивъ, що небавомъ прийде вѣйско зъ за Днѣпра.

Того часу Хмельницкій наказавъ, що бѣ 5000 Татаръ рушало напередъ попри польскій таборъ; а Тимѣшь заздалегѣдь пошовъ съ козаками иншимъ шляхомъ и переправився черезъ Богъ выше Ладыжина: самъ Богданъ лишився позаду, удаючи нѣ бы й думки нема у него нападати а лишень спостерѣгає вѣнъ сына.

ГЛАВА ВѢСЬМНАЙЦЯТА.

Дня 29. мая (дехто повѣдає 1. червця н. ст., се бѣ то 22. мая по ст. ст., а иншій кажуть 2. червця) передній вѣддѣль козацкого вѣйска показався на виду польского табору: бѣльшу частину єго складали Татаре. Жадного ворогованя вони не показували, але Калиновскій звелѣвъ повитати ихъ кулями. Татаре и козаки подались втѣкати.

„Вони втѣкають! — гукнувъ Калиновскій: — бийте невѣру! сегодня субота, день Божой Матери! Напередъ!“

Кѣнниця пустилася съ табору на взаводы, съ тысячи голосѣвъ лунало имя Божой Матери.

Козаки й Татаре все втѣкають, та втѣкають, але умысно, що бѣ розлучити польске вѣйско. Поляки слѣдкують за ними; якъ ось поза ними зъ разу повстала курява: зъ невеличкимъ вѣддѣломъ летить ротмістръ Зелинскій.

„Назадъ! назадъ! — гукає вѣнъ: — козаки за таборомъ! козаки нападають на таборъ!“

Прожогомъ повернула назадъ кѣнниця сполохана и напужена несподѣванкою. Тодѣ втѣкачѣ своєю чергою повернулись за Поляками, пускаючи у слѣдъ ихъ стрѣлы та кулѣ. Поляки добѣгли до табору: козаки й Татаре зупинилися трохи дальше вѣдъ польского табору, нѣ жѣ на выстрѣль зъ гарматы.

Тимѣшь Хмельницкій напавъ на польскій вѣддѣль, що постановлено геть вѣдъ табору и майже цѣлкомъ знѣвечивъ єго. Хто зѣстався, безъ памяти втѣкавъ до табору и оповѣщавъ, що козаки за кѣлька годинъ будуть у таборѣ. Съ переполоху запевняли вони, що у козаковъ буде вѣйска сотня тысячѣвъ человекъ.

Настала коротка лѣтна нѣчь. Острахомъ и переполохомъ перенялася кѣнница. Поляки стовпилися и почали мѣркувати про власне становище.

„Гетьманъ губить вѣйско,—гомонѣли вони:—за него одного все мусимо погинути. На що вѣнъ завѣвъ насъ сюды!? Чому не слухавъ розумныхъ людей? Чому добре не довѣдався вѣнъ, яка у неприятеля сила? Хиба задля генерала може бути слово „не сподѣвався?“

Ремствовање и недоволенє небавомъ перейшло на суще обуренє.

„Безглуздый, торопленный!—гукавъ натовиць:— не навчивъ ще его колонъ татарскій. Зновъ ему захотѣлося до Крыму; то жь и нехай самъ иде, коли ему подобається. Выдаймо его Татарамъ!“

„Выдаймо! выдаймо! — гукали голоса: — тымъ мы самі спасемося! Де таки усѣмъ гинути за одного дурня“.

„Нѣ, не Татарамъ,— гукали инші:— выдаймо его Хмельницкому; вѣнъ за се пощадить наше вѣйско, ще й нагороду дастъ!“

Отсѣ страшеній речи переказано Калиновскому. Прибѣгає вѣнъ до ворохобникѣвъ якъ звичайно запаленый и гукнувъ:

„Зрадлики! страхополохи! зъ глузду зсунулися черезъ свою легкодушнѣсть! Куды вы втѣкаете! До рѣчки потопитися, чи що?! Напередъ! я вамъ велю! напередъ съ табору!“

На те жовнѣры вѣдповѣдали лайкою:

„Кровь Калиновского, що пощадили Татары, трохи трохи не пролилися вѣдъ польскихъ мечѣвъ“, каже сучасникъ. Тодѣ Калиновскій заговоривъ иншимъ голосомъ!

„Браты! родимѣць любі! товаришѣ мои! — мовивъ вѣнъ:— схаменѣться! Яке безглузде заслѣпило васъ? Перше бою, хочете вы погубити мене, своего товариша и ватажка! Що бѣ вы тямили, браты, я готовъ вѣддати на жертву свою сиву голову, абы тѣльки моя кровь спокутувала вашу легкодушнѣсть. Я передъ вамъ! выдайте мене! Нехай я пропаду, але що бѣ вы побѣдили!“

Одначе отсѣ германіковска рѣчь не повернула жовнѣрѣвъ до каеня: вони все таки сыпали проклонами на своего ватажка и лагодились втѣкати до ворогѣвъ. Калиновскій лишивъ ихъ и метнувся за порадою до Пшиѣмского.

Перегадомъ, якъ вже свитало, прибѣгъ до него сынъ его Самбйло:

„Вони втѣкають“ — звѣстивъ вѣнъ. — „Нѣ, вони не втѣкають, заревѣвъ скажений гетьманъ. Гарматы напередъ! Пѣхота напередъ! Палѣть на нихъ! Бийте страхополохѣвъ. Я ихъ перероблю на хоробрыхъ. Коли вѣдберемо у нихъ всяку надбю втѣчи, такъ вони зупиняться падлюкувати; та й хочъ по неволѣ а пѣдутъ проти ворога, коли у нихъ смерть буде и передъ очима и за плечима“.

Артилерія повернула на втѣкачѣвъ; пѣхотинцѣ побѣгли швидкимъ маршемъ. Ревнули гарматы! Хмара картечѣвъ и куль повалила цѣлѣ лавы Полякѣвъ! Хто стоить нѣ бы мерлець, не сироможеться слова вымовити! Хто втѣкае безъ памяти; а хто наче скажений вѣдповѣдае кулями и кидається на Нѣмцѣвъ. Калиновскій звелѣвъ у друге выпалити и почалася усобиця!... Ажъ въ таборѣ выбухла пожежа. Слуги, мабуть Русины, а може й тѣ Поляки, що бажали пѣддобритися до козакѣвъ, въ кѣлькохъ мѣсяцѣхъ пѣдиалили сѣно. Одною хвилѣ зайнялися шатра и той жѣ самой години показалися зъ за горба козаки страшно гукаючи.

Кѣлька хвилинь козаки стояли немовъ вкопанѣ, такъ здивувало ихъ несподѣване явище! „Чи се не хитроць якѣ? гадали спершу козаки: небавомъ вони зрозумѣли, яка се справа. Великѣй ворогъ Полякѣвъ, Золотаренко, якъ каже польска лѣтопись, побачивши пожежу и усобицю, загукавъ:

„Ей! братцѣ! дивѣться, що Ляхи роблять! не мордуйтеся же дурно, сѣчучи Ляхѣвъ; голыми руками ихъ заберемо та й заженемо ихъ до ихнѣго огню, самѣ подохнуть. Оттеперь то братцѣ! Пѣмстимосѣ за кривду нашу берестецку: спалимо, згубимо нашихъ ворогѣвъ“.

Козаки прожогомъ кинулися зъ рѣжнихъ бокѣвъ на Полякѣвъ. Кѣбниця ще не встигла опам'ятатися пѣсля куль и картечѣвъ, вона стерялася теперъ вѣдъ несподѣваного, лютого нападу козакѣвъ и метнулася въ ростиць. Неприятель побивъ сѣ зъ усѣхъ бокѣвъ и густѣй натовпѣ Полякѣвъ, немовъ полохливе стадо, якъ каже сучасникъ, летѣвъ на той бѣкъ Богу. Кѣлька тысячѣвъ потонуло одною хвилѣ. Другѣ, переляканѣ долею товаришѣвъ, кидалися до табору, але жѣ пѣгналися за ними и загнали въ огонь. Иншѣ втѣкали на поле, иншѣ до гаю, а хто въ болото: козаки сте-

жили ихъ и переймали; заходили зъ бокѡвъ, стрѣляли, рубали, кололи. Коло гетьмана, скупилися найхоробрѣйшій; вбачаючи, що смерть вже не минуча, заталися вони битися зъ ворогомъ; але жъ загальне замѣшане не дало имъ зѡйти на ладъ, та й дымъ съ пожежѣ табору заслѣпивъ имъ очи.

„Не хочу бѡльше жити! — голосивъ Калиновскій. Менѣ соромно дивитися на отсе сонце, що сходить“.

Вѡнъ кинувся до натовпу ворогѡвъ, шукавъ смерти, добувъ собѣ не одну рану. Его загнали мѣжь дерева и тутъ стрѣла якогось Татарина вкоротила ему вѣку!

У мертвого вже гетьмана вороги вѡдтяли голову и вѡдали еѣ Нуредінови. Султанъ казавъ нести еѣ попередъ себе и торжественно показувавъ козакамъ. Бѡля него вѣхавъ Золотаренко.

„Здохла собака,— гукавъ вѡнъ:—теперь вже не вкусить“.

А Нуредінь казавъ:

„Не сплативъ намъ окуну, обѣцявъ ще до Крыму и не додержавъ обѣцянки.“

„Вѡддайте его голову намъ, мы пошлемо еѣ до нашего батька Хмельницкого, — мовивъ Золотаренко. И на доказъ побѣды козаки вѡднесли до Хмельницкого на подарунокъ голову польского гетьмана. Нѣмецкихъ пѣхотиньцѡвъ було вѡсемь полкѡвъ; стояли вони на розѣ, що обгортае рѣка Богъ: рѣшили вони не здаватися безъ бою. Керму надъ ними взявъ Марко Собѣскій, Янѡвъ братъ. Хоробрѡ вѡдбилися вони вѡдъ козацкого нападу. Ажъ ось, нѣ бы буйнымъ дощемъ съ хмары, або курявою вѡдъ великого вихру въ пустынь, якъ мовить украинскій лѣтописецъ, 14 тысячѣвъ Погайцѣвъ пѡдъ проводомъ Карачь-мурзы кинулися на пѣхоту зъ другого боку горы Батога. Страшенный голосъ залунавъ у повѣтрю! Пѣхота була огочена на вкруги и розрѣзана на вскрѡзь: вона заметушилася и проти волѣ зложила зброю, а Татаре и козаки сѣкли еѣ скрѡзь.“

Собѣского вбито.

„Багато стратила въ нѣмъ вѡтчина, каже сучасникъ, а що бѡльше рѡдна мати; але жъ нѣхто не вмѣе виявити жалю, крѡмъ того, що его почуваетъ.“

На протягу кѡлькохъ миль козаки ганялися въ ростиць за утѣкаючими вояками, бючи ихъ списами та кулями; иншихъ

вытягали зъ болота зъ за корчѣвъ и вбивали. Марне Поляки кидали зброю и благали пощады. „Не було до нихъ ласки за ихъ тїранства и здирства, каже украинскій лѣтописецъ; Татаре волѣли щадити, що бѣ полоняти Полякѣвъ, а потѣмъ брати выкупного зъ нихъ; такъ козаки заплатили мурзамъ за те, що бѣ вони не перешкоджували имъ нѣвечити ворогѣвъ. Декому хочъ и трапилось гараздъ перецплыти черезъ Богъ, але й такій не повтѣкали вѣдъ погибели. Хлопы-Русины зъ околныхъ сѣлъ и хуторѣвъ, зрадѣвши, що ихъ вызволено, збѣгались и добивали утѣкачѣвъ косами та дручемъ. Дваццять тысячѣвъ Полякѣвъ, та Нѣмцѣвъ, що наймитували у польскому войску, полягло въ отсему безталанному для нихъ бою; половина ихъ полягла вѣдъ картачѣвъ и куль власной артилерїи и пѣхоты або потонула въ Бозѣ; останнихъ понѣвечили козаки та хлопы по поляхъ.

„Отсе вамъ за Берестечко! отсе вамъ за Трилѣсы, отсе вамъ за унію, а отсе вамъ стаціи“, приказували Русины, бючи Полякѣвъ.

Декотрї Поляки повывозлялися вѣдъ смерти тымъ, що поперебиралися въ жѣвоче платѣ и садовилися на гарбы*) у купѣ съ Татарами; иншимъ Татарѣ понамазували лице порохомъ, иншїи по саму шию залазили въ багно. Не багато кому трапилось перебраться за Богъ, та й тыхъ запропастили хлопы. Мѣжь отсими останними бувъ и сынъ Калиновского Самбїло: въ селѣ Буднѣвцѣ провалився пѣдъ нимъ мѣстъ, набѣгли хлопы й не пустили его вылѣзти зъ воды. Повѣдають, що молода Самбїлиха, не дѣждавшисъ своего чоловіка съ пѣдъ Батога и будучи певна, що и его не минула та безталанна доля, яка судилася цѣлому войску, съ туги нѣчого не ѣла, не пила и думала наложити на себе руки. Лѣкарѣ радили людей до неѣ близькихъ, що бѣ запевнили еѣ, що Самбїло живый та перебуває у Татарѣ у неволѣ. Молода вдова розпродувала свои скарбы и роздавала на выкупъ чоловіка, а добрїи люде наумысно голубили еѣ марною надѣєю, що бѣ самымъ покористуватися еѣ добромъ.

Старый Хмельницкїи, одержавши на подарунокъ голову Калиновского, пѣславъ звѣтку до его брата и до Потоцкого,

*) Гарба — татарскїи вѣзъ.

що стоявъ за Днѣпромъ зъ войскомъ; що бъ ще бѣльше поглумитися, вырядивъ до него обстриженого коня, котрому обмотали шию мотузомъ, сплетенымъ зъ волосѣня, зъ гривы та съ хвоста. Почекавши, доки козаки самі безъ него доведуть до кѣнца нѣвечене польского войска, Хмельницкій прибывъ до табору за три днѣ пѣсля бою и удававъ, нѣ бы вѣнъ не задоволеный и гнѣвається на Тимоша й на козакѣвъ, що пролили тѣльки крови. Було тутъ 30 бранцѣвъ Полякѣвъ; Хмельницкій ласкаво повитавъ ихъ и зацѣвнявъ ихъ, що отсей бѣй стався проти его волѣ, заподѣяли его свовольники и звелѣвъ знайти тѣло Калиновского. Въ кишенѣ у Калиновского знайшли писану пересторогу Хмельницкого. Обдарувавши бранцѣвъ, Хмельницкій выпустивъ ихъ на волю, що бъ верталися до Польщи. Розытуючись съ Татарами козацкій гетьманъ довѣдався, що вони вызволили вѣдъ озвѣреного натовцу ще 256 людей; гетьманъ подякувавъ за се, выкупивъ тыхъ бранцѣвъ и вырядивъ ихъ до Чигирину, наказуючи козакамъ, що бъ вони шанували бранцѣвъ; вѣнъ обѣцявся заразъ выпустити ихъ съ полону, тѣльки лишень вернуть ему тѣ гроши, що давъ вѣнъ на выкупе за нихъ. Вже жъ яко побѣдникъ, гетьманъ забравъ собѣ усю польску артилерію — 57 армать, а останне лишивъ снѣбникамъ; одначе Татаре вельми не задовольнилися съ того, и нѣчого не хотѣли взяти, а цѣлый таборъ пѣшовъ на здобычь огню. Литовскій канцлеръ въ своихъ меморіалахъ повѣдає, що Калиновскій ще ранѣйше накликавъ на себе ненависть Хмельницкого. Вѣнъ пѣдмовивъ якогось козака Будлика, звести зъ свѣта козацкого гетьмана; але душегубъ не поснѣвъ выконати сеи препоруки; его злапали и на мукахъ вѣнъ признався и выдавъ тайну.

Теперь сподѣвався Хмельницкій, що Волоскій господарь, якъ довѣдається про его побѣду, такъ згодиться выдати доню за Тимоша; тымъ то й не давъ вѣнъ Татарамъ йти на Волощину. Тимоша вѣнъ затримавъ бѣля себе, а до Лупулы выславъ листъ; и въ тому листѣ, якъ повѣдає сучасникъ, писавъ:

„Не гадай, вельможный господарю, нехтувати спѣлкою збмною и не вѣдмовляти своєї донѣ. Самъ почувешъ, якъ я понѣвечивъ Ляхѣвъ и задавивъ у нихъ воевитый духъ такъ, що не вѣдважаться вони теперъ воювати: вони теперъ не тѣльки що пристануть на таку згуду, яку я имъ дамъ, але ще ни-

зенько проситимуть зборівскої умови, яку вони вже кілька разів зрушали. Не величайся своїм родоводом і предками; більше поваги тому, хто власними силами зробиться великим, ніж жь тому, кого звеличав родовід та титулы. До того жь, коли не згодишся з доброї волі, то мусишь по неволі мое бажане вволити“.

Війна велася і Хмельницькій бажав покористуватися сь часу, що бь доки не збралося польске військо забрати зновь Поділе. Тым сь підь Ладыжина вінь заразь пішовь зь війскомь на подільску землю і забравь місто Винницю. Тодь жь таки, вдаючи видь, нь бы не має на думць шкодити Польщѣ, гетьмань піславь листь до короля і оправдувавь себе за знівечене польского війска. Вінь писавь:

„Сынь мой ишовь собѣ свататися, а Калиновскій перенявь его на дорожѣ, на перекірѣ правамь згоды, але Богь не відбирає землѣ та воды, нь у добрыхь, нь у лихихь людей. Я остерѣгавь гетьмана, радивь ему збочити зь дороги. Выбачте, ваша величнѣсть, моимь козакамь, коли вони занадто вже напугували, се вже така вдача вь усѣхь веселыхь людей“.

Гетьмань розіславь до сусідныхь мѣсть України і Поділя універсалы, оповѣдаючи якимь чиномь сталася побѣда надь Калиновскимь. Вь універсалѣ тому гетьмань промовлявь: „Выконуючи обѣтницю, яку давь я Речи-Посполитѣй, я остерѣгавь лютого Калиновского, а вінь наглумився зь моихь думокь і розпочавь бѣй. Богь намь помѣгь і бѣй скѣнчився на тому, що мы геть чисто понївечили Полякѣвь; такь воно звычайно буває зь розбишаками, що потайно нападають на подорожныхь на шляху“.

На останку, наказувавь гетьмань народови, не бунтуватися, а лишень бути на поготовѣ, коли бь трапився нападь Полякѣвь. Татаре вымагали, що бь Хмельницькій не заборонявь имь піти загонами на Польщу. Козаки раѣли йти на Львѣвь. Хмельницькій не хотѣвь руйнувати Галицкои землѣ, бо вона й такь вже доволѣ вытерпѣла лиха, і що бь збити Татарь зь ихь замѣру, обѣцявь имь здобычь у Каменци і рѣшивь усю силу повернути до отсеи важной твердинѣ. Вінь бувь певный, що коли добуде Каменьць, то цѣле Поділе лишиться у него вь рукахь. Ему здавалося, що свѣжій острахь вѣдѣ батѣжскої

побѣды, не дасть Полякамъ швидко опам'ятатися и примусить ихъ вѣдати Каменецъ. Тымъ-то вѣнь и выславъ ласкари листы до Каменецкихъ мешканцѣвъ и до залоги и просивъ пустити до твердинѣ его сына Тимоша, що бѣ пошукавъ тамъ его особистыхъ вороговъ, якѣ повтѣкали вѣдъ батѣжского бою.

Дня 17. червця Каменецъ давъ Хмельницкому вѣдповѣдъ. Каменчане писали, що дочувшись про знѣвечене християньского вѣйска на втѣху ворогамъ св. хреста, вважають отсю лиху годину за кару божу, за грѣхи и пыху. Разомъ съ тымъ просили Хмельницкого, яко людину хрещену, що вѣруе въ искуплене христовою кровю, спинити розливъ християньской крови, вѣдступити вѣдъ мѣста, котре не давало ему жадного поводу до вѣйны и вважати, що на вѣинѣ не все таланить усе одному. Хмельницкѣй рушивъ до Каменця, але мусивъ небавомъ зупинитися. Зъ Украины прийшли небезпечнѣ чутки: вдерлось польске вѣйско; мовили навѣтъ, що самъ король вступае на руску землю и хоче огнемъ та мечемъ привернути еѣ до покѣрливости. До того ще й Тимошь просивъ батька, пустити его до Волоцины. „Закоханому юнакови, повѣдае польскѣй историкъ, бѣльшь йшло про шлюбъ, нѣ жь про добуванѣ твердинѣ; его грызла нетерплячка, бо перебувавъ вѣнь близько бѣля Волоцины, де була его кохана; вѣнь дыхавъ однимъ зъ нею повѣтремъ и мѣнявся частымъ зѣтханемъ“.

Хмельницкѣй рушивъ на Украину. Справдѣ те вѣйско, що налякало козакѣвъ, було у нихъ за плечима, тѣльки що не съ той причины, про яку гадали козаки.

Братъ Калиновского, не вѣдаючи про знѣвечене польского вѣйска, бажавъ швидше посѣйти до него на запомогу, а тымъ часомъ, мстачисъ на Рускому народѣ, дозволивъ своимъ жовнѣрамъ заповѣвати на дорозѣ всякѣ утиски и лиходѣйства народови. Ще не перейшло вѣйско на правый берегъ Днѣпра, якъ пролунала страшена звѣтка про поразку и Калиновскѣй одержавъ вѣдъ Хмельницкого сумну вѣсть зъ обстриженымъ конемъ. Ватажки зъ вѣйскомъ, котрого було 4 полки, рушили швидше за Десну, що бѣ злучитися зъ Литовцями и спасти жовнѣровъ вѣдъ народнои пѣмсты, але натовпъ зазбровного народу перенявъ ихъ зъ усѣхъ бокѣвъ. Тодѣ польске вѣйско прожогомъ взяло въ лѣворучъ, покидало усѣ запасы и пустилося переправлятися черезъ Днѣпро—пѣхота, що човнами а що

й просто на деревинахъ, а кбниця плавцемъ и спасаючи житє немовъ птахи, якъ каже лѣтопись, летѣли до Паволочѣ, а зъ вѣдеи швидше подалися на Волинь. Черезъ отсе втѣканє, Поляки стратили не тѣльки запасы, дехто попався въ руки Русинѣвъ. Ватажокъ одного такого вѣдѣду Домарадзкѣй перебувавъ, а зъ нимъ багато и панѣвъ въ Прилуцѣ*), не встигъ втѣчи до Польщѣ: мабуть мѣркувавъ вѣнъ перебраться до Литвы, и рунувъ до Конотопу**), та не далеко зайшовъ! Пѣдъ селомъ Пѣдлиннымъ козаки перейняли его. Прилуцкѣй полковникъ Самко казавъ вѣдтяти ему голову.

Вѣйско литовске такъ само хваталося вымандрувати зъ Сѣверщины и такъ само якъ и коронне вѣйско понесло велику страту. Въ Стародубѣ и въ Мглинѣ багато Литовцѣвъ полягло головами за те право, що мали збирати „стацїя“, та безчестити жѣвноцтво.

Простый нарѣдъ свою ненависть обернувъ зновъ на панѣвъ-дѣдичѣвъ. Того часу у Кїевѣ перебувало багато панѣвъ, що старалися жити по власныхъ селахъ. Тѣльки що розповсюдилася по Кїевѣ звѣстка про побѣду козакѣвъ бѣля Батога, панѣвъ обгорнувъ такїй переполохъ, що вони втѣкали, кидаючи по дорозѣ возы съ харчами и одежею, палили свои речи, а потѣмъ, якъ схаменулись, вельми ихъ бравъ жалъ за отсю шкоду. Хто не встигъ утѣкти, надъ тымъ скоилися випадки минувшихъ лѣтъ: и винуватымъ и не винуватымъ перенадало! Нѣ чеенота, нѣ сумирнѣсть не мали ваги. Люде благочестивїй зъ усеи силы пильнували оброзумити озвѣренный нарѣдъ. Оденъ зъ сучасныхъ историкѣвъ переказує цѣкаву подѣю, котру на Украинѣ вважали за кару Божу. Въ Конотопѣ, повѣдає историкъ, бувъ старостою Сосновскїй, чоловікъ поважаний и благочестивый. Було у него пятеро дѣтей: росли, виховували ихъ въ правилахъ чистоты и доброты. Навѣтъ за крѣвавого часу 1648 р., коли розлютованїй люде мордували всякого, кого вважали съ паньского накорѣнку, такъ навѣтъ и тодѣ Сосновскїй не втѣкавъ и не покидавъ свои маєтности: дало ему пощаду навѣтъ те люте гайдамацтво, що не щадило дѣтей, не шану-

*) Повѣтове мѣсто въ Полтавщинѣ, бѣля рѣчки Удає.

**) Конотопъ, Стародубъ и Мглинъ повѣтовїй мѣста въ Чернигѣвщинѣ.

вадо нѣ святощѣвъ церковныхъ, нѣ тишины могилы. Сосновскій перебувъ на Украинѣ тяжкихъ 4 роки, Русины любили его.

Въ клечанну недѣлю 1652 р. пяні гультаѣ вперлися до него въ замокъ, выволокли семью, замучили дѣти и жѣнку, а потѣмъ и самого его вбили. Повбиваныхъ позакидали въ колодязь глибиною 10 сяжнѣвъ. На свято Воздвиженя Чесного Хреста вода въ тому колодязю пѣдѣйшла пѣдъ самъ верхъ, повикидала тѣла, котрѣ були зовсѣмъ не пошкодженѣ и зновъ спала до своего звычайного мѣсяца. Нарѣдъ страховито дивувався на се диво и каюся за свою лютобѣсть. Тѣла вбитыхъ поховали усѣ въ одну могилу бѣля колодязя. Память про се лишилася на довго на всѣй Украинѣ.

Прибувши на Украину Хмельницкій вельми зрадѣвъ, що польске вѣйско выршило зъ неи; але зовсѣмъ не дававъ виду, що похваляе убиване шляхты, навпаки вѣнъ ремствувавъ на ворохобню и каравъ винуватыхъ.

„Я наказувавъ козацкому товариству, що бѣ було зазбровне, на поготовѣ, на коняхъ, маючи про запасъ харчѣ, але се зробивъ тѣльки на той случай, коли бѣ Ляхи зайшли на Украину“, писавъ вѣнъ до одного изъ лѣвобережныхъ полковникѣвъ. „Такъ се жъ не те саме, що выгадують про мене, нѣ бы то я велѣвъ вбивати на Украинѣ и Сѣверщинѣ урядникѣвъ и шляхту. Навпаки я разъ-у-разъ наказувавъ и теперъ наказую, що бѣ не робили панамъ жадной образы и не шкодили ихъ добра, нехай кожний зъ своего тѣшитъся; козакъ нехай береже своихъ вѣльностей, а кого не заведено въ рестры, нехай служитъ панамъ и дае имъ десяту копу за те, що оре паньскѣй землѣ и сѣе на нихъ хлѣбъ. А того, що роблять, не годиться робити. Неслухняныхъ каратиму вѣйсковымъ судомъ.“

Гетьманъ вѣдрѣжнявъ интересы козакобъ вѣдъ интересѣвъ людей посполитыхъ. Козаки, користуючись вѣльностями повиннѣ бѣ зложити новый вѣльный станъ, на рѣвнѣ зъ шляхтою, а панщане повиннѣ служити панамъ. Паньскѣй станъ збѣльшували тымъ, що до него належала вже козацка старшина, котра мала ранговѣ маестности. Правда, що пѣдъ доглядомъ гетьмана поспѣльству становилося легше, нѣ жъ доти було, але поспѣльство не довольнилося сѣ того; воно бажало стати цѣлкомъ вѣльными хлѣборобами зъ рѣвными правами, якъ и у козакобъ.

Такимъ чиномъ вѣдъ самой збарзкою умовы выникла незгода у поспѣльства съ козаками и сталася вона потѣмъ причиною безладя на Украинѣ.

Волоскій господарь, якъ довѣдався, що козаки зѣвечили Полякѣвъ, побачивъ, що вже нема ему надѣвъ супротивлятися Хмельницкому. Не хотѣвъ вѣнъ зразу зъ нечева зъ спѣльника зробитись ворогомъ Польщи й написавъ до короля, що не хоче выдавати свою доню за Тимоша; але жъ стративши помѣчь, лишився теперъ на ласку и неласку Хмельницкого, котрый, якъ думали тодѣ, на те тѣльки й хотѣвъ одружити Тимоша зъ Домною, що бѣ потѣмъ зсадити Лупулу, а на господарскому столѣ посадовити Тимоша. Волоскій бояре пильно вымагали, що бѣ Лупула погодився зъ украинскимъ гетьманомъ.

„Чи вже жъ таки, догаджаючи Полякамъ, мовили вони, повинні мы теряти власне добро, втѣкати въ лѣсы и зъ вѣдти дивитися, якъ горѣтимуть нашѣ мѣста и замки? Поляки—люде влєсливѣ, всего наобѣцяють, а приїде бѣда, имъ байдуже, покинуть насъ. Коли ты, пане господарю, ще й дальше пѣдхлѣблятимешъ Ляхамъ и накличешъ на Волощину козацке вѣйско та хижѣ орды татарскѣ, такъ може скоитися ворохобня и тронъ твѣй перейде до Хмельницкого“.

Лупула вѣдъ своихъ пѣдданныхъ мѣгъ всего сподѣватися. Велику силу золота и сѣрѣбла надбавъ вѣнъ, черезъ що деякѣ семьѣ зубожѣли; декого зъ боярѣ находили мертвыми на постеляхъ; гомонѣли, що винуватый тому господарь; до того жъ и небѣжъ его, розпуста и свавѣльна людина, зѣбравши ватагу молодѣжи, вытворявъ у Ясахъ безчинства, безчестивъ жѣнки и дѣнки боярѣ. Лупула хватався спекатися вѣдъ небезпечности и написавъ до гетьмана, що вважае собѣ за честь зробитися сватомъ гетьмана: доси спинали его Поляки, а нынѣ радѣе вѣнъ, що вже нема бѣльше перепоны. Вѣнъ запрошувавъ Тимоша на весѣля, тѣльки благовъ не наводити за собою Татарѣ.

„Бельона, богиня вѣйны, не ходитъ въ дружки, писавъ вѣнъ. Не ввѣчливе буде тобѣ приходити на весѣльный бенкетъ съ такою силою нечемныхъ кавалерѣвъ. Вѣдпусти Татарѣ. Лиши козацкѣ ватаги на Украинѣ, возьми власну лишень свиту, та й приѣзди зъ Богомъ“.

Хмельницкѣй вымагавъ, що бѣ Лупула вырядивъ до него въ заставѣ безпечности своего сына. Лупуленко прибувъ до

Чигиріна. Тодь Хмельницькій вырядивъ Тимоша підь доглядомъ Выговского, давши значну ватагу вѣйска. Въ Ямполь, по звичаю того часу, зустрѣвъ Тимоша вѣдпоручникъ молодой, „великій дворянинъ“, съ карытою запряженою шестернею коней и зъ великимъ запасомъ ѣды и напоѣвъ. Вѣнь повиненъ бувъ провести жениха до Ясѣвъ, повитавши его именовъ невѣсты. Другого дня Хмельниченко перейшовъ украиньску межу. Въ першому волоскому мѣствѣ Сороцѣ зустрѣвъ его Лупулинъ братъ у другихъ, маючи чотыре тысячѣ поважной варты. Се бувъ звичай гостинности: варта зъ шанобою провела Тимоша до столицѣ. Домна-Розанда, выбираючи мѣжь Вишневецкимъ и Хмельниченкомъ, мусила дати перевагу юнакови съ чорными вусами, съ хоробрымъ видомъ и зъ урывчатою козацкою рѣчею. У Тимоша не було той вдачи свѣтского паненяти, якою мѣгъ хвалитися Вишневецкій, за те надъ него, выхованого середь вѣдважныхъ козацкихъ ватагъ, не було другого, що бѣ вмѣвъ такъ, якъ вѣнь, сѣчи шаблюю, метко стрѣляти зъ рушницѣ и зъ сагайдака. Коли вѣнь садовився на степового татарского коня и мовъ блискавка вертѣвся на взаводы, такъ усѣ на него дивувалися. Тимѣшь бувъ надѣлений вырезами вѣдваги, хоробрости и силы. Така вдача подобалася того часу жѣвноцтву бѣльше, нѣ жѣ влєсливѣ та ввѣчливѣ речи. Сподобався вѣнь и Домнинѣй ненѣ. Бажаючи догодити Хмельницкому, теща лаштувалася справити весѣльный бенкетъ по украиньско-рускому звичаю; а молода пѣдчасъ розплѣтаня косы велѣла спѣвати собѣ козацкѣ думы.

Бѣля брамы у Ясѣхъ численнѣй натовпъ народу дожидавъ жениха, коли вѣнь надѣхавъ; на зустрѣчь ему выйшовъ надворнѣй маршалъ, а потѣмъ Лупула зъ значнѣйшими боярами. Тимѣшь сплыгнувъ съ коня, вклонився тестєви до землѣ и обнявъ его колѣна. Лупула пѣдвѣвъ его и поцѣлувавъ у голову. Лѣтописецъ повѣдає, що господарь промовивъ до Тимоша якѣйсъ комплементъ; але дурень Тимѣшь не вмѣвъ вѣдповѣсти и стоявъ наче вкопанный, лупаючи очима на Выговского; за те вже писарь, немовъ зъ рукава сынавъ солодкѣ речи. Пѣсля того господарь сѣвъ верхи на коня и поѣхавъ позаду Тимоша. Женихъ бувъ у састовому жупанѣ, кармазиновой барвы, а зъ верху жупана на опашку була оксамітова фєрезєя. Хмельниченко бувъ невеликого зросту, на лицѣ въ него були вѣспины,

а вся постать выдавала якуюсь гавою; убрание на нему було немов не на него шите. За Тимошемъ ишли возы, навантажені подарунками и крамомъ на продажъ. Натовпъ народу йдучи гукавъ, ревли гарматы, дзвонили въ дзвоны, били въ бубны та барабаны, сурмили въ сурмы, доки гостъ вѣхали въ дворець. Тимошеви и егo асистентамъ: Выговскому, Тетерѣ и ще декому дали свѣтлицѣ въ двѣрци; полковникѣвъ егo, осулѣвъ и сотникѣвъ, розвели на кватиры по мѣстѣ и кожному дали пристаивника. Свашокъ, що приѣхали зъ женихомъ, такъ само розвели по кватирахъ и вдовольняли ихъ усѣмъ, що треба. Того самого дня господарь справивъ бучный обѣдъ. Тимѣшь перебрався въ иншу одѣжу польского крою; за обѣдъ сидѣвъ вѣдъ поплѣчь съ тестѣмъ и дивувавъ усѣхъ тымъ, що не знавъ, якъ треба поводитись. Гостъ вли, пили за здоровлѣ, балакали, якъ звычайно на бенкетахъ, а Тимѣшь мовчавъ; „нѣ бе, нѣ ме“ якъ каже про него очевидецъ. По обѣдѣ гостъ гуляли до глухой ночи; грали турецкѣй музыки, а Турки вытворяли рѣжнѣй штуки. Дня 31. серпня молодыхъ звѣнчали. Весѣле справляли, мѣшаючи украинскѣй звычайъ зъ волоскими. Козаки вдавали зъ себе весѣльныхъ бояръ, якъ звычайно буває на Украинѣ, а волоскихъ панѣ повбирали дружками; по всѣхъ свѣтлицяхъ понасыпали розмаринѣвъ; велика сила значныхъ и простыхъ людей бенкетувала на бучному обѣдѣ; пригравали сербскѣй и турецкѣй музыки. Женихъ довго сидѣвъ мовчки, господарь разъ-по-разъ запрошувавъ егo вѣсти й пити та веселитись. Тимѣшь, нахилившись до одного съ придворныхъ, промовивъ: „Я дуже дякую егo милости, пану господарю, усего доволь. Чого жъ бѣльше треба!“ Отсе були першѣй слова, якѣ довелось почути вѣдъ него. Перегодомъ Тимѣшь наразъ розвеселився, покликавъ своихъ музыкъ, що зъ нимъ приѣхали: органисту, баса, трехъ скрипникѣвъ и бубонѣ. Музыки заграли по польски; Тимѣшь звелѣвъ козакамъ танцювати. Бенкетъ ишовъ до першой години ночи. Козацкѣй свашки такъ понабирались, що посварились зъ волоскими боярками, волошки дратували ихъ, вказуючи, що вони неввѣчливѣй. Свашка Карпиньска мовила: „Хиба мы на блазеньство до васъ приѣхали. Коли вы звычайнѣйшѣй, якъ мы, такъ на що жъ выдаете свою доньку за козака“. Карпиньска була вельми тѣлиста; пѣдпивши, вона не встояла на ногахъ, сходячи по сходахъ и впаала; ледво пѣдвели

еѣ и посадили въ карыту. За кѣлька днѣвъ потѣмъ зновѣ справили бучный обѣдъ; пообѣдавши танцювали и обдаровували гостей. Господарь окрѣмъ вѣна, подарувавъ зятѣви 2000 талярѣвъ, 4 конѣ съ пристроями до сѣдель, 2 аргмакѣвъ и звѣй золотоглаву.

Молоду господарь обдарувавъ 2000-ми червѣнцѣвъ, карытою и возами навантаженими рѣжними коштовными речами. Выговскому и полковникамъ дарувавъ грошей и матеріи, писареви 300, а полковникамъ по 150 талярѣвъ. Осаулѣвъ и сотникѣвъ надѣливъ грошима. Тимошъ подарувавъ тестѣви и тещѣ футра, волоскимъ боярамъ грошей по 100 талярѣвъ. Задля боярь се були невеликѣ дарунки. Съ чужихъ заступникѣвъ бувъ тѣльки посоль мультанскѣй; вѣнъ подарувавъ господареви турецкого коня зъ сѣдломъ, а молодому килимъ и звѣй золотоглаву. Дня 6. вересня господарь зъ жѣнкою и съ придворными провели молодыхъ за мѣсто, ажъ туды, де вперше зустріли Тимоша. Тимошиха, прощаючись зъ ненею обливалася слѣзми. Батько, цѣлючи доню на прощане, силкувався вдавати веселого, але знати було, що на душѣ ему тяжко; сердце его чуло, що зъ отсега вымушеного шлюбу не буде щастя семьѣ и всему его родови.

Того часу, якъ Тимошъ справлявъ весѣле, старый Хмельницкѣй зъ вѣйскомъ зновѣ рушивъ до Каменця. До всѣхъ каменецкихъ региментарѣвъ, вѣйтѣвъ и до всѣхъ мѣщанъ, вѣнъ пбславъ листъ и витаючи ихъ именовъ вѣйска запорозкого, писавъ: „Зъ волѣ Божой мы знѣвечили польске вѣйско и слѣдомъ за вѣткачами прийшли до Каменця. Не змагайтесь же, а нѣ, то мы, просячи Бога, шукатимемо засобѣвъ добути васъ и не вѣдступимо доти, доки не збудеться воля Божа. А коли вы пбдастесь, то матимете меншу шкоду; уважаючи на вашу покѣрливѣсть, мы не попустимо, що бѣ лилася кровь и пѣдемо собѣ зъ своимъ вѣйскомъ. Округи васъ наша сила, на польске вѣйско нѣчого вамъ сподѣватися, багато его пропало, сегодня жъ перешлѣтъ намъ вѣдповѣдъ, що бѣ мы вѣдали, що у васъ на думцѣ. Поручаемо себе вашѣй дружбѣ и бажаемо вамъ всякого гаразду“.

Гетьманови вѣдповѣдали: „Одержавши вѣдъ вашою милости звѣстку, що вы на вѣху ворогамъ святого хреста понѣвечили христѣянске вѣйско, мы зъ любовію приймаемо отсеку

праведну кару Богу за нашѣ грѣхи, пыху и нашѣ вады, але въ розпуку не впадаемо, сподѣваемось на ласку Богу, и знаючи, що вы вѣруете въ Христа, благаемо вашу милѣсть, вѣдступитѣ собѣ вѣдѣ мѣста, воно вамъ нѣчого не заподѣяло, не проливайте християньскои крови, памятайте, що Богъ справедливый ѣ милосердный и що на вѣйниѣ доля таланить не однаково. Лишаємось прихильними до васъ и до вѣйска запорозкого“.

Хмельницкій облягъ мѣсто и заходжувався добути его приступомъ, але мѣжъ вѣйскомъ пѣшла морова пошесть. Татарѣ вымагали, що бѣ не боронили имъ грабувати мѣста и села; повстало вѣдѣ нихъ таке ремствоване, що проводирѣви можна було сподѣватися усобицѣ съ козаками. Вѣнъ въ другѣ вѣдступивъ съ пѣдъ Каменця и „тодѣ, повѣдае польскій историкъ, зробивъ вѣнъ чудный вчинокъ; не маючи спроможности спинити своеволь Татаръ, вѣнъ дозволивъ имъ розсыпатися ватагами по Украинѣ и тодѣ розповсюдивъ по сусѣдству універсалы, пѣдмовляючи козакѣвъ и нарѣдъ на своихъ спѣльникѣвъ“.

Такъ само здавалося чуднымъ ще ѣ те, що того жѣ самого часу Хмельницкій двѣчи просивъ прощѣня у короля и Речи-Посполитои и двѣчи штурмувавъ фортецу польску. На першій листъ, писанный тодѣ, якъ Хмельницкій гадавъ добути Каменецъ, вѣдповѣди не було. Сенаторамъ не могла прийти инша думка, якъ та, що Хмельницкій глумитьсѣ зъ несиленя Польщѣ. Побѣда бѣля Батога, пѣбѣгъ жовнѣрѣвъ зъ Украины, нове выгнане шляхты, нагнали були панічного переполоху на цѣле королѣвство. „Поляки, повѣдае рускій лѣтописецъ, сподѣвалися, що ѣ до Варшавы приѣде несчисленне вѣйско и лаштувалися втѣкати у Прусы до Гданьска, повтѣкали бѣ вони ѣ за море, коли бѣ вмѣли по нему плавати. Тымъ часомъ шляхта зъ руского воеводства страхаласѣ, що бѣ козаки не збаламутили проти неи одновѣрныхъ хлопѣвъ и черезъ те гбирали ватаги, змѣцняли мѣсточка. За такихъ обставинъ король скликавъ соймъ и універсаломъ 12. червця оповѣстивъ, що Польша зновъ перебуває въ станѣ небезпечному и задля свого збереженя вымагае заходѣвъ не гаючисѣ“.

На сему соймѣ треба було зрѣбити чимало перемѣнъ: багато значныхъ панѣвъ, або полягло бѣля Батога, або повмирало за короткій часъ. Калиновского заступивъ сынъ старого

Микола Потоцкого; замѣсть сына Калиновского постановлено на обозного Чарнецкого. Замѣсть Пшиемского ставъ Сапѣга. По рускѣй землѣ понаставали новіи воеводы. Ляндекороньскому дано воеводство руске, чернигѣвске Тышкевичу, сынови старого Яна. Батожскій день протоптавъ не одному панови стежку до почестей и богатства; староства повбиваныхъ пѣдъ Батогомъ понадѣлювано панамъ, що повтѣкали зъ за Днѣпра, яко нагороду за те, що довго терпѣли вѣдъ зворушеного народу.

Подана була думка, скликати посполите рушене; до неи не пристали заступники соймові: порѣшена побѣда надъ козаками за надто вельми коштувала господарямъ; до того жъ и польскіи хлопы, уважаючи, що паны повыходили на вѣйну, почали було переиматися тымъ, що чинили хлопы на Украинѣ. Скликати рушене, згодився соймъ лишень, коли наступить конечно неминуча потреба, а доки-що прирадивъ задовольнитися зъ вербункѣвъ. Прирадили збрати по воеводствахъ 50 тысячѣвъ нового вѣйска и на утримане его вызначили податокъ. Шляхотну молодѣжь съ кракѣвской академіи кликали йти охотою пѣдъ вѣйсковѣ хоругвы, и „те жъ, якъ каже лѣтопись, довести, що академія не тѣльки дае Полякамъ освѣту, а ще й пѣдсобляе оберегати вѣтчину“.

Якъ дочувся Хмельницкій, що збирається соймъ, тямлячи, що справа чѣпляється до него, зновъ вырядивъ до Варшавы послѣвъ и казавъ имъ выправдити его и цѣле козацтво. Вѣнъ понаписувавъ кѣлька листѣвъ до панѣвъ Речи-Посполитой и просивъ ихъ бути заступниками. На показъ подаемо оденъ такий листъ до воеводы мазовецкого. Хмельницкій писавъ:

„Калиновскій полягъ, та не вѣдъ мого сына, а черезъ те, що напавъ на мого сына безъ жадного привоуду. Хиба жъ таки не треба було мѣому сынови вѣдборонятися вѣдъ напасти лютого тирана! Вѣйна справедлива и вгодна Богови та тѣльки, коли берутся до зброѣ, нема вже иншого способу. Увесъ часъ, коли Калиновскій мавъ вѣйскову власть, вѣнъ поводився не по людски съ козаками. Не нагадуимо давного, але жъ не можна промовчати про недавне. Пѣдъ безталанний часъ напавъ вѣнъ на Украину, грабувавъ и руйнувавъ еѣ до нащаду. Поля берестецкѣй засѣявъ вѣнъ купами тѣль людскихъ; трупами гативъ болота, застелявъ ними гаѣ и стены, заборонявъ хоронити мертвыхъ, вѣддаючи ихъ, ѣсти звѣрямъ. Бѣля Бѣлон-Церкви

вѣнъ не хотѣвъ згоды и домагався знѣвеченя усѣхъ козакѣвъ. Цѣлу минувшу зиму вѣнъ страшно лютувавъ мѣжь простымъ народомъ, а мое власне жите не було вѣльне вѣдъ его зрадливыхъ замыслѣвъ. Невблаганый, непогамованый, вѣнъ не тѣльки шарпавъ людей, але здѣймавъ святотатскій руки на церкви Божій; дзвоны, що скликували нарѣдъ на молитву, вѣнъ переливавъ на оружѣ; вѣнъ захоплювавъ усе, чого тѣльки забагъ. Сынъ мѣй ишовъ на Волощину женитися, а вѣнъ завидливо заступивъ ему дорогу и певно вѣдобравъ бы ему жите, якъ бы се ему повелось. Але доля судила инакше; весѣльнй смолоскипы, приладженій задля весѣльной ноци, освѣтили убійство и задусили его своимъ дымомъ. Правда, сынъ мѣй поступивъ легкодушно; однакъ коли Рѣчь-Посполита простить ему задля его молодости, то вѣнъ загладитъ свою провину; якъ же стануть ему погрожувати, то треба побоюватися, що бъ и вѣнъ не ставъ собѣ гледѣти пѣдмоги вѣ ишому мѣсцѣ. Самъ неприятель мусить признати, що Калиновскій не мавъ або розуму, зачѣпаючи невинныхъ, або не мавъ щастя, не подолѣвши збройныхъ“.

Багато було такихъ, що трималися думки, що бъ зовсѣмъ не вѣдповѣдати козакамъ. Вони мовили: „Хмельницкій стѣльки разѣвъ ломавъ присягу; такъ зневѣрився, що на него покладатися не можна навѣтъ и тодѣ, коли бъ вѣнъ ставъ навколѣшки и передъ вѣвтаремъ клявся именемъ Бога живого“.

Але жь обставины були за надто грѣзній для Полякѣвъ: король Шведскій хотѣвъ покористуватися лихолѣтемъ Польщи и пѣти на неи вѣйною; царь Московскій зновъ втручався за недописки вѣ его титулахъ. Тодѣ дехто сѣ Полякѣвъ, що мали добрї думки, озвалися, доводячи, що причины ворохобнѣ лежать не вѣ самому лишень своевольствѣ козакѣвъ та черни.

„Обвинувачуемо мы нашихъ ворогѣвъ, а байдуже того, що бъ и на себе озирнутися, мовили отей суцї дѣти вѣтчины: що таке наша Польша? Се цекло для пѣдданцѣвъ, засудженихъ до вѣку робити на панѣвъ: шляхта, замѣсть нагороды за працю вѣддячуе имъ нелюдскимъ повожденемъ, бере податки зъ землѣ, зъ сохи, зъ дыму, сѣ кожнои головы и на останку выдумуе такї поборы, якї тѣльки вѣ думку зѣйдуть. Мало сего. Що лишається вѣ убогой людини пѣсля паньскихъ поборѣвъ на прокормъ жѣнки и дѣтей, те заберуть жовнѣры. Прийде на село

коруговъ зъ десять, треба ихъ поити, годувати, кожному треба дати, а хто не схоче, або певнѣйше не спроможеться, у того перевернуть усе горѣлицы! Прийдуть зновъ слуги, вѣзники, то безталанного селянина такъ оберуть, що ему й крыхты не лишиться. Черезъ се хлопцы втѣкають, бунтуються; мѣста и мѣсточка пустѣють; поля лежать перелогомъ, ремесла стали, торгъ зупинився, дѣдичѣ страчують доходы а въ скарбѣ вѣчна недоплата. Жовнѣръ приходитъ боронити людей вѣдъ ворога, а самъ поводитися зъ людьми гбршь ворога“.

Отей всѣ обставины примусили покликати козацкихъ заступникѣвъ до сойму. Вони стали съ покбрливымъ видомъ, але яко неповиннѣ, що бѣ выправдати себе вѣдъ брехень. Зъ слѣзми на очахъ божилися вони, що Хмельницкѣй про батѣжску поразку нѣчого не вѣдавъ и въ доказъ того здавалися на листъ Хмельницкого до Калиновского.

„Вы ще й плачете! — мовивъ зъ запаломъ канцлеръ: — а тымъ часомъ зновъ заходжуетесь зъ недобримъ духомъ проти короля и Речи-Посполитой. Христѣянська кровь, що безповинно пролили вы, немовъ кровь праведного Авеля, благае у Бога помсты, а вы гадаете отсими нещирими слѣзми змыти стѣльки злочинствъ! Ой вы крокодилъ, що катуете люднѣсть! Ой народе невѣрный! Покарае тебе Господь карою братоубѣйця Каина“.

Пѣсля такого усовѣщуваня, съ козаками поводитися ласкавѣйше. Соймъ вырядивъ комисарями Зацвилеховского и Чорного, давныхъ знаемыхъ Хмельницкого. Уважаючи на каине козацѣвъ, оголосили загальну амнестию и забутокъ батѣжской поразки, а Хмельницкому и усѣй родинѣ его обѣцали вѣдъ Речи-Посполитой велике пошановане, коли вѣнѣ цѣлкомъ пѣрве спѣлку съ Татарами, а въ заставѣ дастъ своего сына.

Зацвилеховскѣй и Чорный приѣхали у вереснѣ до Чигрина: ще не довѣздили до гетьманьской резиденци послы, якъ зустрѣвъ ихъ Тимѣшь Хмельниченко зъ двома сотнями кѣнныхъ козацѣвъ. Именемъ батька Тимѣшь повитавъ ихъ яко дорогихъ гостей и запросивъ до хлѣба и соли. А коли пѣсланцѣ вѣѣхали до гетьмана на двѣрь, Богданъ зустрѣвъ ихъ на рундуцѣ, обѣймавъ, зовучи старыми друзьями и выявивъ радѣсть, що бачиться зъ ними. Зъ незвычайными ознаками гостинности, покликали ихъ до торжественного обѣду. Хмельницкѣй, понали-

вавши кубки вина, підійсь за здоровле короля: на вѣдповѣдъ ревноли гарматы. Цѣлый день Хмельницкій про справу не згадувавъ нѣ словомъ и вдававъ немовъ вважае пѣсланцѣвъ, яко своихъ приватныхъ гостей: послы тѣшилися гостинністю и сподѣвалися успѣху. Въ ранцѣ другого дня пѣсланцѣ высловились Хмельницкому, що прибули до него вѣдъ короля и Речи-Посполитои. Хмельницкій нахмурился и мовивъ: „Дивуюся я, панове, вашѣй вѣдвазѣ: такі вы значні люде, а прибули у такій недобрий часъ: скрѣзь лютуе морова пошесть. Яка така справа, що не можна вѣдложити еѣ? Далекѣбгъ, не сподѣвався васъ бачити“.

Одень съ пѣсланцѣвъ на те вѣдповѣвъ:

„Мы мусимо дивуватись, чуючи вѣдъ твоєи милости отаке питанє! ажъ ты присылавъ до короля прохати прощєня за твои злочинства та милосерде его?“

Хмельницкій спалахнувъ, выхонивъ съ нохвы шаблю, замахавъ нею пѣдъ носомъ, якъ мовить лѣтопись, у пѣсланцѣвъ и мовивъ:

„Милосердя! прощєня! За що? чи не за те, що не заодѣвавъ королю лиха? А злочинство яке мое? Може чи не те, що розбивши Калиновского, спинивъ Татаръ и козакѣвъ; не давъ имъ йти на Польшу тодѣ саме, коли я спромѣгся бѣ не тѣльки знѣвечити васъ, але, прогнати ажъ за Римъ?... Такъ за отсимъ вы прибули? Вы справдѣ вдаєте зъ себе простакѣвъ? На що вы жаргуете зѣ мною? Нѣ бы то я не вѣдаю, що король споружає проти мене вѣйско“.

„На посла не годиться кричати, — змагався Чорный: — посоль, якъ осель, — несе те, що положать на него. Чини собѣ, що хочешъ зъ нашими поданями, але мусишь памѣтувати про межинародне право, що его тримаються“.

Выговскій почавъ спиняти посатанѣлого гетьмана и вдавався то до него, то до послѣвъ, усовѣщуючи ихъ перетерпѣти сей випадокъ палкости. На останку Хмельницкій втихомирився и мовивъ:

„Пане Зацвилюховскій! мѣй давный знаемый и приятелю! Коли бѣ вони зъ отсимъ пѣсланництвомъ не тебе були вырядили, — не такъ бы я вчинивъ. Той панъ Чорненскій вже третимъ разомъ у мене... Гараздъ! Ну, які жѣ тамъ у васъ умовы? Гетьманови подали пункты. Вѣнъ перечитавъ и каже:

„Не можна менѣ розвѣднатися съ Татарами, бо Ляхи шукають мови погйбеди. Нѣчого теперъ заходжуватися съ комісією, коли король хоче йти проти мене вѣйною! Най йде, коли ему подобається. Волѣю, що бы вѣнъ бувъ ватажкомъ; я готовый зустрѣтися зъ нимъ тодѣ и тамъ, де и коли вѣнъ забажає. Въ заставѣ сына не дамъ; разъ, що оденъ ще малый, а другій — недавно побрався: не можна жъ ему такъ скоро лишити молоду жѣнку. Ба! обѣцяють менѣ пошанованѣ, але жъ кого доля пошанувала, тому не треба людскои шанобы. Нехай король, та Рѣчь-Посполита перше пѣднимуть зборѣвску умову, тодѣ буде згода, а безъ того не можна миритися“.

Нѣчого не зробили послы, вѣдѣхали зъ нѣчимъ. Тымъ часомъ генеральный судія Самѣйло Богдановичъ поѣхавъ до Москвы, оповѣстити царя, що Поляки не додержують умовы и прохати, що бъ царь взявъ Украину пѣдъ свою руку. Съ такими самими поданями поѣхали инші послы и до Туреччины.

Въ осени польске вѣйско зѣбралося бѣля Ковеля. Король звелѣвъ гетьманови Потоцкому рушити на Украину. Хмельницькій сего не жахався: вѣнъ тямивъ, що въ Польщѣ такъ борзо не зберуть податкѣвъ, вызначеныхъ на платню вѣйску. И справдѣ: жовнѣры, ще не дѣйшовши до Украины, почали ремствувати: Потоцкій мусивъ пустити ихъ на села по околицѣ збирати харчѣ. Тодѣ жовнѣры коили страшеннй утиски! Потоцкій мусивъ вдатися до короля, а король, вболѣваючи про мешканцѣвъ, казавъ зупинити похѣдъ. Тымъ часомъ прийшла зима; жовнѣры розбрилися. Отакъ Потоцкій своими заходами до вѣйны наробивъ тѣльки глуму.

Року 1652 збулися вѣщованя астрольогѣвъ (звѣздарѣвъ), а имъ тодѣ вельми няли вѣры. Окрѣмъ батѣжескои поразки, мадѣ Польщею выпало багато усякого лиха: морова пошесть цѣле лѣто ходила по Польщѣ; лѣтопись каже, що людскй трупы валялись немовъ снопы на нивѣ; осиротѣлй родини тинялися по гаяхъ та байракахъ; зъ нетрѣвъ набѣгали звѣрѣ на людскй оселѣ. Переказъ сучасникѣвъ повѣдає, що грабарѣ зачумленыхъ тѣль, перебувши чуму и гадаючи, що вдруге вона не пристане, мозкомъ зъ зачумленыхъ трупѣвъ мазали дверѣ по хатахъ на те, що бъ рознести заразу и користуватися съ того, обдираючи одѣжу мерцѣвъ. Такй выгадки усе бувають пѣдчасъ пошести. Страшеннй пожежи нищили великй мѣста.

Дощѣ погноили на поляхъ збѣже; рѣчки повыступали зъ берегѣвъ, вода руйнувала и зносила хаты и нѣвечила людей. Сучасникъ повѣдає, що въ одному мѣсци плыла по Вислѣ копиця сѣна, а на нѣй сидѣвъ вовкъ и коза зовсѣмъ приязно: загална небезпечна зробила вовка смирнымъ, а козу небоязкою.

ГЛАВА ДЕВЯТЬНАЙЦЯТА.

На веснѣ 1653 р. зъявилосѣ на Украинѣ 12 тысячѣвъ вѣйска польского, зъ людей охочихъ грабувати та руйнувати. За ватажка бувъ Чарнецкій; по смерти Яремы Вишневецкого его скрѣзь вважали за найхоробрѣйшого полководця. Въ працѣ вѣнъ бувъ невсыпучій: коли надъ чимъ вѣнъ заходжувався, то все самъ дававъ привѣдъ, якъ робити. Его вѣйсковѣ хитрощѣ були быстрѣ: до своего часу не то що вороги, а навѣтъ власнѣ его пѣдручники не спромагалися провѣдати его хитрощѣ. Черезъ рѣчки и черезъ мѣсця небезпечнѣ вѣнъ переправлявся такъ шпарко, якъ нѣхто; нѣхто не вмѣвъ такъ якъ вѣнъ тримати вѣйско въ покѣрливости; жовнѣры жахалися его и корилися его залѣзноу волѣ, въ котрѣй було щось немовъ надприродне: вѣнъ разъ-у-разъ трудивъ жовнѣрѣвъ муштроу та маневрами, привчавъ ихъ до турбованя и недостаткѣвъ; за найменшій непослухъ каравъ на горло; а въ нагороду не боронивъ жовнѣрамъ своеволѣ, гадаючи, що тымъ вони призвычаться не жалкувати нѣ про що въ свѣтѣ. Вѣнъ не вмѣвъ ворогѣ помиловати. Людина мстива, користолюбъ, лютой, безсердечный, безъ почутя до слѣзъ и крови, Чарнецкій бувъ рожденый для вѣйны. Сучасники мовили про него, що у него огонь замѣсть души людской.

Съ початку р. 1653, коли ще зима була, а по замерзлыхъ рѣчкахъ и болотахъ зручно було вѣйску переходити на виро-стець, Чарнецкій прибувъ у назначеный збѣрный пунктъ мѣсто Ковель, а зъ вѣдтѣль борзо рушивъ у марцѣ на Брацлавщину. По дорозѣ усѣ села Поляки руйнували; мѣсточка: Самогородокъ, Прилуки, Липовець, Ягубецъ, Линцѣ, Борщѣвка стали попеломъ; жовнѣры мордували людей, якъ каже сучасникъ, не вважаючи нѣ на красиву дѣвчину, нѣ на вагѣтну молодицю, нѣ на неповинныхъ немовлятъ на грудяхъ ненѣ. Поляки тайли

замѣры, черезъ що напады ихъ були несподѣвані: Чарнецкій звичайно пускавъ гутѣрку, що йде въ яку будь краину; люднѣсть съ той краины, дочувшись про гутѣрку, покидала село и втѣкала, а Чарнецкій тымъ часомъ рушавъ у супротивну краину. Ледви въ якому будь селѣ Украинцѣ довѣдаються, що Поляки зруйнували сусѣдне село, Чарнецкій, немовъ зъ неба, нападавъ и вже нѣхто не спасався вѣдъ него. Въ мѣсточку Погребищѣ зѣбрався тодѣ великій ярмарокъ. Чарнецкій несподѣвано напавъ на ярмарокъ, Украинцѣ не встигли не тільки спасти свое добро, що попривозили, немовъ бы умысле для ворогѣвъ, а навѣтъ и голѣвъ своихъ. Жовниры усѣхъ до дня вырѣзали съ такою лютостю, що навѣтъ польскій сучасники жахаються, згадуючи про сей нападъ. Зъ вѣдѣль вѣйско вдавалося въ рѣжнїй села и скрѣзь загодѣвало таку жь руину и душегубства. Перелякана и озвѣрена люднѣсть, довершувала руйноване краю: гадаючи, що йде на нихъ безтѣвъ польского вѣйска, вони самї палили запасы и втѣкали, або зацпирались по безпечныхъ мѣсцяхъ. До Хмельницкого прийшла спершу звѣстка, що на Украину вступила невелика сила, тому-то вѣнъ проти Полякѣвъ вырядивъ Богуна зъ невеликою ватагою вѣйска — чотыри тысячѣвъ чоловѣка; а самъ гетьманъ, лашгуючись пѣти у слѣдъ его, зѣбравъ вѣйско и хотѣвъ покликати орду. И здивувався и злякався винницкій полковникъ, якъ почувъ и побачивъ, якого лиха заподѣявъ Чарнецкій! Богунъ довѣдався, що у ворога тысячѣвъ 15 вѣйска, тому й не вѣд-важився йти на нерѣвнїй бѣй, а хотѣвъ швидше вернутись, що бѣ потѣмъ выступити зъ бѣльшою силою. Але Чарнецкій прожогомъ кинувся на него. Богунъ, хитрый немовъ та лисиця, якъ каже про него сучасникъ, заразъ вырядивъ гонця до Хмельницкого оповѣстити, яка сила у ворога, а самъ метнувся до Монастырища, де бувъ замокъ обведеный ровами, та валами. Було се въ половинѣ марца. Богунъ гадавъ воловодити Чарнецкого, доки не налетитъ Хмельницкій несподѣвано. Чарнецкій облягъ Монастырище, та, що бѣ звести ворога и показати ему, нѣ бы має велику силу вѣйска, убравъ у вѣйскову одѣжу слугъ и погонцѣвъ и велѣвъ яко мога бѣльше гвалтувати. Пѣдчасъ приступу, козаки такъ завзято вѣдборонялися, що у Чарнецкого полягло 5 тысячѣвъ вѣйска. Тымъ паче розгорѣлася у него охота зѣвечити мѣцного ворога и вѣдобрати

вѣдъ Украины тямущого полководця. На останку Поляки таки добули земляный валь: козацкій сотникъ Дрозденко, що боронивъ той валь, полягъ головою въ сѣчи. Занявся замокъ. Мусивъ Богунъ здаватися. Вѣнъ помѣркувавши, що Хмельницкій повиненъ бути вже недалеко, выплыгнувъ зъ замку посередъ поломя и дыму; сказавъ козакамъ, що йде кликати швидше Хмельницкого и велѣвъ имъ оборонятися, доки пѣдѣе нове вѣйско. Хоробрѣ козаки не здавались, хочъ замокъ на половину згорѣвъ. Коженъ ступень напередъ Поляки купували головами: въ страшениѣ сѣчѣ Чарнецкій ще стративъ 1500 чоловѣка. Ажъ ось стрѣла проколола щоки Чарнецкому; вѣнъ упавъ безъ чутя и кровь трохи не залила его. Задля бѣльшой сутанѣ позаду польского вѣйска почувся крикъ: орда йде! Наразъ вѣйско перенялося панічнимъ острахомъ. Полякѣвъ, зъ одного боку приголомшила вѣетка про орду, а зъ другого рана Чарнецкого; вони вважали, що вѣнъ вже померъ и пустилися, не озираючись, на втѣкача, лишивши возы навантаженѣ здобычею безъ лѣку, награбованою у неприятеля по мѣсточкахъ и селахъ, покинули и раненыхъ и недужихъ, усе втѣкало прожогомъ, слѣдомъ за втѣкачами повезли пораненого генерала. Бѣля Монастырища не зѣсталось нѣ одного Поляка. Се були Богуновѣ хитрощѣ. Выйшовши зъ замку, котрый палавъ огнемъ, Богунъ вдався не до Хмельницкого а зайшовъ зъ заду польского вѣйска и казавъ кричати по татарскому. Дѣйстно, Хмельницкій вже рушавъ, але бувъ далеко ще вѣдъ Монастырища, а якъ наблизився и побачивъ, що скоилося, вельми смѣявся съ Полякѣвъ, котрѣ, якъ повѣдае ихъ историкъ, самѣ не тямилы, зъ якои речи вони втѣкають такъ соромно. Чарнецкій постановивъ свое вѣйско на берегахъ Случи по паньскихъ маѣстностяхъ.

Небавомъ Хмельницкій довѣдався, що набѣгъ Чарнецкого бувъ першимъ ступнемъ его гадки, знѣвечити усе козацтво и поруйнувати руску землю такъ, що бѣ нѣкому було ворохобити проти Полякѣвъ. Въ Берестѣ Литовескому збирався соймъ, король зробився теперь найлютѣйшимъ ворогомъ Хмельницкого. Вѣнъ налягавъ, що бѣ скѣнчити вѣйну, хочъ бы що, але соймъ мало подававъ ему надѣѣ; шляхты зѣхалось небагато, та й та приставала бѣльше до думки, що бѣ погодитися съ Хмельницкимъ и вѣдцуратися вѣдъ Украины.

„Разъ-у-разна служба, мовить сучасникъ, такъ надопекла намъ, що мы не тільки уникали бою, а навѣть, сидячи въ домівкахъ, не давали вѣтчинѣ запомоги и обороны“. Торѣшня пошесть на людей, голоднеча та поразки вѣднимали у Полякѣвъ силу духа и надѣю на побѣду. Ворожбиты баламутили людей новыми вѣщованиями. На небѣ показалася зновъ комета, астрологи казали, що вона вѣщує довгій бѣдованя. Вѣйско на рѣкало, що ему не платять и не хотѣло слухати. Про зборы нового посполитого рушеня нѣхто й слухати не хотѣвъ. „Мы готові, мовили депутаты, позбутися останнѣго хатного добра, що бы не чути про осоружий віці, та не проливати свои крови“. Соймъ прирадывъ провадити вѣйну регулярнымъ вѣйскомъ, задля утриманя жь его наложити податокъ вѣдъ дыму, а на жидѣвъ вѣдъ головы. Замѣсть посполитого, прирадили зѣбрати вѣйско ланове (*agrarius miles, lanowe ludzie*) воеводства и повѣты повинні були вырядити вѣддѣлы зъ селянъ, котрымъ положено було платити нарѣвнѣ съ кварцяными жовнѣрами, та ще дати имъ харчѣ и одежу. Прирадили організувати комісію, що бѣ збирала запомогу, харчѣ, зброю, роздавала платню вѣйску и утримувала твердинѣ и таборы. Зѣбратися вѣйску призначено бѣля Глинянѣ. Янъ Казимиръ, що бѣ не було незгоды, взявся самъ отаманувати. „Я йду зновъ, мовивъ вѣнъ, и не положу зброѣ, ажъ доки зовсѣмъ не скѣнчу отсеи погибельной вѣйны“.

До Хмельницкого дѣйшла чутка, що на Украину натягае нова туча. Гетьманъ выславъ листы до короля, до нового гетьмана Станислава Потоцкого и до иншихъ значныхъ панѣвъ; вѣнъ мавъ на думцѣ, звычайно, спинити вѣйскові заходы Полякѣвъ, доки самъ збереться зъ силами.

Въ листахъ до короля, Хмельницкій обѣцявся не рушати зѣ вѣйскомъ и не давати приводу до вѣйны; прохавъ, що бѣ король наказавъ коронному и литовскому вѣйску не нападати на козакѣвъ. Мѣжъ иншимъ вѣнъ дававъ знати, що козаки, бажаючи певной згоды, прохали вдатися до Московского царя, що бѣ заступився и досягъ выконане умовы про вѣру, церкву и права вѣйска запорозкого. Вѣдповѣди короля до Хмельницкого не прийшло, а Потоцкій въ листѣ выхвалявъ милосерде короля, дорѣкавъ Хмельницкому зрадою и запевнявъ, що король иде на Украину, яко державецъ, що бѣ побачити и вти-

хомирити свои землі та вернути панамъ добра ихъ, що повдбирали ворохобливѣ хлопы. „Нехай, писавъ вѣнъ, хлопы чекають спокѣйно, и збравшись громадами, кланяються королеви, коли вѣнъ ѣхатиме. А ты, пане гетьмане! зъ усѣмъ войскомъ не рушай зъ мѣсяця, а выряди вѣдъ войска старшинъ, нехай вони покладаються на волю та ласку короля.“

По соймѣ король поѣхавъ до войска пѣдъ Глиняны. Прибувъ туды вѣнъ 26. липця. А Хмельницкій листувався зъ Московщиною.

Царь Олексѣй вырядивъ до гетьмана свого стольника Якова Лихарева звѣстити, що уважаючи на православну вѣру и святѣ Божѣй церкви, вѣнъ хоче втихомирити усобицю козаковъ съ Поляками и звести на мирову черезъ своихъ пѣсланцевъ, котрыхъ на те й вырядивъ до Польщи. Тодѣ Хмельницкій пѣславъ до Москвы Силуана Мужиловского съ Кѣндратомъ Бырляемъ. Дякуючи цареви за заступництво, отсѣй пѣсланецъ по наказу гетьманьскому мовили такъ:

„Гетьманъ и войско запорожке, зъ надѣєю на цареву ласку, выряджали до короля и до панѣвъ прохати, що бѣ вони вѣдложили вѣйну на якѣй часѣ. Король и паны хотѣли скликати соймъ до Берестя и зъ сойму вырядити до козаковъ комисарѣвъ до 24. марця, але збрехали и не вырядили, та замѣсть того збирають войско, руйнують мѣста, мордують невинныхъ людей. Черезъ те гетьманъ и войско запорожке лаштуються проти Польщи и вже прохали запомоги у Крымского хана: ханъ помагатиме козакамъ. Мы не хочемо годитися съ Поляками, бо вони не тримаються правды. Мы благаємо, що бѣ великій державецъ — царь, ради православної вѣры, взявъ насъ пѣдъ свою високу руку и помѣгъ намъ войскомъ. Кѣлька разѣвъ Турецкій султанъ и Крымскій ханъ пѣдмовляли насъ до себе въ пѣдданьство, але мы вѣдмовили имъ, бо не хочемо минути великого христѣянського державця, царя и великого князя Олексѣя Михайловича, не хочемо йти въ пѣдданьство до бисурманъ. Мы радѣємо съ тои царской ласки, що царь черезъ своихъ пѣсланцевъ зведе насъ на мирову; не змагаємося проти волѣ царской; нехай тѣльки царь вырядить швидше пѣсланця до Польского короля, що бѣ Ляхи не напали на насъ вѣйною“.

Разомъ съ тымъ по́сланцѣ звѣщали, що Шведска королева засылала до гетьмана своихъ по́сланцѣвъ, але Поляки переняли ихъ на дорозѣ и не вѣдомо съ чимъ вѣхали тѣ по́сланцѣ. Теперь гетьманъ прохавъ царя пропустити черезъ свои землѣ по́сланцѣвъ козацкихъ до королевои Шведскои, що бѣ довѣдатись, чого вона присылала до гетьмана. А що бѣ було певнѣйше, нехай съ козацкими заступниками царь вырядить и своего.

Тымъ часомъ у Хмельницкого показалися нові вороги, его недавній спольники, котрѣ злякалися, що мѡць Московского царя росте, та росте. Тимѡшь на весѣлю запевнявъ тестя, що готовъ служити ему и казавъ: „Батько мѡй купить у султана мультаньску землю Волощину, мы проженемо Басарабу, тодѣ й Ракочій нехай стережется.“ Треба знати, що два господарѣ, Волоскій (Молдавскій) Василь Лупула и Валахскій (Мультаньскій) Матвѣй Басараба давно вже непримиримо ворогували. Обыдва вони були васалами Туреччины и платили данину. (Басараба мавъ доходу 35 тысячѣвъ талярѣвъ, плативъ 13 тысячѣвъ, а Лупула бравъ доходѡвъ 400 тысячѣвъ талярѣвъ и плативъ 75 тысячѣвъ; окрѡмъ того давали въ Царгородѣ и подарунки). Становище обохъ ихъ було хилке черезъ те, що разъ-у-разъ були такі претенденты, що заходилися, черезъ подарунки султановѣй дѣлѣрнѣ, скинути господарѣвъ, а самымъ сѣсти натовѣсть. Вороги-господарѣ шкодили оденъ одному у султана, але Лупула бувъ и заможнѣйшимъ и щедрѣйшимъ, нѣ жь Басараба. И той и сей пильнували зсадити ворога и забрати его землю, ажъ турецкій урядъ съ погляду власнои політики вважавъ незручнымъ, що бѣ на двѣ землѣ бувъ оденъ господарь. Лупула бачивъ, що у его зятя духъ вѡдважнѣй и емкѣй, вѡнъ стерѣгся, що бѣ зять не зсадивъ его; мѣркуючи вѡдвести ему очи въ другій бѡкъ, вѡнъ почавъ пѡдмовляти Тимоша, покорити Волощину. Була у Лупулы основа стерегтися и своего свата Богдана, котрый тодѣ саме заходжувався добути приязнь у султана. Богданъ у груднѣ 1652 р. выславъ листъ до великого муфтѣя; вѡнъ писавъ, чи не хоче Туреччина зъ его 300 тысячного вѡйска взяти до себе на службу 4000 козацѡвъ. Въ марцѣ 1654 р., прибули въ Диванъ вѡдѣ Хмельницкого чотыри по́сланцѣ и прохали, що бѣ султанъ затвердивъ за Хмельницкимъ усѣ козацкѣй землѣ и частину Молдавщины

и видавъ на те універсаль. Послѣвъ гетьмановыхъ шановно повитали въ Диванѣ, подарували гетьманови барабанъ и прапоръ, выдали именемъ падишаховымъ універсаль на володѣне козацкими землями, яко краемъ, що зновъ ишовъ пѣдъ протекцію Туреччины, але промовчали про Молдавщину. Вже жъ Лупулъ зъ сего ще нѣчого не було небезпечного, але все жъ таки показувалося, що треба налагодити справу такъ, що бѣ заходы Хмельницкого пѣшли геть у другій бѣкъ. На семейну раду Лупула покликавъ великого льогофета (канцлера) Степана Гергица: вѣнъ давно здавалося сиривъ Лупулъ. Але Степанъ бувъ кривнякомъ ворогѣвъ Лупулы: Басараба державъ его сестру въ другихъ, а у Степана була жѣнка зъ волоскихъ бояринь. Вона спостерѣвши, що чоловікъ ви затурбований и ходить на потайнї рады при дворѣ, пристала до него доштитуватися, що се все за знакъ и выпытала у него тайну. Швидко про сю тайну довѣдався Басараба, а дальше и Ракочій. Ракочій довѣдався, що Богданъ Хмельницкій ремствуе на него, за те, що не вѣконавъ умовы, а умовилися вони, що бѣ пѣдъ часъ вѣйны 1651 р. Ракочій добувъ Кракѣвъ. Ракочій давно вже ремствувавъ на Лупулу, бо его братъ Жигмонтъ залицявся до Лупулѣвны и бажавъ зъ нею побратися, та не дошлося. Тенерь вѣнъ довѣдався ще, що е такій замѣръ: Лупулового зятя, Тимоша Хмельниченка, посадити въ Молдавщинѣ, а Лупулового брата замѣсть Матвѣя въ Мультавску землю; а самъ Василь господарюватиме въ Семиградщинѣ замѣсть Ракочія. Про се Лупула зсылався цотайно съ Фердинандомъ III. императоромъ римскимъ черезъ угорского палатина Веселенї Ференца, до котрого вѣнъ пѣдлабузювався. Переказавъ про отей замѣры Лупула и турецкому пашѣ, що бувъ въ Будѣ (Офенѣ). Паша бувъ великій грошолоубъ: беручи подарунки зъ Лупулы, вѣнъ бажавъ покористуватися изъ ворогѣвъ его и переказавъ про Лупулинї замѣры Ракочію и Матвѣви. Обыдва вони щедро вѣддячили пашу. Тодѣ Басараба та Ракочій умовилися зсадити Лупулу зъ господарского стола, а потайно льогофета зробити господаремъ. Сучасникъ каже, що збуджене у Степана властолюбство потушило довголѣтню его вѣрнѣсть: вѣнъ пристаъ до умовы. Тимѣшь бувъ на Украинѣ. Лупула перебувавъ у Ясахъ, не маючи й думки про жадну небезпечнѣсть для себе: вѣнъ такъ навѣ вѣры Степанови, що давъ ему

60 тысячѣвъ червѣницѣвъ, що бы вербувавъ вѣйско; думка въ него була напасти на ворогѣвъ своихъ. Ракочій черезъ своихъ шпигунѣвъ вѣдавъ про все, що дѣялося при дворѣ Лупулы: вдаючи прихильнѣсть, вѣнъ пересылавъ Лупулинѣй жѣнцѣ квѣтки вѣдъ свои жѣнки, а тымъ часомъ наказавъ своему полководцеву Яношу Кемені ити зъ вѣйскомъ до Молдавщины и несподѣвано схопити Лупулу. Лупула любивъ полювати, але на полѣване выѣздивъ нѣ бы въ похѣдъ, беручи зъ собою силу народу, тымъ-то й не легко було полонити его на полѣваню. Отже, що бѣ не дати Лупулѣ завхати на полѣване, Ракочій черезъ якогось Яна Бароша пѣславъ до него на подарунокъ двѣ бочки найлѣпшого угорского вина. Барошь бувъ людина веселой вдачи. При дворѣ Лупулы его давно знали. Ракочій наказавъ ему бавитись и пити зъ Лупулою и не давати ему выѣхати на полѣване, доки Кемені не поснѣе перейти зъ вѣйскомъ черезъ горы. А Степанъ льогофетъ, вырахувавши зазда-легѣдъ той день, коли приѣде Кемені, выпросився у Лупулы въ свѣй хутѣръ, вдаючи, нѣ бы то его жѣнка занедужала. На Лупулине щастѣ Степанѣвъ снѣльникъ, бояринъ Чіугуль написавъ до господаря анонимный листъ, оцѣвѣщаючи про змову: той листъ черезъ когось невѣдомого вѣнъ пѣславъ у монастырь, а зъ вѣдѣль калугеръ вѣдославъ его до Лупулы. Господаръ по писаню заразъ спостерѣгъ, хто написавъ той листъ и покликавъ до себе Чіугула. Пришовъ Чіугуль зъ сыномъ, впавъ на вколѣшки и розповѣвъ господареву усю подробицю: може вѣнъ сподѣвався собѣ за те нагороды, але Лупула замѣсть того убивъ и его и сына его. Потѣмъ господаръ покликавъ третѣго снѣльника змовы, боярина Спатара. Сей нѣчого не вѣдаючи пришовъ; скоро вѣнъ вступивъ у дворець, Лупула заразъ посѣкъ его на шматки, а тѣло его велѣвъ выкинути собакамъ. Потѣмъ Лупула заразъ взявъ родину и манѣвцями утѣкъ до Днѣстра. Кемені пѣгнався на вздогнѣ и ледви-ледви не полонивъ его тодѣ, якъ вѣнъ переправлявся на поромѣ черезъ Днѣстеръ. Меншого брата Лупулы ранено. Господаръ зъ ро-диною прибувъ до Каменця и вдався до Потоцкого, просячи пристановища. Лишивши тутъ родину, Лупула не гаючись, по-ѣхавъ до своего вѣйска, що стояло на бѣрезѣ Днѣстра и бѣля Старлока заходився битися съ Кеменімъ. Кемені его розбивъ;

тодѣ вѣнъ утѣкъ за Дивестеръ, до мѣсточка Рашкова, де перѣбувавъ тодѣ его зять Тимѣшь.

Року 1653, цвѣтня 6. Степана зробили господаремъ. Свѣй вчинокъ зъ Лупулою Ракочій ось якъ выправдувавъ: Лупула разъ-у-разъ пѣдьюджувавъ у султана въ дворѣ, що бѣ не дати Ракочію одержати спадщину — землѣ батькѣвскій; по рѣжныхъ чужоземныхъ дворахъ баламутивъ проти Ракочія, окрѣмъ того вѣнъ власныхъ пѣдданныхъ мордувавъ; вони жеразъ вже скаржилися на него до отоманьского уряду и переказували въ Сигиградщину про утиски, якій заподѣває имъ господарь. Отоманьскій урядъ ще позаторѣкъ давъ Ракочію дозвѣль розправитись зъ Лупулою, та вѣнъ все вѣдкладувавъ, сподѣваючись, що може Лупула самъ усе поправитъ; а теперъ годѣ сподѣватись и взявся вѣнъ выконати справу, дозволѣну ему урядомъ султана и вызволити вѣдъ тїрана безталанныхъ пѣдданныхъ Молдаванъ.

Тодѣ при Отоманьскому дворѣ заходились торгуватись за Молдавщину. Степанъ пѣдкуплявъ Диванъ, обѣцяючи платити данины втрое бѣльшь. Хмельницкій те жъ не скупився на подарунки, голубивъ Туркѣвъ надѣвою, що Украина платитиме данину Туреччинѣ и обѣцявся завоювати Каменецъ. Тымъ часомъ новый господарь съ першого разу пѣдбуривъ проти себе боярѣ. Два бояре поѣхали до Царгороду заступитись тамъ за выгнаного Лупулу и благали пожалкувати безталанну Молдавщину, зруйновану вѣною. Турецкій урядъ вагався, не тямлячи за кимъ потягти руку? Стали на тому, що до Басарабы и Ракочія вырядили чавша зъ наказомъ спинити ворожій вчинки. У Тимоша було 12 тысячѣвъ рѣжностаиногo вѣйска, назбираного съ козакѣвъ, зъ украиньскихъ левенцѣвъ, съ карпатскихъ Гуцулѣвъ и съ Татарѣ. Пѣсля великодныхъ святъ року 1653—Хмельниченко зъ отсимъ вѣйскомъ рушивъ на Молдавщину, взявши и тестя. Безоборонный Степанъ утѣкъ: Ясы взяли побѣдники. Тимѣшь знѣвечивъ останки пѣхотинцѣвъ Ракочія, покаравъ на горло тестевыхъ ворогѣвъ и зновъ зробивъ Лупулу господаремъ. Вѣдъ сеи побѣды Тимѣшь такій ставъ гордовитый, що, якъ запевняе одѣнъ историкъ, вѣнъ вважавъ себе нарѣвнѣ съ Цезаремъ и казавъ, що вѣнъ прийшовъ и побѣдивъ навѣтъ не бачачи ворогѣвъ. Отодѣ вѣнъ ставъ на тому, що бѣ выконати давну думку — добути Волощину.

Додавши силы своему войску молдавскими полками, Тимбшь рушивъ на Мультаньску землю (Волощину). Жовнѣры его грабували, вбивали людей усякого вѣку, палили осель, безчестили жѣнокъ, паскудили навѣтъ церкви; оденъ сучасникъ повѣдае, що разъ козаки не вѣдвужувалися запалити церкву, за те Тимбшь поколовъ ихъ власною рукою. Такі вчинки пѣдбурили проти него турецкій урядъ, котрый таки почавъ озиратися на те, що Тимошева сила зростае; урядъ виявивъ ему свѣй докѣръ за те, що пѣднявъ зновъ вороговане. Тодѣ Басараба, стара вже людина 70-лѣтня, але ще здорова и емка, зновъ збравъ войско зъ Волохѣвъ, Сербѣвъ и иншихъ охочихъ; позбиралося 30 тысячѣвъ; була у него и угорска ватага, що лишивъ Янушь Кемені, котрый, зробивши господаремъ Степана, вернувся до рѣдного краю. Вороги зустрѣлися на березѣ рѣчки Тележина 15. мая. Спершу пощастило Тимошеви и Лупулѣ: проти нихъ вийшовъ Степанъ зъ Молдаванами и тыми Семиградчанами, що лишивъ Кемені та зъ Волохами, що давъ Басараба. Лупула и Тимбшь съ козаками розтаборилися на островѣ, почали обкопуватися й не выходили въ поле, хочъ ворогъ и выманювавъ ихъ. Степанъ улаштувавъ войско у боевый стрѣй и пѣдъ проводомъ двоухъ боярѣ вырядивъ на засаду Волохѣвъ; а сѣ змовилися покинути Степана на волю Божу, саме въ пекучу годину бою. Степанъ спершу бився хоробро, а коли стявивъ, що у Волохѣвъ недобра проти него думка, стративши багацько войска, перецолошився и втѣкъ до Матвѣя. Лишье войско его — 1200 Семиградчикѣвъ — усе полягло головами. На третій день пѣсля сего Басараба бувъ зновъ готовымъ; що бѣ теперъ оборонитися вѣдъ зрады, вѣнъ постановивъ по серединѣ кѣбннихъ боярѣ и тыхъ охочихъ Русинѣвъ, що служили у него, а зъ бокѣвъ стали пѣхотинцѣ та те войско, що у Туреччинѣ звали его семенами або чименами и звелѣвъ палити зъ гарматъ по своихъ—коли стане знати, що вони вагаються, або гадають вырватися та утекти. Стався другій крѣвавый бѣй на березѣ невеличкои рѣчки Ялѣвця. Тимбшь и Василь зновъ брали гору, ажъ ось зъ разу пѣднялася буря зъ дощемъ и грозою; дощъ бивъ козакамъ прямо мѣжь очи. Молдаване, що були у Тимошевому войску, першими подалися назадъ, инші перейшли до Волохѣвъ. Козаки знеслилися, рвалися полагодити справу, але не було спромоги. Василь

спасаючи житє своє, утѣкъ до Галацу, за нимъ покинувъ поле боявища Тимѡшь, а на останку и полковники Носачь и Пушкаръ; хоробрый ватажокъ украинскихъ девицѣвъ Грицько — стуливши пѣхоту въ карѣ оборонявся завзято и полягъ въ сѣчѣ; а 2000 козакѡвъ и кѡлька тысячѣвъ Молдаванъ, не маючи ватажкѡвъ, положили зброю. Молдаванъ вѡдпустили на волю, а козакѡвъ усѣхъ до одного велѣвъ переняти волоскій генераль Андроникъ. „Сей народъ, мовивъ вѡнъ, раднѣйше покидає житє, нѣ жь свовольство“. Пѡсля бою Матвѣй казавъ позбирати и похоронити повбиваныхъ. Три тысячѣ Молдаванъ и Волохѡвъ похоронено бѡля села Финты на горбѣ и надъ ними постановлено мурований хрестъ. Козакѣй тѣла похоронено на другому горбѣ надъ великимъ шляхомъ бѡля села Терговиште.

Дня 18. мая на свято Вознесеня Матвѣй торжественно вступивъ яко побѣдникъ въ Терговиште. А Степанъ зъ боярами зновъ занявъ Ясы. Молдаване въ другій разъ заприсягли Степанови. Василева жѣнка, забравши останки своего добра, утєкла до Сучавы. Тимѡшь вернувся на Украину та перегадомъ зновъ рушивъ до Молдавщины, взявши 8 тысячѣвъ козакѡвъ, що бѣ помагати Лунулисъ.

Тодѣ-то вороги пѡднялися на молодого велетня. Ракочій вдався до Яна Казимира, звѣстивъ єго, що Тимоша розбито, прохавъ выбачити и забути давнїй непорозумѣня, благовъ, яко мога борше вырядити до него на пѡдмогу коронне вѡйско, бо прийшовъ часъ знѣвечити Хмельниченка, доки ще не поспѣвъ до него на помѡчь батько; на останку обѣцявся постачити своего вѡйска 30 тысячѣвъ и запевнявъ, що Волощина и Молдавщина помагатимуть скрутити Хмельниченка. Дехто съ польскихъ панѡвъ не радивъ єднатися зъ Ракочіємъ; нагадували про єго ворогованє, про спѡлку єго зъ Хмельницкимъ, остерѣгали, що бѣ вѡнъ не зрадивъ Полякамъ якъ разъ пѡдъ тяжку годину. А инші мовили: „Не розумно цуратися чужої помочи; самъ Богъ посылає намъ єв тѡдѣ, коли мы не вмѣємо скрутити своего ворога. Хоча пѡдъ часъ безкоролева Ракочій мавъ зсылки съ Хмельницкимъ, але то рѣчь полїтики. Ракочій зъ шляхотского роду, вѡнъ усе цурався тїраномъ, котрый вышовъ съ пѡдлого роду на лихо сусѣдѣ. Теперъ Ракочій спостерѣгъ, що ворохобникъ иде въ гору та въ гору и зрозумѣвъ, що треба спинити єго и певна рѣчь, що лишити на вѣки єго ворогомъ.“

Остання порада взяла гору и король пристає на думку Ракоція.

Лупула приїхавъ у Чигиринъ до свого свата Богдана Хмельницького. Єсть звѣстка, нѣ бы-то гетьманъ, котрый частогусто напивався, тодѣ саме такъ пивъ, що ледви за цѣлый тыждень выбралася така твереза година, що Лупула мѣгъ розповѣсти про своє лихо. Хмельницькій наливъ сватови шклянку вина и промовивъ: „Отсе тобѣ найлѣпшій лѣки проти усякои туги“. Лупула розгнѣвався и нѣ бы-то потѣмъ мовивъ до своихъ: „Мабуть не дармо кажуть, що козаки — ведмедѣ въ людскому видѣ, або коли й люде, такъ обернені на ведмедѣвъ“.

Зсаджений зъ господарства Василь вдававъ, що вѣнъ нѣчимъ не дратувавъ Польщи, що вѣнъ, якъ и давно, спѣльникъ Речи-Посполитои, тымъ-то и вдався до короля прохати пѣдмоги: мабуть Василь зробивъ се зъ вѣдома Хмельницького. Лупулові пѣсланцѣ прибули майже одночасно съ пѣсланцями Ракоція и Степановыми. На дивовижу Полякамъ и Тимѣшь вдався до нихъ, обѣцяючи придучити до Польщи придунайскі краины. Не довго думаючи Поляки пристали до Ракоція и Степана. Король признавъ нового господаря и пѣславъ до него на подарунокъ вино и двохъ коней. Канцлеръ Коруциньскій одержавъ тодѣ листъ вѣдъ паши силістрійского, котрый ремствувавъ на козаковъ за Тимошеве свевольство, называвъ ихъ розбишаками и усовѣщувавъ приборкати ихъ. Усе йшло на шкоду Украинѣ. На пѣдмогу угорскому и волоскому вѣйску король вырядивъ 6 тысячѣвъ польского вѣйска пѣдъ проводомъ Кондрацкого, та ще 1500 пѣхотинцѣвъ нѣмецкихъ, а перегадомъ ще й охочихъ съ Клодиньскимъ. Два польскі паны, Яскольскій и Гѣмбицкій поѣхали до Семигородского князя умовитися про спѣлку на довгій часъ, що бѣ спѣльными силами Польщи и Трансильваніи зъ двома дунайскими князѣвствами утихомирити козаковъ.

Василеви и Тимошеви лишилася єдина надѣя на Богданову заемогу. Смутна вѣстка про несподѣвану перемѣну справы на Молдавщинѣ прийшла до гетьмана тодѣ саме, якъ вѣнъ бувъ затурбований заходами проти Поляковъ, що готовилися набѣгти на Украину. Гетьманъ розмѣркувавъ, що побѣда залежить єдино тѣльки вѣдъ поспѣху и вѣдважився выпередити короля. Съ табору бѣля Глинянъ приходили добрі вѣсти:

готорили, що жовніри ворохобляться и втѣкають. Хмельницькій взявъ 30 тысячѣвъ козакѣвъ, кѣлька тысячѣвъ Татаръ и рушивъ на Подѣле. Дня 6. червця бѣля Печерь на рѣцѣ Бозѣ, де гетьманъ оглядавъ свое войско, приѣхавъ до него гонецъ вѣдѣ Януша Радивила: Загоровскій. Литовскій гетьманъ теперь бувъ своякомъ Богданови. Недоля Молдавского господаря зблизила ихъ. Радивиль не долюблювавъ Яна Казимира и инколи, якъ и инші литовскі пань того часу, сприявъ литовскѣй самостѣйности, до того жъ вѣнъ бувъ дісидентомъ. Згода мѣжь Хмельницкимъ та Радивиломъ може пѣшла бѣ далѣ, коли бѣ обставины не примусили Хмельницкого ватажкувати хлопекимъ рухомъ, а Радивиль бувъ паномъ и нѣчимъ иншимъ не мѣгъ бути. Теперь вѣнъ выстунавъ тѣльки примирителемъ короля съ Хмельницкимъ. Съ такою думкою вѣнъ и пѣславъ листъ черезъ Загоровского.

Съ Кіева до Бѣлои-Церкви провѣвъ Загоровского вѣдѣлъ козакѣвъ: тутъ зустрѣвъ его съ шанобою Золотаренко, Богданѣвъ шуринъ и йшовъ зъ нимъ до козацкого табору. Коли Загоровскій вѣздивъ до табору, его зустрѣвъ Миргородскій полковникъ Лѣсницкій. Посередѣ табору стояло гетьманьске шатро, а бѣля него шатро писарева. Выговскій зустрѣвъ пѣсланця и перепросивъ за гетьмана, покликавъ его до себе, и по украиньскому звичаю, повитавъ хлѣбомъ-сѣлью. Обыдва выпили. Черегодомъ обозный Коробка покликавъ Загоровского до гетьмана.

Якъ тѣльки Загоровскій вступивъ до гетьманового шатра, Богданъ зустрѣвъ его привѣтливо, ставъ его обнимати та цѣлувати. Загоровскій подавъ ему листъ. Гетьманъ передавъ той листъ писареви, самъ сѣвъ и посадовивъ бѣля себе гостя. Писарь Выговскій ставъ читати листъ, гетьманъ уважно слухавъ; але двѣчи перебивъ Выговского: коли Выговскій прочитавъ про бажане згоды, Хмельницькій глибоко зѣтхнувъ и мовивъ: „Дай Боже! дай Боже згodu!“

Читаючи далѣ, Выговскій прочитавъ порадy коритися королю. Хмельницькій зновъ перебивъ и мовивъ: „Я дуже радий и готовъ на згodu; бѣльше скажу: чи довго, чи не довго стоятьме отея вѣйна, я все готовъ вклонитися его величности нашому законному державцеви и добродѣви“.

Коли Выговскій вычитавъ увесь листъ, Хмельницкій мовивъ до посла: „Богъ менѣ свѣдкомъ, хоча я йду теперъ зъ своимъ вѣйскомъ проти корольовского вѣйска, та не на те, що бѣ битися. Богъ се вѣдає! Я йду, що бѣ за пѣдмогою князя Радиви́ла отримати вѣдъ короля згоду на вѣки! Годъ вже литися крови християньско́й! Я поверну усе свои сили проти ворогѣвъ хреста святого. Клянуся Богомъ, що не хочу вѣйны“.

Хмельницкій промовивъ отсѣ слова зъ великимъ чутемъ. Принесли горѣвки. Хмельницкій выпивъ за здоровле Радиви́ла и въ ту годину выпалили съ пятѣхъ гарматъ. Потѣмъ за Радиви́лове здоровле выпивъ Выговскій и выпалили двѣчи зъ гарматъ.

Выпивши Хмельницкій зновъ мовивъ: „У короля вѣйска буде тысячѣвъ 45, окрѣмъ посполитого рушення; такъ менѣ говорено, чи правда се?“

„Не скажу“, вѣдповѣвъ Загоровскій.

„А у васъ? — спытався Хмельницкій“.

Загоровскій вырахувавъ єму, выходило тысячѣвъ съ пятьнайцять.

„Такъ, такъ, мовивъ Хмельницкій, я все вѣдаю, усе знаю. Ану, пане Загоровскій, погляньте на мое вѣйско“.

Заздалегѣдъ гетьманъ звелѣвъ уставитися козакамъ. Загоровскому привели коня и вѣнъ у куцѣ зъ гетьманомъ поѣхавъ по табору. Надъ нимъ, доки вѣнъ ѣхавъ, держали бунчукъ. Козаки стояли лавами, зъ бокѣвъ бувъ татарскій наговць.

„Вѣйска у мене, мовивъ Хмельницкій, самыхъ козакѣвъ 30 тысячѣвъ; було бѣльше та я розпустивъ по домбкахъ: нехай тамъ хлѣбъ роблять... а орды у мене буде тысячѣвъ зъ вѣсѣмдесять“.

Загоровскій мовчавъ, але самъ собѣ гадавъ, що у Хмельницкого вѣйска менше, нѣ жь вѣнъ каже. Козакѣй лавы стояли вельми гарно: багацько прапорѣвъ розвѣвалося надъ ними; оденъ зъ нихъ вызначався; вѣнъ бувъ червоный, адамашковый, съ позолоченою банькою на верху держака и вже старый. То бувъ той прапоръ, що подарувавъ козакамъ король Владиславъ. Козаки берегли сей прапоръ и держали єго при гарматахъ. Хмельницкій показавъ Загоровскому и гарматы свои,

декотрї зъ нихъ дивували своєю величиною: що бъ зрушити ихъ, треба було шестеро коней.

На другій день 7. червня Загоровского покликали обѣдати до гетьмана. Хмельницькій щиро частувавъ гостей, але звелѣвъ Татарамъ, що бъ поузь шатро его провели натовць польскихъ бранцѣвъ; мѣжь ними було два небожѣ пана Маховского. Хмельницькій нѣ бы нѣчого не вѣдаючи, ставъ цѣкво розшувати, якї то бранцѣ? Ђму повѣдали, що то польскїй пѣдѣздъ, що напавъ на село Клинець; козаки и Татаре несподѣвано забрали ихъ и привели.

„Боже мѣй, Боже мѣй! мовивъ гетьманъ зѣтхнувши: люде его королѣвскои величности бѣють нечовинныхъ христїанъ и налять мѣста! я йду съ покорою, а Ляхи воювати заходжуються“.

Тутъ Выговскїй при Загоровскому выкупивъ у Татаръ небожѣвъ Маховского мабутъ не гадаючи, яку вагу матиме колись сей самый Маховскїй для его власного житя.

Дня 11. червця Хмельницькій прощався зъ Радивиловымъ пѣсланцемъ: тутъ бувъ и Выговскїй. Хмельницькій бувъ привѣтнїй, веселїй, пивъ за Радивилове здоровле, зивѣв налили зъ гармать, на останку гетьманъ промовивъ:

„Коли его милѣсть, князь Радивиль спроможеться насъ помирити, такъ придбае собѣ славу на вѣки и зобовяже вѣйско запорозке вѣрно служити ѡму и тестеви его, Молдавскому господареви, за котрого вѣнъ — яко сынъ, повиненъ заступитися у купѣ зъ моимъ сыномъ. Пана Загоровскїй! прохай князя Радивила, нехай буде до насъ ласкавъ, якъ отецъ и предки его були; нехай насъ съ королемъ помирить, а коли ласки его королѣвскои милости намъ не буде, такъ мы або добемося до спокою, або оденъ на другому поляжемо за вѣльности нашїй! Мы поневолѣ повиннїи шукати собѣ запомогї; Турецкїй императоръ обѣцявся менѣ; Турки менѣ вельми сприяють, а царь Молдавскїй обѣцявся помагати менѣ за те, що я воюю за вѣру та церкву православну, Татаре стоять надъ Днѣпромъ и самїи просяться помагати намъ. Татаре—у мене въ рукахъ, то нашїи добродѣѣ! Але правду мовити у насъ зъ ними небавомъ бы ставъ розбратъ, коли бъ тѣльки намъ погодитись съ Польскою Короною, тодѣ Татаръ не було бъ на Украинѣ. Що бъ Литва

на насъ напала, на се не сподіваємося, а хочъ бы й напала— що ббльше? Покрутяться по Украинѣ, та й пбдуть до дому, а мы по старому будемо на Украинѣ сидѣти; трудно козацке корѣне згубити, а хочъ бы й подо- лѣли насъ и обернули Украину въ пустыню, Татаръ тымъ не стримають. Татарамъ тодѣ ббльше лишиться про- стору и вони дальше пбдуть на Польшу“.

Вбдпустивши Загоровского, Хмельницькій пбшовъ зъ вбй- скомъ дальше. Козаки взяли замокъ Городецькій, и, якъ говорили Поляки, не дали тамъ пощады нѣ шляхтѣ, нѣ поснбльству.

У польскому таборѣ нѣчого не вѣдали, ажъ ось несподѣ- вано ббля Зборова польска ватага зустрѣлася съ козацкою. Полякбвъ козаки знѣвечили, але ватажокъ польскій Пѣсочинь- скій ветигъ утѣкти до свого табору и подавъ сумну звѣстку, що Хмельницькій не дальше якъ миль за 15 вбдѣ Полякбвъ. Такимъ чиномъ у польского вбйска бувъ часъ приладитися и зустрѣти ворога въ ладу. Король пбдбодрявъ пбдручныхъ своею вбдвагою. Стычка ббля Зборова потурбувала козакбвъ. Полонені Поляки казали, що у польскому таборѣ величезна сила вбйска, що комісія знайшла засобы утихомирити жовнѣ- рбвъ, що король поєднався зъ Волощиною и зъ Ракочіемъ, що небавомъ мусить до польского вбйска прийти посполите рушене.

Козаки обурилися и ремствували на гетьмана. Хмельниць- кій дбйшовши до Тернополя, збравъ ббля Жовквы на раду усе вбйско: „Що намъ робити, чи йти на Ляхбвъ, чи нѣ? Орды не багато маемо и та назадъ вбдступае?“ пытався гетьманъ; хочъ у него все бувъ звычай пыталися, якъ повѣдавъ полоненый козакъ Власенко. Усѣ козаки въ оденъ голосъ гукнули: „Що Богъ и ты учинишь, мы готові, якъ почавъ такъ и кбнчай“.

Хмельницькій вырядивъ ще разъ пбсланцѣвъ до короля: пбсланцемъ выбравъ кїевского полковника Ждановича та кбль- кохъ козацкихъ урядникбвъ. Вырядивши пбсланцѣвъ, Хмель- ницькій рушивъ зъ Галичины на Украину и ставъ ббля Чорного Острова.

Ждановичъ прибувъ тодѣ, коли Поляки голубили нову надѣю на успѣхъ у вбйнѣ. Ракочій и Волоскій господарь умо- вили Яна Казимира ити зъ вбйскомъ до Молдавщины, що бѣ не пустити туды гетьмана, знѣвечити Тимоша и тодѣ вже йти

на Украину. Король готовился рушити. Ждановича не допустили до короля, а покликали до гетьмана Потоцкого.

Въ козацкѣй просьбѣ спершу було приписано, що пѣсля бѣлоцеркѣвскои умовы винуватѣ не козаки, а Поляки за те, що зновъ почала литися кровь, а далѣ мѣжь иншимъ стояло: „Просимо покѣрливо, що бѣ король на будучѣй часѣ бувъ ласкавый, додержавъ зборѣвскои умовы, що бѣ нашѣ рускѣй церкви и монастырѣ, вѣдповѣдно правилъ ихъ, були зъ своими маетками не порушенѣ, а унѣя скасована, якъ у Польщѣ такъ и по Великому князѣвству Литовскому. Коли жѣ король и Рѣчь-Посполита не будутъ до насъ ласкавы, то мы, не бажаючи лити кровь, иншими заходами мѣркуватимемо про нашу безпечнѣсть“. Ждановичъ, вѣдповѣдно потайному наказу Хмельницкого, додавъ вѣдъ себе, що козаки незадоволенѣ на Хмельницкого за те, що вѣнъ волишь вѣддати ихъ Туркамъ въ неволю и жабають лишитися покѣрными королю, що бы тѣльки король затвердивъ зборѣвску умову, та що бѣ унѣя була скасована. Але вымагане скасованя унѣи и потвердження зборѣвскои умовы выкликали мѣжь панами таке ремствоване, що самъ Потоцкѣй, вхопивши гетьманську булаву, хотѣвъ бити нею пѣсланцѣвъ Хмельницкого.

„Зброєю, гукавъ вѣнъ, зброєю я дамъ вамъ вѣдповѣдъ на вашѣй нерозумнѣй и варварскѣй вымаганя!“

Присутнѣй паны ледви спинили его. Король дочувшись, и собѣ зрозумѣвъ, що козацке пѣсланництво нѣщо бѣльшь, якъ звычайнѣй хитрощѣ Хмельницкого. Пѣсля рады покликали козацкихъ пѣсланцѣвъ и Потоцкѣй вѣдповѣвъ имъ такъ:

„Не до Хмельницкого зрадника, але до всего вѣйска запорозкого я вѣдповѣдаю. Его величнѣсть не тѣльки не схотѣвъ читати вашои просьбы, написанои за порадою лукавого и двудушного Хмельницкого, але й бачити тебе, пане полковнику! Я прохавъ за васъ, але марне! Вашѣй злочинства та зрады перемогли вже хочъ яке милосерде. Доти вамъ не буде спасеня, доки вѣйско запорозке не выдасть Хмельницкого, не розѣднається съ Татарамы и не задержитъ того чавша, що вырядила Туреччина. Тодѣ нехай значнѣйшѣй вашѣй, Выговскѣй та Богунѣй, приходять до нашего табору, будучи певными за свою безпечнѣсть. Вы лишитесь въ заставѣ, а оденъ зъ васъ, самый простый, вѣдвезе вѣдповѣдъ“.

Отсю препоруку дали якомусь сотникови Микитѣ.

„Вже, мовивъ Ждановичъ, коли воля вашої величності така, що бъ я тутъ лишився, то не вѣдаюся и не слухати, але те вѣдаю, що вѣско занадто ремствуватиме за такій вчинокъ: воно гадатиме, що мене вже й на свѣтѣ нема, розлютується и задержить вашихъ пѣсланцѣвъ, коли трапиться вамъ посылати. Посоль, якъ осель, каже приказка, що на него наложено, те вѣнъ и несе; за чимъ мене пѣслали, съ тымъ повиненъ я вернутися назадъ. А инакше посѣте вы въ козацкихъ серцяхъ занадто велику до васъ ненависть“.

Однѣ повѣдають, що коронный гетьманъ вѣдуистивъ кѣвского полковника, а другѣ кажуть, що затримавъ, але поведися зъ нимъ вѣчливо. Певнѣйше останне, бо р. 1654 Ждановичъ перебувавъ у неволѣ у Радивиля, котрому, мабутъ, передано его зъ вѣска коронного.

Марне тодѣ пильнувавъ Янушъ Радивиль прихилити короля и панѣвъ до згоди, радивъ ласкаво обходитися съ Хмельницькимъ и вырядити комисарѣвъ, що бъ зложити зъ нимъ умову; вѣнъ самъ брався запомагати сему, запевнявъ, що козацкій гетьманъ згодиться на мирову, запевнявъ, що коли Хмельницкого довести до роспуки, такъ вѣнъ пристане до царя Московского. По думцѣ Радивиля вже знати було, що Московщина шукала приводу посваритися съ Польщею и напасти на неї съ козаками. Вѣнъ радивъ прилащити Хмельницкого, а сынамъ его дати староства. Не послухали Радивилової порады. Его не пошанували стѣлько, що бъ не запомагати ворогамъ его тестя Василя Лупулы, забули, що й Лупула довгѣй часъ сприявъ Польщѣ, що вѣнъ ставъ сватомъ Хмельницкому и сего досить було, що бъ поводитися зъ нимъ наче зъ ворогомъ Польщи.

Вѣско польске лаштувалося вже рушати, якъ ось 20. липця прибувъ пѣсланецъ царя Олексѣя, бояринъ Репинъ-Оболенскій съ товаришами. Авдѣнцію дано ему у Львовѣ. Вони й теперъ змагалися про недописки въ царскому титулѣ, показували бѣльшь нѣ жь 200 листѣвъ вѣдъ польскихъ шляхтичѣвъ, де були помылки въ титулѣ Московского царя и вымагали, що бъ небавомъ покарати на смерть тыхъ, хто коробивъ помылки. Московскій пѣсланецъ скаржилися и на короля за те що въ універсалахъ робивъ такій самѣсенкѣй помылки и выма-

гали покарати на смерть шляхтича Окуня за те, що въ Варшавѣ не добре высловлявся про царя.

Паны вѣдповѣдали, що здоровый розумъ забороняе карати на смерть людей неповинныхъ, тымъ паче, що помылки въ титулахъ выйшли не зъ лукавства, а черезъ незрозумѣлость и невѣдомѣсть.

„Вѣдъ себе, додали вони, мы вымагаемо кары на смерть тыхъ дворянъ московскихъ, що пропускали въ Московщину волоцюгъ козаковъ; дальше вымагаемо, що бѣ було заборонено московскому патріарху высвячати въ Польшу поповъ греко-російской вѣры“.

Повсталa обоюбна незгода; на останку бояринъ оббзався про Хмельницкого :

„Великій державець, его царска величнѣсть, мовивъ Репнинъ, для православної христіянської вѣры и святыхъ божихъ церковь зробить братови своему, королю, такой вчинокъ, що выбачить тымъ, що наробили помылокъ, коли король та паны утихомирять усобицю съ черкасами, вернуть имъ церкви, що обернули пѣдъ унию, не чинитимуть православнымъ утискѣвъ и погодяться зъ ними на зборѣвскихъ умовахъ“.

Паны вѣдповѣдали: „Униі король не може знести, не зламавши присяги; пѣдъ Зборовомъ вѣнъ нѣколи не оббцявся, що въ Польшѣ житимуть люде самой лишень рускои вѣры, а униятѣвъ не буде; се все одно, коли бѣ же почали вымагати, що бѣ по Московщинѣ знести стару грецку вѣру. Король не забороняе жити въ его державѣ христіанамъ усѣхъ вѣръ; вѣнъ затвердивъ права духовенства римского и грецкого, такъ якъ робили се и его попередники. Причиною усобицѣ та ворохобиѣ не вѣра, вѣры въ Польшѣ нѣхто нѣколи не втискавъ, а заборона козакамъ своевольствовати, грабувати и турбувати сусѣднѣ краѣ: козаки безъ сего не можуть жити. Рѣчь-Посполита не може вже погодитися съ Хмельницкичъ нѣ на зборѣвскѣй, нѣ на бѣлоцерковскѣй умовѣ; погодитися зъ ними тодѣ, коли козаки лишаться при тому, при чому були до усобицѣ. Прецѣнъ же, коли царь береться звести короля на мирову съ козаками, такъ чи вѣзьме вѣнъ (царь) на себе вѣдповѣдати за непокорливѣсть и неслухнянство Хмельницкого, котрый гадае вже перейти на пѣдданство до Туреччины? Король хоче йти зъ вѣйскомъ на козаковъ, але коли вони положить зброю

и покоряться, то король дасть имъ прощене; а нѣ, то нехай вашъ царь допоможе намъ покарати сего ворохобника, яко и вашего и нашего ворога“.

Бояре не вважали и вимагали мировои съ козаками. Паны на вѣдрѣвъ вѣдмовили. Вѣйско рушило въ походѣ на очахъ пѣсланцѣвъ. Тодѣ Репнинъ попрохавъ рѣдпустити его, и, йдучи вже до своей кареты, промовивъ до панѣвъ въ останне такъ:

„Великій державець, его царска величнѣсть, для православнои вѣры и святыхъ божихъ церковь, бажае втихомирити уеобицю и хотѣвъ бачити тыхъ, що за зневагу его чести, повиннй бути покаранй на смерть, але король Янъ Казимиръ и паны, нехтують отсе, тымъ-то великій державець нашъ не терпѣтиме бѣльшь такого безчестя и не выражатиме до васъ своихъ пѣсланцѣвъ, а казатиме про всѣ вашй неправды и про зрушене вѣчнои умовы, написати до всѣхъ сумѣжныхъ державцѣвъ християнскихъ и бисурманьскихъ, а за православну вѣру, за святй божй церкви и за свою честь стоятиме стѣлько, скѣлько запоможе ему милосерднй Богъ“.

Полякѣвъ образило те, що царь Московскй нагадавъ про вѣру; вони мовили: жадна держава не мае права втручатися до нашихъ справъ. Гарна цѣкавѣсть—знати, що дѣється у чужѣй хатѣ!

Пѣсля сего польске вѣйско рушило до Галича. „Мы переходили, повѣдае оденъ съ тыхъ, що були въ походѣ сему, гаями та вертепами, багато тратили коней и людей. На споминъ сего походу лишилися недоломки зъ возѣвъ“.

Поляки затаборували мѣжь Галичемъ и Богуславцемъ, коло памятника Хмелецкого, що побѣдивъ Татаръ. Тамъ простояли вони тыжнѣвъ зо два, а тымъ часомъ вырядили 5000 зъ Донгофомъ на запомогу до Кондрацкого и Клодиньского.

Поляки не вѣдали, куды и зъ якою гадкою вѣдбйшовъ Хмельницкй и не тямилы, куды имъ ити: чи до Молдавщины, чи на Украину? Ляндскороньскй стоявъ за те, що бѣ король ишовъ на Украину и пильнувавъ швидше знѣвечити ворохобню, доки обставины не сприяють Хмельницкому. Не такой думки бувъ Любомирскй, порадникъ зъ досвѣдомъ, але сталый суперечникъ короля. Вѣнъ довѣдивъ, що Поляки повиннй помагати спѣльникамъ, що знѣвечивши Тимоша, вони ще бѣльшь знеси-

лять Богдана, а самі змѣцняться и черезъ те швидше задушать ворохобно. Король не тямивъ, що робити и звелѣвъ рушати на Подбле, гадаючи робити потѣмъ вѣдповѣдно обставинамъ. Перейшовши по тѣсныхъ дорогахъ и лихихъ переправахъ, Поляки затаборували бѣля Гусятина, а перегадомъ прийшли до Каменця. Стали вони въ такому мѣстѣ, що бѣ перестрѣти гетьмана, коли вѣнъ итима на пѣдмогу сынови. Янъ Казимиръ торжественно съ табору вѣхавъ въ Каменецъ: гули дзвоны, гремѣли гарматы, цехи повбиралися наче на свято, весело выгинала музыка; гукали „вѣвать!“ усе пѣдбодряло Полякѣвъ. Нові силы пѣдходили до нихъ разъ-по-разъ. Паны прибували до табору зъ власными ватагами, польный писарь привѣвъ 600 чоловѣка, панъ пѣдчашій 700; коронный гетьманъ кѣлька сотень: усе отсе були вояки гарно зазброені; вовводства постачали своихъ лановыхъ. Деякі мѣста и мѣсточка рускі вырядили пѣсланцѣвъ прохати прощенья. Зъ сего Поляки выводили, що пропала вже моральна сила Хмельницкого надъ народомъ и що хлопы, покоштувавши козацкой управы, волѣють радо покоритися своимъ добрымъ панамъ и дозорцямъ ихъ.

Хмельницкій, одержавши вѣдповѣдь своихъ пѣсланцѣвъ, прибувъ до Переяслава и 13. серпня пѣславъ по всѣй Украинѣ універсаль: вѣнъ оповѣщавъ украинську люднѣсть про зраду Полякѣвъ, котрѣ, що бѣ погубити Украину, повднали до себе Семигородского князя и Волохѣвъ; вѣнъ звѣщавъ, що Украина вельми небезпечна и кликавъ, що бѣ люде не гаялися, кидали господарскій справы, навѣтъ жнива, та зазброившись поспѣшали до Чигирину; а звѣдѣль ити вмирати, якъ мовивъ гетьманъ, „на достославному полѣ боввому и приняти вѣдъ десницѣ Всевишняго страдальческій вѣнецъ за истину“. Таке жь посланіе вѣнъ вырядивъ и до Запорожцѣвъ.

Тодѣ жь таки пѣславъ Хмельницкій гроши въ Туреччину, пильнуючи зновъ привернути до себе продажный урядъ. Хмельницкій заевнявъ везіра, що Ракочій, зѣднавшись съ Поляками, думаетъ вызволитися съ пѣдданства Туреччины, та й постановляе нового господаря въ Молдавщинѣ, що бѣ черезъ те послабшали силы турецкой власти на земляхъ придунайскихъ, дальше додавъ, що Ракочій змовився зъ Римскимъ императоромъ и зъ Венецією проти Туреччины. Везіръ добре тямивъ що Хмельницкій его ошукуе, черезъ те вѣнъ не бувъ цѣлкомъ

прихильнимъ до козаччини, але страхався, що бѣ Ракочій не набрався сили, тымъ и обѣцявся Хмельницькому допомогти, хоча и вирѣкъ ему именемъ падишаха незадоволене за те, що Тимошъ самовѣльно набѣгъ на землѣ Туреччины. „Великому нашому державцеві, писавъ везірѣ, гнѣвно стало, що синъ твої зъ войскомъ пошовъ на тї державы, що становлять батькѣвщину нашого державця, а господарѣ тыхъ державъ, холопы великого державця. Ты, певный друже нашъ, самъ тямить, що нашъ великій державецъ самодержавный и грѣбный; усѣ подданцѣ его слухають и боятся его, нѣхто безъ его волѣ не вѣдважиться втручатися до его батькѣвщины. Мусишь ты се все памятувати, ставши вѣ подданство нашого великого державця, ты повиненъ берегти его честь и виконувати его наказы. Коли все йтимете отакою стежкою и шануватимете нашого державця, то вамъ що дня прибуватиме бѣльше чести надъ иншими нашими подданцями. Стримуй же своє войско и не давай имъ ходити до нашої державы. Мы не разъ вже посылали до Крымского хана наказы, що бѣ запомѣгъ вамъ; а сына свого заברי до себе и не гаячись вѣдѣшли нашого посланця; а мы вашї просьбы предклатимемо щиро великому нашому державцеві, властителю четвертой частины землѣ“. Турецка имперія була тодѣ близко до руины. Султаномъ бувъ недолѣтокъ; при дворѣ панували гаремнї интриги, везірѣв мѣняли одного за однимъ; звычайно зсадженого карали на смерть. По провинціяхъ коїлася ворохобня; вѣ столицѣ безчинствовали яничаре, вони такої набралися силы, що були вѣ державѣ справдешнимъ урядомъ. Не щастило Туркамъ и вѣ справахъ околичныхъ. Венеціанцѣ разъ-по-разъ розбивали морскї силы Туреччины. За такими обставинами не великои користи було сподѣватися вѣдѣ Туреччины; хоча й боятися ви не було чого. Хмельницькій смѣливо заманювавъ везірѣв подданствомъ козакѣв; вѣ Царгородѣ вважали ихъ за подданцѣв султана. Але нѣ козаки, нѣ Украинскїй нарѣдъ не показувалися прихильними до турецкого панованя. Вѣ червцѣ 1683 р., коли вже стояла надъ головою вѣйна съ Поляками, прибули до Хмельницького турецкїй посланцѣ. Вѣнъ на радѣ вѣ Тернополь звѣвъ рѣчь на турецке пановане: рада обурилася повстало страшенне ремствоване, рада вѣдмовила навѣтъ vysлухати турецкого посланця.

Другі посланці були виражені до хана. Сего не трудно було прихилити. Зрадливі спільникъ черезъ свою зраду ббля Берестечка багато програвъ. Поляки уважали, що добули побѣду своєю вмѣлостю, а не зрадою хана и черезъ те рахували, що за ними в право пбрвати зборівску умову, та й залишили выплачувати данину Крымскому ханови. Ханъ велѣвъ ордамъ крымскимъ и кизильбашскимъ збиратися въ похѣдъ. Исламъ-Гирей пильнувавъ прихилити до свого замѣру турецкій урядъ и доводивъ везірови, що не треба давати Польщѣ набиратися силы, а треба одбрати вѣдъ неи Украину, нѣ бы то для Хмельницкого, а потѣмъ можна буде легко еѣ пѣбити пѣдъ Туреччину.

Третій посланці поѣхали до Москвы. „Оповѣщаю вашу царску величнѣсть, писавъ Хмельницкій, що король вже йде на Украину; а мы вдаємося до васъ, бо не бажаемо вѣддавати на наругу божихъ церковъ та монастирѣвъ и христіанъ на поталу. Благаємо васъ, що бѣ звелѣли швидше вырядити до насъ помѣчь. Коли ваша царска величнѣсть и теперъ не зглянетесь на православныхъ христіанъ, що зъ слѣзми благають у васъ ласки, такъ чужовѣрці пѣдобють насъ пѣдъ себе и примусять насъ чинити ихъ волю. Царъ Турецкій вже приславъ до нашего табору въ Бѣрки свого посланця, пѣдмовляючи до себе въ пѣдданство, але я, вѣдмовивъ ему, спѣдѣваючись на вашу ласку; а коли ты, великій царю! не зглянешся, не приймешъ насъ до себе, тодѣ менѣ, лишиться здатися на Бога, вѣнѣ знає, що я кѣлька разѣвъ благавъ ласки и не бачивъ еи. Але съ Польскимъ королемъ нѣ за що мы не погодимосѣ“.

Съ початку серпня Хмельницкій давъ Тимошеви 20.000 козакѣвъ и вырядивъ его до Молдавщины: до нихъ ббля Калниболота пристало двѣ тысячѣ Татаръ зъ мурзою ногайскимъ, самъ жѣ Богданъ переѣхавъ на короткій часѣ до Суботова спочити, дальше ставъ вѣздити по пасѣкахъ та пити горѣвку. Прибувъ до него царскій посланецъ Иванъ Хоминъ. Се бувъ вже другій гонецъ; передъ нимъ приѣздивъ стольникъ Ладжинскій. Хоминъ, якъ и Ладжинскій, переказавъ гетьманови, що царъ чекає, що выйде съ пѣсланництва въ Польшу Репнина Оболенского, а якъ довѣдається, тодѣ выдасть свѣй „указъ“ „Ты гетьмане Богдане и ты писаре Иване и усе вѣйско запорожке, будьте надѣйніи на царску ласку“, мовивъ Хоминъ.

„У насъ, вѣдповѣдавъ Хмельницкій и на думцѣ того нема, що бъ годитися съ Поляками; бо що съ того, що вони зъ нами умовилися и бѣля Зборова и бѣля Бѣлои-Церкви! заприсягли та й зломали присягу! Нехай тѣльки царь прише до насъ вѣйско, а я напишу листы и вѣ Оршу, и вѣ Могилѣвѣ, и до иншихъ бѣлорускихъ мѣстѣ; Бѣлорусины заразъ почнуть битися зъ Ляхами, а ихъ буде тысячѣвъ 200“. За кѣлька днѣвъ потѣмъ Хмельницкій частувавъ царского гонця, а 19. серпня на прощане приѣхавъ до него. Хоминъ про сей приѣздъ повѣдае такъ: „Гетьманъ выстоявъ молебень вѣ церквѣ Воскресеня и поѣхавъ до царского гонця. Передъ гетьманомъ вели двое коней, покрытыхъ попонками; сурмачъ сурмили вѣ сурмы; позаду гетьмана ѣхала сотня козакѣвъ. Пѣдѣхавши до ворѣтъ, гетьманъ злѣзъ съ коня, козаки, що були зъ нимъ те жъ полѣзали и пѣшли за нимъ у двѣръ. Гетьманъ бувъ вже пнянымъ и сѣвъ бувъ на дворѣ, але царскій гонецъ попрохавъ его до свѣтлицѣ. Тутъ Хмельницкій казавъ до него: „Турецкій императоръ задержавъ бувъ мого пѣсланця Ильяша за те, що сынъ мѣй воювавъ Волощину, а якъ прочувъ, що я вдаюся до царя Московского вѣ пѣдданьство, заразъ пустивъ Ильяша. Турокъ боиться, що бъ и царь не пѣславъ вѣйска на его землю“. „А я чувъ, мовивъ гонецъ, що до тебе на помѣчь прийшли Крымцѣ?“ Се правда, вѣдиовѣвъ Хмельницкій и я зъ ними йду на вѣйну. Нехай тѣльки царь прийме насъ на вѣчне пѣдданьство и пѣшле до насъ на запомогу свое вѣйско; мы окрѣмъ него нѣ до кого не вдаємося и не хочемо пѣддатися. Крымскій ханы и мурзы усѣ мои друзьяки и послухаютъ мене и вони съ Татарами будутъ у царя у вѣчному холоцствѣ. Теперь саме пристигло щасте цареви. Иншій землѣ, що близько до насъ пѣдѣйшли, будутъ у него вѣ пѣдданьствѣ“.

Вѣйско козацке збѣльшувалося: властиво козакѣвъ було 59 тысячѣвъ, зъ нихъ 9 тысячѣвъ було Запорожцѣвъ.

Тодѣ вже не було жвавости минулыхъ лѣтъ: разъ-у-разна руина остогидла народови. А тутъ трапився ще й недорѣдъ. Трохи не 12000 народу пѣшло на Низъ; иншій переселялися вѣ Московщину. Наказъ Хмельницкого кидати господарство и роботы та посѣвшати до его вѣйска, выданный уже вдруге,—выкликавъ вѣ народѣ ремствоване и навѣтъ неслухнянѣсть. Хмельницкій тяжкими засобами приневолювавъ слухати его

наказѡвъ. Разъ Лѡвць не послушали и не пѡшли робити захисту; Хмельницкій велѣвъ палити Лѡвць.

И Хмельницкій такъ само, якъ и вороги его, не тямивъ, куды ему рушити. Зъ одного боку сынъ его кликавъ швидше на помѡчь, зъ другого—Украинѣ загрожувавъ набѣгъ Полякѡвъ. Вѡнъ загадався ще разъ завести съ Поляками переговори. Выряжати своихъ вѡнъ побоявся, що бѣ Ляхи не задержали й другого пѡсланця, такъ, якъ Ждановича. Вѡнъ вырядивъ до короля бранця шляхтича Полицкого зъ листомъ и умовлявъ на мирову. Отсе ще бѡльше роздратовало Полякѡвъ и пѡдохотило ихъ. „Певна рѣчь, мовили вони, що Хмельницкій боиться насъ и не йме вѣры въ свои силы. Отъ теперъ то й треба его знѣвечити“.

Сучавскій замокъ стоявъ на березѣ Серета, бувъ не пѡдступнымъ: черезъ що, та ще й черезъ те, що бувъ недалеко вѡдъ Украины, его выбрали пристановищемъ Лунулисѣ. Спершу до фортецы вступило 2.200 Молдаванъ, зъ нихъ 1.200 наняла господариха на свѡй кошть. Степанъ съ кѡлькама тысячами своихъ прибувъ до Сучавы, Ракочій вырядивъ до него 10.000 Семиградчанъ пѡдъ проводомъ Петко-Иствана, Микесъ-Мигалі та Келемена; вони мусѣли посадити Степана зновъ господаремъ и перебувати въ Молдавщинѣ, доки его власть не змѡцнѣе. Вони затаборували бѣля Сучавы и сподѣвалися полонити господариху й усѣхъ, хто тримався Лунулы. Самъ Лунула бувъ у Рашковѣ. Тимѡшь посѣщавъ до Сучавы на помѡчь, за нимъ йшло друге козацке вѡйско пѡдъ проводомъ досвѣдного и умѣлого калъницкого полковника Миколы Хведоренка. Однѣ историки кажуть, що козацкѡвъ до Молдавщины вступило 7000, другѣ 12.000. Въ селѣ Цыпиловѣ, бѣля мѣста Сороки, за милю вѡдъ Днѣстра, козаки нацали на 2000 Молдаванъ, що стояли сторожею пѡдъ проводомъ Степана Гергицѣ. Нападъ стався пѡдъ сонну годину: однихъ побито, другихъ полонено, инші повтѣкали. Тимѡшь заздальгѡдъ довѣдався про всѣ рухи своихъ ворогѡвъ и перейшовши за Днѣстеръ, заразъ подѣливъ свое вѡйско: 4000 вырядивъ ити верхѡвемъ Днѣстра и засѣсти въ прилѣскахъ, а самъ зъ 8000 пѡшовъ напередъ. Вѡнъ гадавъ, що коли про се довѣдається ворогъ его пѡдъ Сучавою, то выйде на бѡй, а тодѣ чотыри тысячѣ выйдуть съ прилѣскѡвъ и добудуть ворожій таборъ. Ему поталанило. Гергиця, лишивши

по окопахъ 200 Молдаванъ, та 300 секлерѳвъ Ракочія, кинувся на козакѳвъ. Тодѳ козаки, що сидѳли въ прилѳсѳ, напали на таборъ, бѳля Сучавы, добули его и заразъ взялися змѳцняти его: Степанъ та Истванъ повернули свое вѳйско до Сучавы, але не спромоглися вже выбити козакѳвъ, и мусѳли окопувати для себе новый таборъ. Трохи не два мѳсяцѳ що дня траплялися лютѳ стычки. Тутъ-то Степанъ и выпрохавъ у Полякѳвъ запомогу, а Ракочій у вереснѳ приславъ до него свого лѳйшого полководця Януша Кемені зъ 2000 вѳйска и зъ 12 великими гарматами. Лупулиха зъ вѳрными Молдаванами перебувала въ замку, а Тимѳшь съ козаками въ таборѳ, що вѳдбили у ворогѳвъ. Таборъ бувъ обведеный двома валами; по валахъ були понатыкуванѳ до горы лезами косы. Косы були великою пѳдмогою, бо на нихъ натыкалось и погибло багацъко хоробрыхъ. Окрѳмъ того на вкруги табору йшовъ глибокій рѳвъ. Польске вѳйско надало Степанови силы. Сучава держалася. Козаки въ таборѳ вѳдборонялися незвычайне хоробро; нѳчого не спромоглася вдѳяти зъ ними нѳ хоробрѳсть Угрѳвъ, нѳ вмѳлѳсть Кемені. Козаки набѳгали часто несподѳвано и робили ворогамъ шкоду: ватажки ворогѳвъ потомилися, гадали вже зняти облогу, якъ ось прибуло нове польске вѳйско зъ Бару. Начальникъ еи старый Гувальтъ почавъ соромити, дорѳкати полохливостю и умовивъ кѳнчити справу облоги. Обложенцѳ держалися хоробро, хоча у нихъ не ставало вже харчѳвъ; бракувало й воды, було тѳльки три колодязѳ, та й въ нихъ воды не багато и та недобра. Поляки забили течію водопроводу зъ Серета и вѳдобрали у козакѳвъ добру воду.

Прибувъ вѳдъ короля заступникъ Маховскій и пѳславъ вымагати, що бѳ вѳддали замокъ; господариха не згодилася. „Вона, повѳдає историкъ, довела тодѳ, що душа у неѳ була выше еи полу“. Запопадливо до всего вона докладала рукъ: роздавала жовнѳрамъ борошно, мясо, нанѳвъ, воду, гроши; пѳдтримувала у Молдаванъ прихильнѳсть до себе привѳтомъ и обѳцянками; разъ-по-разъ запевняла, що Хмельницкій вже недалеко и вызволить ихъ. Певна рѳчь, що такъ бы воно й сталося, коли бѳ несподѳване нещасте не знищило усѳхъ надѳй.

До вѳйска спѳльникѳвъ прибувъ непримиримый Тимѳшьвъ ворогъ Дмитро Вишневецкій, у котрого Тимѳшь вѳдбивъ невѳсту. Вишневецкій не знавъ Тимоша на видъ и обѳцявъ

великій гроши тому, хто вкаже его. Три шляхтичѣ, що були полонені козаками и вызволені Тимошемъ вѣдь смерти, понялися прислужитися Дмитрови и разѣ, коли Тимѡшь ходивъ мѣжь гарматами по валу, вказали на него князеви. Инжинѣры направили туды колюбрину (були такі гарматы). Ядро уцѣлило у вѣзь, де стояла козака гармата; шматки зъ дерева вдарили Тимошеви въ ногу и голову, вѣнь упавъ безъ чутя; окрѡвавленого его козаки вѣднесли до замку. Друга вѣстка розповѣдає инакше: „Тимѡшь по козацкому звичаю любивъ вышити и пнянымъ лягавъ снаги пѡдъ шатромъ. Перебѣжчикъ зъ Сучавы вказавъ Полякамъ на те мѣсце, де спочивавъ Хмельниченко. Направили въ те мѣсце гармату, бомба попала въ скриню, бѡля котрой спавъ Тимѡшь; шматокъ дерева поранивъ ему стегно; рана була небезпечна“. „У него, каже оденъ Полякъ, була посована кровь вѣдь розпусты; вѣнь живъ съ кѡлькама бояринями, що були въ свѣтѣ его тѣщи господарихи“. Такі поговори Поляки пускали про своихъ ворогѡвъ. Вѣсти семигородскі повѣдають, що Тимѡшь хотѣвъ приневолити тещу жити зъ нимъ; а вона — зъ роду Черкесска була незвычайно красива навѣть пѡдъ старѡсть. Господариха ледви вызволилася зъ его обѣймищъ, приобѣцявши прислати до него въ шатро 11 особѣ жѣнокъ зъ свои свиты. Обѣцянку свою вона выконала. Тимѡшь выбравъ три и що дня по черзѣ бавився зъ ними. Въ годину такои забавки вѣнь и полякъ вѣдь кулъ зъ выстрѣлу одного сурмача, що перебѣгъ съ козацкого табору до Полякѡвъ и за таку послугу цапъ давъ сему хлопови волю. „Явна кара небесна!“ мовить оденъ сучасный польскій историкъ, переконанный, що бомба вбиває не зъ якого будь випадку, а зъ указки высшего правосудя.

Козаки заразъ же вырядили гонця до Богдана. Хочъ якъ трудно було, але гонецъ зумѣвъ перебраться до гетьмана; та дарма! За чотыри днѣ Тимѡшь вмеръ зъ антонового огню. Отутъ Лупулиха показала свою незвычайну хоробрѡсть. Вона заховала Тимошеве тѣло и запевняла, що вѣнь живой, тымъ часомъ кермованѣ препоручила Хведоренкови и зъ усеи силы дбала оборонятися, доки приѣде старый Хмельницкій.

Хведоренко съ козаками зробивъ велику вылазку, кинувся на Угрѡвъ и Полякѡвъ и побивъ ихъ такъ, що вони багато стратили повбиваными и ранеными: Поляки вдарилися на вѣ-

кача, а побѣдники взялися грабувати таборъ. Кондрацкій й Донгофъ зупинили утѣкачѣвъ: зѣбрали ихъ и вдарили на козакѣвъ. Хведоренко вѣдступивъ у замокъ.

Съ того часу хоробрѣсть козакѣвъ брала велику перевагу; але жъ не можна було довго дурити: козаки довѣдалися, що Тимошъ вже вмержъ и захвилювали. Шануючи Хмельницкого, вони не вважали для него на власне жите, але коли его вже нема, имъ здавалося, що нема нащо за для чужихъ ити на погибель. Господариха кинулася тодѣ до натовпу и почала благи плачучи: „Вы, мовила вона, хоробро билися за живого Тимоша. Чи вже теперъ знехтуєте свою славу? Чи вже якъ зрадники покинете мене бѣдну сиротину? Згадайте, що я породила ту, що носитьъ теперъ пѣдъ серцемъ Тимошѣвъ плѣдъ. За кѣлька днѣвъ прииде Богданъ, вѣнъ вже бѣля Уманя и иде вызволяти насъ, вѣнъ спасе васъ зъ славою и шанобою“.

Хоробрѣсть та слѣзы Василихи спинили на часъ козакѣвъ. Натовпъ повитавъ еѣ окликами. Пѣдѣвши въ гору правицѣ, козаки обѣцялися вѣрно за неѣ стояти до останнѣ каплѣ крови. Тымъ часомъ вороги мѣцнѣйше натискали. Съ польского табору королѣвского пришла зѣветка, що Хмельницкій иде вызволяти обложенцѣвъ, а ханъ давъ ему орду на помѣчь. Король вымагавъ, що бѣ Кондрацкій и Донгофъ, яко мога швидше добули Сучау. Козаки пѣдохоченѣ Василихою та Хведоренкомъ разъ-по-разъ проводили бѣй, але голоднеча мѣжь ними бѣльшала такъ, що, не маючи нѣ хлѣба, нѣ воды, вони грызли шкѣры. Зъ 20 тысячѣвъ живыми було тѣльки 8 тысячѣвъ. Що години спѣдѣвалися вони Богдана, а его не було, тымъ часомъ замѣть него мѣгъ прибути король Польскій зъ вѣйскомъ. Зновъ повстала колотнеча: одинѣ не спѣдѣвалися на пощаду вѣдъ Полякѣвъ, котрыхъ роздратували упертостю и зѣвеченемъ кѣлькохъ тысячѣвъ ворожого вѣйска пѣдъ часъ облоги. Навпаки—другѣ знесиленѣ голодованемъ—готовѣ були пѣддатися тымъ бѣльше, що Маховскій кѣлька разѣвъ именовъ короля обѣцявъ пощаду. Хведоренко волѣвъ лѣьше вмержи, нѣ жъ пѣддатися. Тодѣ господариха, бачивши конечно лихо, мовила до полковника: „Нѣчого вже не вѣдати; лихо намъ не тѣльки вѣдъ ворогѣвъ, але и вѣдъ своихъ, бо що години треба спѣдѣватися явного обуреня, коли посередъ такого безладу вороги заберуть насъ, такъ усѣхъ повбивають, а коли мы пѣд-

дамося на честній умовы, то спасемо жите, волю и добро“. Хведоренко вырядивъ сурмача до Кондрацкого: „Мы готовѣ поддаться на умовѣ именованъ короля, мовивъ вѣнъ, але вѣдайте, що хоча козаки въ страшеной бѣдѣ, хоча голоднеча мучить насъ, а ворожа зброя не дае намъ на хвилину спокою, одначе мы волимо обороняючись полягти головами, якъ и слѣдъ хоробрымъ, нѣ жь кувувати жите такою покѣрливостю, що буде огидлива“.

Кондрацкій звѣстивъ про Хведоренкове подане Маховского и Кемеші. Занадто зрадѣли вони, бо жахалися, що бѣ не подосиѣвъ Хмельницкій. Заразъ послали вони Хведоренкови таку вѣдновѣдъ:

„Козаки повинни заприсягти на вѣрность королю и Речи-Посполитой и на бережене приязни до Семигородского князя и до обохъ господарѣвъ Волоскихъ. Прапоры мусять покласти передъ емералами и комисарями, яко ознаку покѣрливости и згоды, а потѣмъ заберуть ихъ собѣ, лишивши тѣльки десять, съ котрыми и вступлять до польского табору. Зложивши такъ само гарматы и зброю, потѣмъ заберуть ихъ, поклявшися, що не ужиють ихъ проти спѣльного вѣйска. Жаднымъ чиномъ не брати нѣчого, що належить до фортецы; лишити Тимошеве добро и все, що подчасъ вѣины позабирали зъ молдавскихъ церковь. Нѣкого чужого не вести зъ собою и вертаючись на Украину, нѣчого ворожого не заподѣвати. Господарисъ зъ сыномъ, свитою и вѣсмы добромъ дозволено ѣхати, куды забажав; а все, що належало зсажденому господареву, чи то боярске, чи скарбове, повинно перейти до нового господаря Степана“.

Хведоренко приставъ на отей умовы. Опѣсля ходила гутѣрка, що Кондрацкій, почувши, що Хмельницкій не далеко, и не бажаючи зъ соромомъ вѣкати съ подѣ Сучавы, подкупивъ Хведоренка за великѣ гроши, що бѣ згодився на тѣ умовы. Небавомъ Кондрацкій вмеръ, дехто казавъ зъ гіпохондріи, а воно сталося зъ журбы за страченными грѣшми.

Дня 9. жовтня Хведоренко зъ сотниками и старшиною прибувъ до польского табору и тутъ, въ притомности военачальникѣвъ заприсягъ на евангеліи, що козаки нѣчого ворожого проти Польщи не заподѣватимуть. Степанъ занявъ замокъ. „Луцулиха, повѣдае сучасникъ, смѣливо зустріла жѣнку своего ворога, що теперъ входила на си мѣсце: зберегаючи власне

достоинство, вона выѣхала зъ близькимъ до неѣ жѣноцтвомъ. Є звѣстка, що Степанъ пѣмстився надъ нею; вѣнъ звелѣвъ разъ пороти нѣздры сынови еѣ Василевѣ, що бѣ черезъ таку шкоду на лицѣ не мѣгъ той бути господаремъ. Довѣдавшись про таку наругу надъ сыномъ безталанна мати ледви не вмерла сѣ тугѣ. Є и друга звѣстка про долю Лупулишиного сына, що въ бою бѣля Сучавы еѣо вбито бомбою зъ гарматы. Иншѣ кажутъ, що до господарихѣ Степанъ бувъ доволѣ милосерднымъ и давъ ѣѣ на прожитокъ маестности бѣля Семигородской межи. Не багато поживився новый господарь добувши Сучаву: вѣнъ гадавъ, що Лупуловымъ скарбамъ и лѣку немає, але обачный Лупула заздаягѣ пороздававъ на проценты свои гроши купцямъ зъ Венеціѣ, Амстердаму и Гданьска. Окрѣмъ того була чутка, що коли вѣнъ втѣкавъ зъ Молдавщины, такъ недалеко бѣля Днѣстра закопавъ свои скарбы, а що бѣ нѣхто не знайшовъ ихъ, повбивавъ тыхъ слугъ, що закопували. Степановѣ чимало дѣсталосѣ въ Сучавѣ самоцѣптѣвъ и коштовныхъ речей зъ металѣвъ, але мусивъ трохи не все те пороздавати на подарунки тымъ, що поздоровляли еѣо сѣ побѣдою. Въ подяку королеви Польскому Степанъ пѣславъ сотню ялѣвокъ, три сотнѣ баранѣвъ и 80 бочокъ вина та медѣвъ, и разомъ сѣ тымъ запевнявъ, що зъ своими пѣддаными готовъ служити на користъ Польщѣ. Поляки забрали собѣ зъ Сучавы кѣлька гарматъ и зъ ними рушили до табору короля.

Хмельницкѣй, доведѣвшись, що сына еѣо ранено, вельми зажурився и зъ журбы перемѣнивъ свои замѣры а рѣшивъ ити на Молдавщину. Вже тричи высылавъ вѣнъ по Украинѣ универсалы, кличучи усѣхъ козакѣвъ ити запомагати Тимошеви. Охочѣ знайшлисѣ. Запомагати Хмельницкому прийшло навѣтъ 2000 Донцѣвъ. Але близько до гетьмана старшина не вельми палко браласѣ до справы, що належала до гетьмановой родини. На радѣ полковники мовили: „Не потрѣбно намъ чужу землю обороняти, а власну безъ обезпекѣ метати, намъ треба за себе стояти и свою землю оберегати“. Гетьманъ бувъ годѣ пѣдпитый, озвѣрився и вдаривъ шаблею по руцѣ черкаского полковника Воронченка; згодѣ вѣнъ опамятався и мабутъ спостерѣгъ, що така горячка ще бѣльшь обурює проти него пѣдручныхъ, и почавъ вѣнъ прохати прощенья: тричи вклонився козакамъ до землѣ, выкотивъ имъ меду и скрѣзь слѣзы, бла

гавъ ихъ: „Дѣти мои! напийтеся! та мене не покидайте!“ Така ширѣсть, вольнымъ козакамъ вельми сподобалася; вони крикнули:

„Пане гетьмане! нехай твоя воля буде! а мы съ тобою усѣ готовѣ!“

Задля обереженя Украины, Хмельницькій лишивъ полки: Нѣжинській, Чернигѣвській та Переяславській, постановивши наказнымъ Золотаренка и звелѣвъ стати бѣля Чернигова, що бѣ часомъ не напало литовске вѣйско. На Бѣлу-Русь пѣдбурювати хлопѣвъ Хмельницькій вырядивъ пѣдъ проводомъ Подобайла ватагу козакѣвъ. Подобайло голосивъ, що йде царь Московскій вызволити хлопѣвъ вѣдъ утискѣвъ польскихъ панѣвъ. Козаки тымъ охоче згодилися йти на Молдавщину, що й вѣйна съ Поляками повинна була провадитись або тамъ, або по сусѣдству зъ Молдавщиною.

По дорозѣ гетьманъ несподѣвано зустрѣвъ козакѣвъ, що верталися съ пѣдъ Сучавы. Вони везли за собою домовину съ Тимошевымъ тѣломъ. „Хвала Богови! промовивъ старый Богданъ, Тимошь мѣй полягъ яко козакъ, не дався въ руки ворогамъ“.

Козаки вели за собою полоненого польского ротмістра Могильницкого. На перекѣръ умѣвъ вѣнъ напавъ на нихъ на дорозѣ и хотѣвъ вѣднати Тимошеве тѣло, але козаки розбили его ватагу и самого его полонили. Польскій сучасникъ инакше розповѣдає и обвинувачує козакѣвъ за зраду. Нѣ бы-то Могильницкому велено було провести козакѣвъ до королѣвского табору, але бѣля Днѣстра, коли Поляки вышли пасти коней, козаки напали на нихъ и силомѣць забрали Могильницкого въ Украину: вони ошукали Кондрацкого, лишили ему 4 чоловѣка на заставѣ, запевняючи, що то значнѣй урядники, а потѣмъ стало знати, що вони простѣ козаки. Хто тутъ каже правду—трудно вгадати.

Хмельницькій велѣвъ тѣло Тимошеве везти до Чигирина, поставити въ церквѣ и не хоронити, доки вѣнъ не вернется. Дня 22. жовтня привезли тѣло до Чигирина. Тимошиха — пѣдчасъ походу чоловѣка привела близнятъ. У купѣ зъ ненею, старою Богданихою и доньками вона за мѣстомъ зустрѣла чоловѣковѣ останки. Похороннѣ дзвонѣ зливалися до купы

зъ выстрѣлами зъ гармать и рушницъ; бо такъ годилося вѣд-
давати останню шанобу лицареви.

Тымъ часомъ гетьманъ зъ 20 тысячами козакѣвъ ишовъ
дальше, зъ нимъ бувъ и безталаннй Луцула. Ханъ ишовъ на
помѣчь до Хмельницкого. Не безъ труда Хмельницкій, у купѣ
зъ Луцулою упрохали хана дати вигнаному господареви 20.000
орды, що бѣ поспѣшити на запомогу пѣдъ Сучаву. Але було
уже пѣзно. Сучава пѣддалася. Луцула вернувся зъ дороги.
Тяжка бѣла потѣмъ его доля: Ракочій та господарь Волоскій
и Молдавскій збаламутили турецкій Диванъ проти Луцулы;
ханъ, що бѣ догодити Туркамъ, вырядивъ Луцулу до Царго-
роду, забивши вѣ кайданы. Тамъ его замкнули вѣ Едикулъ
и вмеръ вѣнъ вѣ тюрмѣ, вѣ злидарствѣ, лишивши пѣсля себе
легендарнй споминки про его крезѣвскій скарбы, що розсыпались
порохнею.

Простоявши бѣля Каменця два тыжнѣ Поляки довѣда-
лися про смерть Тимоша, вельми тому зрадѣли и розмѣрку-
вали, що тецерь годѣ чекати а треба йти на Украину. Король
Польскій мовивъ до своихъ панѣвъ, що вѣнъ мае думку зиму-
вати у Кіевѣ. Съ початкомъ жовтня вѣйско польске рушило,
прямуючи на Баръ. Ажъ ось господарѣ съ пѣдъ Сучавы при-
слали звѣстку, що Хмельницкій и ханъ зъ великою силою
орды буджацкой, черкаской, добруджской и ногайской иде на
нихъ. Мѣжь панами розбилася думка, однй казали: „Нѣчого
йти на Украину, треба вернутися и затаборувати ближе до
сучавского вѣйска, що бѣ его не дати на поталу, другй — на-
впаки доводили, що коли Поляки вѣдступлять, такъ неприятель
гадатиме, що вони злякалися, а се пѣдохотить его. Закимъ
отакъ мѣркували, привезено до табору листы Хмельницкого
до козакѣвъ, що сидѣли вѣ Сучавѣ. Вѣ отыхъ перехопленыхъ
листахъ гетьманъ обѣцявся небавомъ прийти на помѣчь. Тодѣ
взяла верхъ порада, що бѣ вѣдступити до Каменця; а до того
ще передовый вѣддѣль литовского вѣйска зустрѣвся бѣля Бару
съ Татарами и принѣсъ страшну звѣстку, що Хмельницкій съ
ханомъ недалеко вѣдъ Бару.

Звѣстка отся показалася неправдивою; бѣля Бару бувъ
тѣльки татарскій загонъ, а не було нѣ хана, нѣ Хмельницкого.
Але жъ Поляки не рушали уже дальше, вони гадали, що не-
приятель десь не далеко. Дехто зъ обережнѣйшихъ мовивъ

тоді: „Часомъ де на переправѣ, якъ набѣжать на насъ козаки съ Татарами, такъ буде, якъ підъ Зборовомъ. Відважнѣйшій волѣли йти въ глибиню Украинны и руйнувати єѣ, але жь Поляки вернулися таки до Каменця и стали таборомъ на березѣ Днѣстра бѣля Жванця проти Хотина, що за 15 верстовъ вѣдъ Каменця.

Мѣсцевѣсть вельми суріяла оборонятися: съ пѣвденного боку таборъ охоронявся Днѣстромъ, съ пѣвночи велика болотняна долина рѣчки Жванця, зъ заходу великій гаѣ и байраки, а зѣ сходу укрѣвлено замокъ. Поляки спорудили на плашкотахъ мѣсть черезъ Днѣстро, що бѣ злучитися зъ сучавскимъ таборомъ, а попередъ табору понасыпали вали. Вѣйска було: 30.000 польскихъ жовнѣрѣвъ; Нѣмцѣвъ 20.000 а дехто каже 29.000, и 8000 рекрутѣвъ зъ воеводствъ; та на другому боцѣ Днѣстра бѣля Хотина стояло 10.000 Угрѣвъ пѣдъ проводомъ Кемені и 3000 Волохѣвъ. У польскихъ историкѣвъ не вызначено скѣльки було лановыхъ, а украинскій лѣтописецъ усе польске королѣвске вѣйско вызначає на 80.000. Може й справдѣ було стѣльки людей у польскому таборѣ, бо окрѣмъ жовнѣрѣвъ Поляки брали зъ собою велику силу слугъ и погонцѣвъ, котрыхъ можна було выправити до бою. Прийшла до Полякѣвъ радѣсна звѣстка, що Сучаву добули, слѣдомъ за нею приѣхали до табору пѣсланцѣ Ракочія и Волоскихъ господарѣвъ, що бѣ побажати королеви талану и успѣху. Дня 15. жовтня въ таборѣ свѣвали Те Деум и святкували побѣду надъ козаками. Пѣсланцѣ Ракочія вказували, якъ трудно єму запомагати Полякамъ черезъ те, що вѣнъ є васальомъ Туреччины: згодились на те, що бѣ Ракочій приславъ вѣйско до польского табору, нѣ бы то охочихъ. Дѣйстие небавомъ прийшло 2000 Угрѣвъ пѣдъ проводомъ полковника Михайла Микѣши. Волоскій господарѣ те жь прислали по 1000 чоловѣка. Поляки съ пѣдъ Сучавы прибули до королѣвского табору. И силістрійскій паша, пѣсля того, якъ Сучава пѣддалася, рушивъ назадъ съ тымъ вѣйскомъ, що призначене було запомагати Хмельницкому, та ще й написавъ до короля Польского ласкавый листъ. Туреччина остерегалася такъ само Ракочія, якъ и Хмельницкого. Самъ ханъ зупинився, якъ почувъ, що Сучава пѣддалася и ставъ байдужимъ до своихъ заходѣвъ. Отъ черезъ що у Полякѣвъ склалася велика надѣя.

Але надія та була марна. Хмельницькій обіцявся дати ханови добро Лупулине, а те добро, хоча справді пішло по вѣтру, але вѣ думцѣ сусѣдѣ не стратило ще своєї легендарної величі. Хмельницькій доводивъ ханови, що теперъ наступила найзручні́йша година цѣлкомъ звѣстити Полякѣвъ. Гетьманъ зложивъ тоді плянъ вѣйни ажъ геть метикуватий: вѣнъ покори́тувався зъ мѣсцевости, де таборували Поляки и навчивъ хана вярядити на Волинь Татаръ, що бѣ не пустити вѣйско польске до вѣтчини; що бѣ затримати Полякѣвъ до зими, вѣнъ умысне почавъ гаятися: вѣнъ розумѣвъ, що харчѣвъ скоро бракуватиме у Полякѣвъ, а жовнѣры, не маючи платнѣ и теплої одежи на зиму, не захочуть служити. Ото жѣ вѣнъ и мѣркувавъ ударити на ворогѣвъ тоді, якъ вони опиняться вѣ лихому становищѣ. За Хмельницькимъ було багато выгоды, вѣнъ вѣдавъ про все, що дѣялося вѣ таборѣ польському, а Поляки не мали певнихъ вѣстокъ про козакѣвъ та Татаръ. Сѣ польского табору, хочѣ и выѣздили оденъ по одному розвѣдувачѣ, кружали по Украинѣ и добѣгали ажъ до Днѣпра, але до табору приводили якогось селянина, що або нѣчого не тямивъ, або не хотѣвъ нѣчого повѣдати.

Загони татарскѣй грабували по Волинь, Подѣлю и по Галичинѣ, ажъ до самого Львова и простяглися лавою, що бѣ перерѣзати Полякамъ дорогу. Сѣмъ полкѣвъ козацкихъ, що таборували коло Бѣлої-Церкви те жѣ розпустили ватаги; несподѣвано напали на Заславъ и Корець — шляхту, яку тамъ знали — посѣкли, иншихъ полонили; вже жѣ не одна шляхтянка втѣкала пѣшки, загубивши чоловіка, не оденъ чоловікъ стративъ жѣнку и дѣтей. Гѣрка доля выпала тоді сему краю, мовить Полякъ очевидецъ. Поляки до половини листопада стояли, нѣчого не роблячи. Жовнѣры лановѣ гомонѣли, що вже речинець ихъ выйшовъ, що вони понялися служити три мѣсяцѣ тѣлько и вымагали, що бѣ ихъ пускали до дому. Даремнѣ були усовѣщуваня и обѣцянки гетьмана и ватажкѣвъ. „Лановыхъ, каже лѣтопись, не соромила неслава; не вважали вони на честь, втѣкали самовѣльно; по дорожѣ ихъ лапали Татаре и до вѣдувалися вѣдъ нихъ, якѣй безладъ у польському таборѣ. А тѣ, що встигли не попасти Татарамъ, верталися до господы голыми, бо слуги та поганцѣ обдирали ихъ. Своевѣльство тоді було таке, що шляхтичѣ збирали волоцюгъ, передягалися

Татарами, або козаками и безчинствовали по селахъ та по мѣсточкахъ; и не проходило усе те безъ кары! Дехто попадався въ руки мѣщанъ; приводили его до суду, але судъ вызволявъ, бо то бувъ шляхтичъ.

Духомъ лановыхъ перенялося и кварцяне вѣйско. Звычайно пѣсля свята Мартина польске вѣйско розпускали по домѣвкахъ. Жовнѣры нарѣкали, що ихъ не пускають, не платять и вѣсти не дають. Багато порозходилося безъ дозволу. Король дававъ имъ гроши зъ власной кешенѣ, але се не втихомирювало, бо въ таборѣ бракувало харчѣвъ, за гроши не можна було добути. До того жъ черезъ дощѣ та осѣнну негѣдъ не можна було жовнѣрамъ передувати въ катрягахъ; съ холоду жовнѣры костенѣли, смертельнѣ хоробы простяглися, найпаче мучилася нѣмецка пѣхота, найлѣше вѣйско въ таборѣ. Тодъ жъ и сибѣльники покинули короля: Угры пѣшли, не вважаючи на те, що король плативъ имъ що тыжня; вони вѣдмовлялися тымъ, що приходили до Хотина безъ возѣвъ и безъ теплои одежи. Якѣйсъ часъ вони таборували осѣбно вѣдъ Полякѣвъ, сподѣваючись подарункѣвъ вѣдъ короля, але у короля не було що дарувати. Молдаване не то що першѣ покинули Полякѣвъ, а ще зробилися ворогами ихъ. Голоднѣ польскѣ жовнѣры пѣшли збирати харчѣ по Молдавщинѣ, грабували, що попало, руйнували дома, нѣвечили виноградники, безчестили жѣноцтво. Розлютованѣ Молдаване ганялися за ними и такъ озвѣрилися, що кожного польското жовнѣра, якого зустрічали въ селѣ, вбивали, або садовили на палю, топили у водѣ, або вѣшали на деревѣ. А тутъ ще й помѣжъ ватажками знялася незгода и дорѣкане королю. „Мы, мовили паны, перебули весну, лѣто и осѣнь въ нѣкчемныхъ розмовахъ та порадахъ, а теперъ, не маючи нѣ одежи, нѣ харчѣвъ, повиннѣ битися. Голоднѣ жовнѣръ не має снаги набити гармату.

Хмельницкѣй, вѣдаючи, що у ворогѣвъ его таке лихо, побачивъ, що саме въ пору теперъ взятися за Полякѣвъ и умовлявъ хана обложити таборъ польскѣй и выморити его голодомъ. Справдѣ Полякамъ, якъ и самѣ признаються, судилася погибель. Вороги рушили проти нихъ въ половинѣ листопада.

Певну звѣстку до Полякѣвъ принѣсъ вѣрнѣй королеви козакъ Ясногурскѣй: вѣнъ звѣстивъ, що 40 тысячѣвъ орды бѣля Шаргороду, але ханъ вырядивъ пѣсланцѣвъ до Ракочѣя и до

господарѣвъ. Небавомъ и полковникъ Микѣшь, приславъ зло-леного Татарина: вѣдъ бранця сего Поляки довѣдалися доброй вѣстки, що усѣ мурзы пѣдбивають хана розцуратися съ Хмельницкимъ и турецкій урядъ черезъ чавша наказавъ ханови зроби те жь саме. Ханъ ставъ ворожити, чи пощастить ему: пустили въ гору двѣ стрѣлы, вони нападали вѣстриями одна до одной; зъ сего вывели, що вороги рѣвнои силы. Тодѣ Шембергъ передагся на Волоха, зъ своей ватаги въ 150 чоловѣка взявъ 8 людей, и зустрѣвши татарского пѣсланця, повитавъ его по волоски и повѣдавъ, що господаръ вырядивъ его, зустрѣти пѣсланцѣвъ. Именемъ господаря, вѣнъ переказавъ бажане, зрадити Полякамъ и пристати до Татаръ та до козакѣвъ. Татаринъ бувъ певный, вѣхавъ собѣ байдуже; тодѣ Шембергъ, спостерѣвши его необачнѣсть, схопивъ его и привѣвъ до польского табору. Ханові листы перечитали на вѣйсковѣй радѣ. „Коли ты, писавъ ханъ до Ракочія, не розцурався съ Поляками, такъ будь певный, що добра тобѣ не буде. Я пѣмшуся вельми надъ усѣмъ твоимъ народомъ, ты всему привѣдця! ты напався на старого господаря и выгнавъ его. Теперь, коли хочешъ, що бѣ не постигла тебе руина, тримайся покѣрливости Туреччинѣ и вѣдцурайся вѣдъ Полякѣвъ. Що поможе тобѣ король проти Порты, коли вѣнъ не спроможеться справитися зъ своими пѣддаными? Поляки й теперь сидять, обкопавшись землею. Мы зъ ордою не рушимо зъ вѣдсѣль, доки не попрубуемо щастя. Бувъ бы намъ великій соромъ на вѣкъ, коли бѣ мы, зайшовши такъ далеко, вернулись нѣчого не вчинивши. И Порта за се гнѣвалась бы. Лѣьше буде вамъ, коли побратаѣтесь зъ нами и чинитимете за одно зъ нами“. Таке подане було вже вдругій разѣ. Мабуть Ракочій, боячись хана и Туреччины, звелѣвъ Кемени—задалегѣдѣ рушити назадъ. Степанъ Молдавскій, котрому Поляки помогли зробитися господаремъ, розмѣркувавъ, що лѣьше буде спокѣйно господарювати.

Поляки стали розпытувати Татарина; вѣнъ вѣдповѣвъ: „Ханъ и Хмельницкій вѣдають, що вѣйско ваше вельми знесилене и гадають вѣдрѣзати вамъ дорогу въ Польшу. Загоны заняли вже усе Подбле и Покуте, васъ припруть до Днѣстра и цѣлу зиму моритимуть голодомъ та холодомъ; тому ханъ звелѣвъ Татарамъ взяти про запасъ кожухи“. Тодѣ, повѣдає украиньска лѣтопись, польске вѣйско перенялось жахомъ

пилявскимъ, винницкимъ и зборѣвскимъ. Не тѣльки простіи люде, але й значні паны втѣкали. За кѣлька днѣвъ Гурскій, вернувшись зъ розвѣдокъ, привѣзъ вѣстку, що ханъ бѣля Гусятина. Ханову думку добре було знати: вѣнъ мѣгъ бы съ пѣдъ Шаргороду ближе напасти, але пѣшовъ на захѣдъ, що бѣ не дати пѣдвозити до Полякѣвъ харчѣвъ и переняти имъ дорогу въ Польшу. Ватажки скликали раду.

„Нема другои рады—якъ зайти до хана на зустрѣч и выдати ему бѣй“, мовили однї. Другї суперечили, говорячи:

„Се бѣ то значило, вѣддати на погибель короля и все вѣйско! подивѣться на нашихъ жовнѣрѣвъ и прирѣвняйте ихъ до ворожихъ: у ворога така сила, яка була бѣля Берестечка. Та ще може й тутешня чернь пристае до Хмельницкого. Далеко лѣпше буде, втѣкати швидше до дому черезъ Покуте и якъ небудь ошукати ворога“.

Бѣлышбѣсть була такои думки, але третї мовили:

„Се не можлива рѣч! козаки съ Татарами позаймали усѣ проходы, вони на насъ налягатимуть зъ усѣхъ бокѣвъ! Намъ треба здатися на долю, молитися Богови та лишитися отуть. Мѣсцевѣсть тутъ зручна; воду переняти у насъ не можна, а харчѣ добуватимемо зъ Молдавщины“.

На се Любомирскій мовивъ:

„А хто жъ запевнить насъ, що вороги не зайдуть коло насъ зъ усѣхъ бокѣвъ. На се треба сподѣватись. Коли мы ще кѣлька днѣвъ отакъ лишимся, то певне братимуть насъ мовъ неживыхъ зъ голоду та холоду и вьзатимуть не мовъ баранѣвъ. Треба було гадати про се ранѣше, а коли вже мы допустилися такого становища, такъ, бодай що бѣ не погинути марне; вдаймося до хана та поцробуймо розвѣднати Татаръ съ козаками“.

Отся думка выкликала незадоволенѣ. Почали зновъ радити: пѣдѣлити вѣйско; та частину его вырядити проти Татаръ. Любомирскій доводивъ нерозумъ такого заходу та король, невдовольный зъ Любомирского, вѣдкинувъ его раду и вѣдважився до вѣддатися запевне, де ханъ и якъ розведе не вороже вѣйско. Вѣнъ казавъ усему вѣйску лишитися у таборѣ, а до Гусятина вырядивъ мѣцну ватагу пѣдъ проводомъ Клодиньского.

Янъ Казимиръ, якъ запевняе сучасникъ, зъ декимъ съ прихильникѣвъ мѣркувавъ тихцемъ утѣкти, лишивши вѣйско на

волю божу, але инші провѣдали про сю думку и не дали того вѣчинити. Канцлеръ Корициньскій умовивъ короля пристати до думки Любомирского. „Поляки, каже сучасникъ, побачили, що нѣ бѣла Зборова, нѣ де инде вѣтчина не була ще такъ небезпечна. Польща готова була позбутися усею, що було для неї святощами, що вона звала своимъ, навѣтъ предкѣвскихъ гробѣвъ. Ватажки ажъ вжахнулися, якъ побачили, що зъ усеи пѣхоты лишилося тѣльки 4000, останнї або повмерали, або повтѣкали. Дня 28. листопада сталося загальне зворушене: Перемышляне, Люблинцѣ, Белжане, Холмчане, Опочняне, Пѣд-лясцѣ — встали и натовпомъ ринули съ табору. За проводомъ лановыхъ и кварцяни не слухали команды и втѣкали съ табору, а инші нападали на паньскї возы и грабували ихъ; такъ зрабували возы коронного хоружого. Гетьманы, бажали втихомирити и спинити втѣкачѣвъ, велѣли стрѣляти на нихъ, такимъ чиномъ полягло багато жовнѣрѣвъ лановыхъ и слугъ. Зворушене вгамувалося. Лановї съ польскихъ земель — Судомирцѣ, Радомляне, Пильзяне, Черсчане, Стенжичане не пѣшли за товаришами и за те ихъ пошановано хвалою. Втѣкачѣ попадалися до рукъ Татаръ и козакѣвъ, и розповѣдали имъ, що въ польскому таборѣ бракуе харчѣвъ, пануе смертнѣсть и людей сила повтѣкало. Така вѣетка надавала неприятеливи вѣд-ваги и Хмельницкїй благовъ хана рушити на Полякѣвъ.

А въ польскому таборѣ ватажки про те тѣльки й радилися, якъ бы прихилити на свою руку хана. Якъ ось вѣрнїй королю козакъ Ясько Ясногурекїй привѣвъ до табору хлопа, котрый повѣдавъ, що его выряжено зъ листомъ вѣдъ хана до польского канцлера. Въ листѣ тому стояло: „Не годиться такому державцеви, якъ Польскїй король закопуватися въ землю та ховатися за нѣкчемными валами, боячись голоручныхъ Татаръ. Нащо мучити и себе и насъ? Выходьте на поле та й помѣряйтесь силами, або погодѣмося“.

Канцлеръ вѣдповѣвъ:

„Ще гѣрше не годиться ханови-державцеви, вести побратимство съ хлопѣами. Лѣпше бути братомъ королеви. Мы готовї й на те й на се: хочъ битися, хочъ миритися. А що вы дорѣкаете, що мы закопалися, такъ у насъ такїй вже звычай, такъ само якъ у васъ, що бѣ лекше було втѣкати—обгороджувестъ тѣльки кѣлемъ“.

На сей листъ ханѣвъ везіръ вѣдписавъ до Любомирского, просячи вызволити съ полону его слугу Фетака и обѣцявса йти батькѣвскою стежкой и звести монархѣвъ на мирову. Разомъ и самъ Исламъ-Гирей написавъ до Любомирского, влещучи, що вѣнъ вдатнѣйшій надъ усѣхъ панѣвъ спорудити важну справу. Любомирскій вволивъ везіреву волю, засвѣдчивъ, що готовъ на мирову, але вдававъ, що Поляки спроможнїи ще оборонятися. Небавомъ приѣхавъ 4. грудня до польского табору татарскій пѣсланецъ Ахметъ-Казі-Атталыкъ. Вѣнъ приѣзъ повну згоду на мирову и преліминаръ мировои: съ преліминару Поляки довѣдалися, що ханъ волѣ поновы зборѣвскои умовы для себе и для козакѣвъ. Ахметъ прохавъ, що бѣ Поляки вырядили вѣдъ себе панѣвъ въ заставъ, а вѣдъ Татаръ, казавъ вѣнъ, будутъ мурзы. Канцлеръ написавъ до Шеферказі, трохи шуткуючи: вѣнъ гадавъ собѣ, якъ гостинно вони частували бѣ оденъ одного, коли бѣ бувъ той, або сей попався въ полонъ. Тодѣ саме, якъ Поляки радилися, якъ имъ починати переговоры, до табору приѣгъ зъ розвѣдокъ Клодинскій. Вѣнъ гараздъ дѣйшовъ до Гусятина, наловивъ бранцѣвъ и вертавъ зъ ними; але верстовъ за 10 до табору, бѣля села Кудринецъ напали на него Ногаѣ и на прахъ рѣзгромили. Самого его ранено двома стрѣлами. Така близина татарскои орды перелякала Полякѣвъ. Усе вѣйско готове було вѣдбиватися, чекаючи що години нападу. Переговоры зупинилися.

За два днѣ приѣхавъ до польского табору той самый пѣсланецъ Ахметъ зъ листомъ Шеферказі: „Коли вы волѣете робити дѣло, такъ робѣть его швидше, а не зводѣте часу на невѣдъ-що, та й насъ не воловодѣте. Возьмѣть въ руки зборѣвскій умовы та перечитайте ихъ. Хиба не тямите, що ханъ вымагаѣ колишнихъ упоминкѣвъ. Чи забули, що вѣнъ має право привести до слухняности тыхъ, що сталися причиною вѣйны“. Такъ писавъ Шеферказі. Довго радилися, на останку король и паны пѣслали листы до хана и до его везіра. Король и теперъ такъ само, якъ и пѣдъ Зборовомъ дивувався тому, що ханъ зъ ордою бувъ тамъ, куды вѣнъ, король, прибувъ втихомирювати своихъ непокрливыхъ пѣдданныхъ. Зъ Ахметомъ-Казі-Атталыкомъ выряжено поручника полевого гетьмана Войниловича и Бѣчиньского зъ невеликою ватагою. Въ ночь на 9. грудня напали на нихъ Ногаѣ, розбили, пограбували Полякѣвъ,

въ Атталыка вѣднали шаблю, а листы, що везли пѣсланцѣ, покидали въ болото. Въ ранцѣ довѣдалися вони, що та ватага йшла не на вѣйну, а задля переговорѣвъ про згоду и повертали награбоване. Украинскій лѣтописцѣ повѣдають, що Хмельницкій довѣдавшисѣ, що мѣжь ханомъ и Поляками зайшли мирнїй вѣдносины, такъ взявся зѣ усеи силы вѣдмовляти хана вѣдъ мировои и намовлявъ боржїй зробити нападѣ на Полякѣвъ. Але ханови йшло про власну лишень користь, ему треба було зновъ придбати ту данину, що стративъ черезъ Берестецкїй бѣй. Вѣнъ боявся, що бѣ Хмельницкїй не набрався бѣльшой ваги, вѣнъ вѣдавъ про зносины его зѣ Московскимъ царемъ и давно вже въ душѣ не сприявъ ему. Бачивши, що ханъ береться до згоды, Хмельницкїй покликавъ орду ногайску, ото жѣ вона й начала на ватагу, що йшла зѣ Атталыкомъ. Але зѣ сего нападу не було значныхъ добутокѣвъ. Войниловичъ зѣ Атталыкомъ вернувся до польского табору, имъ понанисували новї листы и вони зновъ поѣхали до хана.

Потѣмъ кѣлька днѣвъ Поляки були въ тревозѣ. Вони боялися: чи не заходжуютьсѣ козаки сѣ Татарами ошукати ихъ, та й вдають нѣ бы прихильнѣсть до згоды, а тымъ и проволочать часъ, що бѣ потѣмъ облягти таборъ, перерѣзати Полякамъ дорогу до рѣдного краю и выморити ихъ голодомъ. Доходила до Полякѣвъ и така чутка, що тодѣ саме, якъ вони, сидячи бѣля Жванця, мѣркують згодою выкунитисѣ зѣ лихои години, татарскїй загоны руйнують сусѣднїй крайны: загоны, стали показуватисѣ не тѣльки по Волинѣ, але й на Покутѣ, бѣля Золочева, Поморянѣ, Пѣдгавцѣ и Галича; грабували, брали людей въ полонѣ; навѣтъ Львѣвъ остерегався, що бѣ загоны не загостили и до него. На бѣльше лихо людности — жовнѣры лановї поводитисѣ не згѣрше, якъ и Татаре, не вѣдѣтавали вѣдъ нихъ и втѣкачѣ сѣ кварцяного вѣйска; а тутъ и гуцульскї опрышки выбѣгали сѣ карпатскихъ гѣрѣ, нападвали на Полякѣвъ и де змогли, загодѣвали имъ лихо. Такимъ побытомъ вѣйску польскому треба було яко мога швидше вызволитисѣ зѣ облоги, йти вѣдъ Жванця спасати власну землю вѣдъ усякои руины.

Дня 11. грудня Атталыкъ зновъ приѣхавъ зѣ листами вѣдъ хана и вѣдъ его везїра. Исламъ-Гирей запевнявъ въ приязни и згодѣ и писавъ, що пѣсля зборѣвскои умовы вѣнъ нѣколи бѣ

не вѣдвжився йти на польску землю, коли бь справедливбсть не примушувала его погодити короля съ козаками. Агталыкъ додавъ, що напасти на Полякбвъ пѣдструнивъ безбожный, якъ вѣнъ мовивъ, гетьманъ Хмельницкій. Вѣнъ казавъ, що бь Поляки самй вызначили мѣсце на переговоры, вырядили комисарѣвъ и розмѣнялися заставниками. Поляки вызначили зѣхатися на переговоры бѣля Каменця. Татаре прислали заставникомъ значного мурзу Хамамбета, а Поляки вырядили князя Коруцкогго. Татаре не вдовольнялися однимъ заставникомъ и Поляки мусили дати ще яворѣвского старосту Яна Собѣского, що стався потѣмъ королемъ.

Вдосвѣта 13. грудня комисарѣ зѣхалися бѣля Каменця: вѣдъ Полякбвъ бувъ коронный канцлѣрь Коруциньскій, коронный маршалъ Любомирскій, рускій воевода Ляндскороньскій и два каштеляны—судомирскій та волыньскій; ханъ вѣдъ себе вырядивъ Шеферказі, Карачь-Мурзу и Сегинь-Мурзу. Мѣсце задля зѣвзду обѣбрали бѣля нового замку. Польскихъ панѣвъ 2000 кѣнницѣ, а съ татарскими комисарями була ватага свои кѣнницѣ. И польске и татарске вѣйско стояли за пѣвъ версты (цѣвъ кильметра) вѣдъ мѣсця зѣвзду комисарѣвъ. Дальше видко було зъ боку таборъ козацкои ватаги пѣдъ проводомъ писаря Выговского.

Розмову знявъ ханѣвъ канцлѣрь:

„Державецъ мѣй витае брата своего, короля, и дивується, чому мѣжь ними зрушено зборѣвску умову. Польща й доси не виплатила ханови бѣльше, якъ сотню тысячѣвъ червѣнцѣвъ“.

„Король витае хана и гадае, що вся Европа повинна дивуватися, чому ханъ зрушивъ зборѣвску умову. Польскій король не вѣдрѣкається заплатити 100 тысячѣвъ червѣнцѣвъ, коли тѣльки ханъ, памятаючи нашу спѣлку, вѣдцурається вѣдъ зрадникѣвъ-козакѣвъ, що зрушають сусѣпльный спокѣй“.

„Згода буде, що бы тѣльки Поляки заплатили намъ 100 тысячѣвъ червѣнцѣвъ, а потѣмъ, що бь платили що року вѣдповѣдно зборѣвскѣй умовѣ; та що бь не боронили ордѣ, вертаючись до своего краю, брати скѣльки захоче ясиру по польскихъ провинціяхъ; на останку, що бь затвердили козакамъ зборѣвску умову и вырядили значнѣйшихъ сенаторѣвъ заступниками згоды“.

Вже нічого й казати, що вимагане рѣчної данины—було нечуванымъ, воно давало знати Полякамъ, якъ вельми пбдупала ихъ вѣтчина.

„Вы першій почали розмову про трактаты, а теперъ подаєте такі умовы, до якихъ не можна намъ пристати“, вѣдповѣли Поляки. „Мы не вѣдрѣкаємося давати ханови упоминки и постачатимемо ихъ черезъ комісарѣвъ. За те нехай ханъ розбратается съ козаками и не дозволяє своимъ Татарамъ брати ясиръ у нашому краю“.

На се Шеферказі мовивъ: „Коли козаки не лишаться при зборѣвскѣй умовѣ, а намъ не даєте брати ясиру по саму Вислу, та не вырядите до насъ у Крымъ двохъ найзначнѣйшихъ панѣвъ на заставникѣвъ, то отся намъ розмова буде марна, нѣ до чого не доведе, лѣпше вернемо одентъ одному заставникѣвъ та возьмемося за зброю“.

На сему й koniecъ першої рады. Комісарѣ пбслали до короля спытатися, що имъ робити? Вони готові були пристати на татарскі умовы тодѣ лишень, коли король дасть имъ асекурацію (свѣдоцтво), котре выправдало бъ ихъ, якъ часомъ доведеться стати на вѣдповѣдь передъ Речею-Посполитою.

Звѣстка про вимаганя татарскі потурбувала Полякѣвъ и выкликала помѣжь радныхъ панѣвъ хвилѣване и незгоду. Хто хоробрѣйшій— мовивъ, що лѣпше вѣдважатися на бѣй, та попробувати, чи не пощастить; другій— мовивъ, що сего не дає зробити те становище, въ якому перебуває польске вѣйско; значить — хочъ бы що, а треба погодитися съ Татарами. Прецѣнь же бранцѣ повѣдали, що й ханови теперъ потрѣбна згода. „Орда обурюється, мовили вони, Татаре гнѣваються на Хмельницкого; вони тутъ помагають ему проти васъ, а тамъ дома нападають Калмуки“.

Въ татарскому таборѣ довѣдалися, що у Полякѣвъ йде хвилѣване и готуються до бою: Татаре натякнули про се польскимъ комісарямъ, а комісарѣ звѣстили радныхъ панѣвъ, що заходы Полякѣвъ до бою дратують Татаръ и шкодятъ справѣ згоды. Вони прохали грошей, що бъ задобрити комісарѣвъ татарскихъ. Украиньска лѣтопись повѣдає, що король на подарунки везірови и мурзамъ переславъ 5000 червѣнцѣвъ, а сучасникъ додає, що Поляки обѣцали имъ хабаря 40 тысячѣвъ

польскихъ золотыхъ, що бы Татаре вдреклися своего тяжкого вымаганя, збирати ясиръ по земляхъ Речи-Посполитой.

Вже якъ тамъ воно було, а 14. грудня сенаторы прислали асекурацію на мирову съ Татарами. Асекурація та была зложена такъ: сенать бере на себе вѣдвѣчальнѣсть и пильнуратиме, що бѣ соймъ затвердивъ умову съ Татарами, котра має бути зложена на основѣ зборѣвской умовы, якъ сего вымагае ворогъ; на се Поляки мусять пристати, що бѣ спекатися бѣльшого нещастя; инакше становиться небезпечною и особа найяснѣйшого нашего короля и все войско. Сенаторске слово повинно бути порукою певности и мы зъ усѣхъ силъ будемо пильнувати, що бѣ мирова, вымушена неминучою небезпечностею особѣ его величности, была затверджена на соймѣ.

Другого дня, се бѣ то въ понедѣлокъ 15. грудня польскій комисарѣ зновъ зѣхалися съ татарскими. Польскій историкъ повѣдають, що маршалъ Любомирскій, зѣвѣдѣчись зъ везиремъ хановымъ, спостерѣгъ, що везирѣвъ кѣнь спотыкнувся; маршалъ промовивъ: „Отъ вы не хочете годитися съ Поляками, а ваші конѣ кланяются намъ и просятъ мировой“. „Ба! се мѣй кѣнь тому отягається, що ему приходится ѣхати на розмову, а якъ доведеться ѣхати до бою, вѣнъ тодѣ смѣло пѣде“.

Шеферказі покликавъ тодѣ Любомирского въ бѣкъ и мовивъ до него: „Не гадайте, що ханови лѣпше побратимство зъ дурною черню, нѣ жъ съ королемъ. Що бы король нагородивъ хана, такъ мы вѣдцураемося вѣдъ козакѣвъ“.

Тодѣ умовилися, що ханъ вѣдцурається вѣдъ козакѣвъ, а що бѣ не дратувати ихъ такъ, то для оманы написали, буцѣмъ король затверждае козакамъ зборѣвску умову. А що до права збирати ясиръ, такъ комисарѣ згодилися, що бѣ Татаре сорокъ днѣвъ грабували, руйнували и брали въ полонъ — але тѣльки Украинцѣвъ,—Полякѣвъ же, се бѣ то шляхты и католикѣвъ не займали. Сынъ воеводы Ляндскороньскій и Станиславъ Олесницкій повѣхали до хана, що бѣ лишитися у него заставниками певной сплаты грошей Поляками.

Марне Хмельницкій благавъ хана не цуратися его; даремне умовлявъ мурзѣ прохати за него!

„Безъ жадной нашей вины, казавъ вѣнъ ханови, твоя величнѣсть кидаешъ насъ и зновъ доведешъ насъ, що бѣ упали въ безодню нещастя. Я не забуду твоихъ добродѣйствъ, душа

моя чує ихъ и я готовый разъ-у-разъ вѣддяти за нихъ. Не повертай же на нашу погибель того покровительства, що принесло намъ щасте. Обернись лѣнше на Полякѣвъ; вони заводчики сварки, а не налягай на безталаннихъ козакѣвъ, що не мають жадной запомоги“.

Глухий бувъ ханъ на благане Хмельницкого; вѣнъ вѣдмовлявся тымъ, що зробивъ для него усе, що мѣгъ, але не може годувати голодныхъ Татаръ обѣцянками та словами. „Головна рѣчь, каже польскій лѣтописецъ, що Хмельницкій не спромѣгся дати ему грошей“. Другій сучасникъ повѣдає, що ханъ ставъ такъ дѣяти на те, що бъ не дати переваги цѣлкомъ, нѣ Украинцямъ, нѣ Полякамъ, а скоро хто зъ нихъ починавъ набиратися силы, ханъ запомагавъ слабѣйшому, що бъ отакимъ чиномъ сусѣды его разъ-по-разъ себе мордували, а Татарамъ съ того була користь. Склавши умову, ханъ поздоровлявъ Хмельницкого зъ затвердженнямъ зборѣвскои умовы, а тымъ часомъ потайно вырядивъ до польского табору гонця. Сей гонецъ казавъ: „Ханъ хоче запомогти примусити козакѣвъ до покѣрливости. Нехай тѣльки покличуть Татаръ воювати Москалѣвъ, та накажуть ити вѣ походъ и козацкому вѣйску, тодѣ жъ ихъ оточимо и придушимо“.

Хмельницкій довѣдався, що Поляки зложили таку умову на погибель Украины. Не було у него спроможности суперечити и воювати самому съ Поляками; можна було ще й стергтися, що бъ ханъ не зѣднався проти него зъ ворогами. Одна надѣя лишилася ему — на царя Московского. Тымъ-то вѣнъ швидше рушивъ зъ своимъ вѣйскомъ. Король 16. грудня н. ст. повхавъ до Львова, а за нимъ пѣшли на зимѣвлю останки польского вѣйска. Бѣля Жванця погибло зъ голоду, холоду и недугѣвъ бѣльшь 20 тысячѣвъ, останнї скоро забули лихо и почали чинити козакамъ утиски.

Тодѣ орда Крымцѣвъ и Ногайцѣвъ розсыпалася по Брацлавскому и Подѣльскому воеводствамъ: увесь край по самый Люблинъ загорѣвся и понявся дымомъ та кровю. Отсе були добутки умовы Татаръ съ Поляками. „Ой яке горе, каже лѣтопись, якїй плачь, якїй стогѣнъ! Нема такихъ слѣвъ, що бъ вымовити увесь жахъ того часу: безчещене дѣвчатъ, знесилене жѣнокъ, грабоване добра, смерть зъ голоду, соромъ неволѣ и кайданѣвъ“. Але за ту умову и на Полякѣвъ выпала кара:

хоча й умовилися руйнувати тільки Украинцівъ, але Ногайці зруйнували усю руску землю по саму Припеть; не розбираючи вони пустошили и палили паньскій оселъ и ббльшь 5000 шляхты чоловѣкѣвъ, жѣноцтва и дѣтей поведено на арканахъ до Крыму. Сучасники повѣдають, що деь ббля Дубна значный панъ каштелянъ венденскій Кашевскій справлявъ весѣле; гостей було багато. Аж ось почули крикъ народу: Татаре, Татаре! Показалася пожежа. Усѣ вважали за рѣчь неможливу попастися до рукъ невѣрамъ; тодѣ саме, якъ декотрї бралися за зброю, другї глумилися съ переполоху и пили: мабуть, запевненї умовою, вони гадали, що лихо ихъ не зачепить, а йде воно до самыхъ хлопѣвъ. Не такъ сталося: Татаре вбѣгли до палаты, запалили усю будѣвлю; гостей, молодого, дружокъ и поѣзжанъ погнали на веревцѣ до Крыму. Тблько молода, та ледви жива неня еѣ переховалися въ болотѣ. Писарь коронный Янъ Сапѣга зъ двома братами, взявши два полки, рушивъ вызволати полоненыхъ Татарами. Ббля мѣсточка Тайкуры стрѣтивъ вѣнъ велику татарску ватагу; Татаре розбили Сапѣжине вѣско, самого его взяли въ неволю, мало хто зъ его вѣска спасся, сховавшись въ кущахъ, або въ болотахъ. Така жь руина постигла и козацку Украину. Ханъ, вертаючись вѣдъ Жванця, дозволивъ Крымчакамъ робити що хочуть: Татаре спалили до нащадку кблька сѣлъ и мѣсточокъ, а зъ иншихъ усю люднбсть побрали въ неволю. „Тодѣ, спѣвається въ старѣй пѣснѣ, зажурилася Украина и побачила, що нѣде вѣй подѣтися! тодѣ орда топтала кбньми маленькихъ дѣтей, сѣкла старыхъ, брала въ полонъ молодыхъ“. Отакъ розплачувалася безталанна Украина за свое шестирбчне побратимство зъ невѣрами. „Бусурмане, каже лѣтопись, разомъ съ Поляками бажали погубити увесь украинско-русскїй нарбдъ, та Богъ зупинявъ лукавыхъ въ коварствѣ, обрати и постави яко же бѣ ему звѣстно въ неизслѣдимомъ совѣтѣ“.

Г Л А В А Д В А Й Ц Я Т А .

Дня першого жовтня 1653 р. въ Москвѣ справляли незвычайну подѣю: велика сила народу зъ рбжнихъ куткѣвъ Московщины, прибуло до столицѣ. Богослужене царь слухавъ въ церквѣ Покровы, де правивъ патрїярха Никонъ; въ церквѣ

царь, убранный въ царску одежду, пбшовъ съ процесією до гра-новитой палаты (свѣтлицѣ), въ процесіи съ коругвами та обра-зами ишло духовенство и миряне. Скрбъзъ дзвонили въ дзвоны. Въ палатѣ царь сѣвъ на тронѣ, а зѣ бокбвъ его посѣдало ду-ховенство: патріярха Никонъ, митрополита Сильвестеръ Кру-тицкій и Михайло Сербскій, кблька архимандритбвъ та игуме-нбвъ, за ними бояре, думнѣ дворяне, дворяне московскі и т. инші. Палата була повнѣсенька людей рбжныхъ станбвъ; були тутъ и гостѣ и купцѣ, и выборнїи заступники съ повѣтбвъ и стрѣльцѣ. Се була „Земская Дума“ (нѣ бы соймъ) або соборъ, що збирався тбльки при важныхъ нагодахъ.

Думный дякъ*) почавъ голосно читати, що по останнѣй умовѣ съ Поляками приражено було вживати царскій титулъ такъ, якъ его вживав самъ царь; отже по королѣвскихъ гра-мотахъ ѣ по листахъ магнатбвъ польскихъ знайдено багато помылокъ въ царскому титулъ, окрбмъ того въ польскихъ книжкахъ надруковано такї „злыя безчестя и укорузны (докоры) и хулы (ганьба), що не тбльки великимъ дер-жавцямъ, христїянскимъ помазанникамъ божимъ, але ѣ про-стбй людинѣ чути и терпѣти того не можна, навѣтъ и згадати страшно“. Царь кблька разбвъ пославъ вымагати ублаготво-рення, але марне; до того жъ Поляки вже не разъ заподѣвали утиски сумѣжнымъ мешканцямъ московской державы. Потбмъ на соборѣ було оголошено, що гетьманъ Богданъ Хмельницкій зѣ усѣмъ вбйскомъ запорозкимъ кблька разбвъ оповѣщавъ царя, що паны-рада и вся Рѣчь-Посполита обурилися на пра-вославну вѣру грецкого обряду и на святї божї церкви сего обряду; вбдвертали козакбвъ запорозкихъ вбдъ истинной пра-вославной вѣры, приневолювали ихъ до вѣры римской; запечатували церкви божї; повертали ихъ на унию та заподѣвали православнымъ такї наруги и образы, якихъ не роблять и вре-тикамъ та жидамъ. Дальше дякъ розповѣвъ, якъ украинскій Русины встали за вѣру и примусили Полякбвъ згодитися на скасованѣ униї; але жъ Поляки не додержали своєї умовы и заприсяги. Потбмъ дякъ повѣдавъ, якъ Хмельницкій зѣ усѣмъ вбйскомъ запорозкимъ прохавъ царя, приняти ихъ пбдъ свою високу руку, а коли той не схоче, то бодай хоча бѣ заступився

*) Писарь.

за нихъ и звѣвъ ихъ на мирову съ Поляками. Дальше дякъ мовивъ, якъ царь вдавався до короля и Речи-Посполитои, що готовъ выбачити наругу царской чести, коли Поляки погодяться съ козаками на основѣ зборѣвскои умовы, не утискатимуть православнои вѣры и скасують унію. Король съ панами и на се вѣдмовили и почали зновъ воювати съ козаками. На останку дякъ додавъ, що Турецкій царь до себе въ пѣдданство Украинскій нарѣдъ зазываетъ; але гетьманъ волѣе лѣпше пѣти пѣдъ руку Московского державця.

Якъ скѣбичилось дякове читане, почали пытати, яка у кого про те думка? — и вѣдбирали голоса. Першими вѣдповѣли бояре. Вони высловили такую думку: „Коли Яна Казимира выбрали на короля, такъ вѣнъ запрягся, що всехъ християнъ, якѣ не тримаються латиньского обряду, оберегатиме и оборонятиме и жаднымъ чиномъ, нѣ самъ нѣкого за вѣру не утискатиме, нѣ другимъ того робити не дастъ; коли жъ все свои присяги не додержатъ, то и пѣдданѣ его вызволяються вѣдъ слухнянства и вѣрности до него. Король Янъ Казимиръ присяги свои не додержавъ, обурився на православну християнскую вѣру грецкого обряду, багато зруйнувавъ церковь божихъ, а инші повернувъ на унію. Выходить зъ сего, що й гетьманъ Богданъ Хмельницкій и все войско запорожке, черезъ недержане королемъ присяги, стали людьми вольными. Тымъ-то, що бѣ не дати имъ пристати до пѣдданства Крымского хана, або Турецкого султана, треба гетьмана зъ усѣмъ войскомъ, зъ усѣма мѣстами и землями приняти пѣдъ высокую руку царску“.

Потѣмъ пыталися у людей иншихъ станѣвъ: усѣ вони пристали до думки боярѣ и врадили, що царь повиненъ выступити войною проти Польщи и Литвы за образу вѣры и царской чести. Купцѣ обѣцялися дати запомогу на войну, а люде службовѣ мовили, що битимуться проти Польского и Литовского короля, не вважаючи на власнѣ головы и радо поляжуть за честь своего державця. Усѣ згодилися охочо дати и добро и житѣ на такую важну справу. Патрїярха и духовенство поблагословили царя и всю державу и мовили, що вони благодатимуть Бога, Пресвяту Богородицю и усѣхъ святыхъ, що бѣ дарували цареви побѣду.

Після такої постанови Земської Думи, царь вирядивъ трехъ посланцівъ: боярина Бутурлина, окольного Алферва та думного дяка Лопухина съ товаришами въ Переяславъ, приняти Україну підъ его протекцію. Въ Переяславъ посланці приїхали 31. грудня. Хмельницькій, вернувся не що давно зъ жванецкого походу и бувъ тоді саме въ Чигирині; хоронивъ тамъ сына, та умовлявъ супротивниківъ московскої протекції, не змагатися а приставати. Посланцівъ прохавъ вінъ вибачити, що не можна ему було приїхати до Переяслава, бо лідъ на Дніпрі бувъ крхкій и перездити по нему небезпечно було. Московскихъ гостей витавъ переяславскій полковникъ Тетеря, яко господарь мѣста. Тетеря въ душѣ не сприявъ Московщині. За цять веретовъ (кілометрівъ) вді мѣста Тетеря зъ сотниками та отаманами свого полку и зъ 600 козаківъ зустрівъ московскихъ посланцівъ: ледви тільки вони підїхали, козаки позлазили съ коней, заграли сурмачь, ударили довбышъ, Тетеря повитавъ промовою. Посланці у купі съ козаками їхали до самыхъ мѣскихъ ворітъ: тутъ стояли козаки и повитали гостей, выпаливши зъ рушницъ. Бля ворітъ стоявъ мѣскій протопопа Григорій зъ духовенствомъ въ ризахъ (фелонахъ) а поручъ люде зъ образами, коругвами и съ хрестами. Посланці позлазили съ повозівъ, познаменувалися до образівъ; духовенство поблагословило и скропило ихъ свяченою водою. Протопопа повитавъ промовою. Тоді посланці пїшли пїшки черезъ мѣсто. Зъ ними йшовъ увесь повїздъ; спївали церковні пїснї, а народъ витавъ окриками. Прийшовши до церкви; вдіслужили молебень за царську родину.

Дня 6. сїчня приїхавъ и гетьманъ. Вїздячи съ Чигирина, вінъ покликавъ до себе на обїдъ 50 Поляківъ, останихъ бранцівъ; полонено ихъ въ бою бля Батога, але теперь тільки выкуплено. Гетьманъ мовивъ до нихъ:

„Теперь, панове Поляки, здається мені, що мы вже на вїки розлучилися, вы не будете нашими, а мы вашими. Отсеи страты вы собі до вїку вїчного нїчимъ не покрывете, та й мы нїколи не покажемо прихильности вынагородити сї. Не наша вина, а ваша; на самыхъ себе жалкуйте про те, що вы зъ доброй воль, та не зъ доброго розуму и зъ легкой думки стратили“.

Дня 8. сѣчня гетьманъ скликавъ у Переяславѣ загальну раду. Въ семой годинѣ зранку ударили довыбшѣ. Люде почали сходитися на переяславскій майданъ. Тымъ часомъ гетьманъ державъ потайну раду зъ генеральною старшиною. Гетьманъ на той часъ покликавъ до Переяслава усю полкову старшину и багато значнѣйшихъ козакѣвъ. Посередѣ натовпу на майданѣ було зроблене простѣрне порожне мѣсце. О годинѣ 11. гетьманъ вийшовъ на майданъ; вѣнъ бувъ у народному убраню; надъ нимъ держали бунчукъ. За гетьманомъ йшла уся старшина украиньска. Генеральный осаула звелѣвъ усѣмъ мовчати. Народъ на улицяхъ та покрѣвляхъ слухавъ промову свого повелителя-гетьмана.

Вѣнъ мовивъ:

„Панове полковники, осаулы, сотники, усе вѣйско запорозке и всѣ православнѣ христїяне: усѣмъ вамъ вѣдомо, що Богъ вызволивъ насъ зъ рукъ тыхъ ворогѣвъ, гнобителѣвъ церкви божой, на якихъ лютиться усе православне схѣдне христїянство. Ворогъ той хотѣвъ знівечити насъ такъ, що бѣ и имени нашего не було на землѣ нашѣй. Усѣмъ вамъ стало занадто вже важко и мабутъ не можна намъ обйтися безъ царя. Тымъ-то жъ сего дня скликали раду прилюдну, на те, що бѣ вы у купѣ зъ нами оббѣрали собѣ державця—сѣ чотырѣхъ, якого самѣ волѣтимете: першій — царь Турецкїй; вѣнъ кѣлька разѣвъ черезъ пѣсланцѣвъ своихъ зазывавъ насъ до себе въ пѣдданство; другїй — ханъ Крымскїй, третїй — король Польскїй; сей и теперъ згодиться прийняти насъ до своей ласки, коли мы того побажаемо; четвертый — царь православный Московскїй схѣдный: вже шѣсть разѣвъ разъ-по-разъ мы его благаемо, що бѣ ставъ намъ за царя и пана. Отъ вы якого вѣподобаете собѣ, такого и выбирайте. Царь Турецкїй бусурманъ. Усѣ вы тямите, яке лихо переносятъ пѣдъ нимъ нашѣ браты по вѣрѣ православнѣ Греки. Ханъ Крымскїй те жъ бусурманъ. Нужда примусила насъ звести зъ нимъ дружбу, але жъ чого мы не натерпѣлися черезъ те, якої бѣды не зазнали: и полонъ, и рѣвки крови христїянскої! Про утиски вѣдъ польскихъ панѣвъ — нема що й балакати: самѣ гараздъ тямите, що вони вважали жидѣ й собаку лѣвише, нѣ жъ нашего брата христїянина. А царь схѣдный Московскїй одного зъ нами обряду, одной грецкой вѣры; мы сѣ православїемъ Великой Руси одно

тѣло, що головою має Исуса Христа. Отсей великій царь христіянській зглянувся на гнобительство нашої церкви на Украинѣ; не знехтувавъ вѣнъ нашего шестилѣтнього благая, прихилився теперъ до насъ своимъ милостивимъ царскимъ серцемъ и вырядивъ до насъ своихъ близькихъ до него людей съ царскою ласкою. Полюбѣмъ же его щиро! окрѣмъ его царскою руки мы не знайдемо такого затишного пристановища. А хто не хоче насъ послухати, той нехай иде, куды хоче, шляхъ вѣльний!“

Тисячѣ голосѣвъ вѣдповѣдали:

„Волимо пѣдъ царя схѣдного. Лѣпше намъ вмерти въ нашѣй благочестивѣй вѣрѣ, нѣ жь ненавистнику Христовому, поганинови — дѣставатися!“

Тодѣ перяславскій полковникъ почавъ обходити навкруги майдану и пытався:

„Чи всѣ тако сонзволяете?“

„Усѣ!“ кричавъ нарѣдъ.

Тодѣ гетьманъ гучнымъ голосомъ закричавъ:

„Буди тако! Да укрѣпить насъ Господь пѣдъ его царскою крѣпкою рукою!“

А нарѣдъ гукавъ:

„Боже утверди! Боже укрѣпи! що бѣ всмо вовѣки усѣ едино були“.

Потѣмъ стали вычитувати написанѣй умовы, на якихъ Украина повинна зѣднатися зъ Московщиною. Мѣжъ головными умовами, якихъ бажали Украинцѣ, стояло:

1) Пѣдѣсть Украины по обохъ бокахъ Днѣпра, де жили козаки, по межу умовлену зборѣвскимъ договоромъ, се бѣ то вся Украина лѣвобережна, а на правому березѣ Днѣпра сучасна Кіевщина, частина Подѣля и Волыни.

2) Права власной управы, незалежной вѣдѣ урядникѣвъ царскихъ; право власного законодавства и судовництва; право выбирати вѣльными голосами гетьмана и урядникѣвъ; право приймати посланцѣвъ вѣдѣ державцѣвъ чужоземныхъ и зсылатися зъ державцями чужихъ земель; муниципальнѣй права мѣсть, що бѣ були задержанѣй, а особистѣй права станѣвъ: шляхотского, духовного, мѣщаньского, козачого и посполитого, що бѣ лишилися незрушенными. Такъ само незрушенность маѣтностей; побѣдѣшане реѣстрового вѣйска до 60.000; платня

60 тт

козакамъ зъ доходѣвъ украинскихъ, але тодѣ, коли доходы будутъ зведені до вѣдомости. Украина брала на себе обовязокъ платити державцеви данину, але що бѣ до сеи справы зборщики московскій не втручалися. Подѣ часъ вѣины Украина мусѣла власнымъ вѣйскомъ помагати цареви, а царь повиненъ бувъ обороняти еѣ и пѣдкомъ вызволити вѣдѣ Полякѣвъ.

Нарѣдѣ задовольнився такими поважными та добрыми умовами. Пѣсля нарады выступали царскій пѣсланцѣ. Якъ звичайно тодѣ водилося, вони, першь усего именемъ царя, спыталися про здоровле гетьмана и старшины, се вызначало царску ласку; потѣмъ Бутурлинъ промовлявъ до народу. Вѣнъ згадавъ про всѣ нещастя Украины, про утиски за вѣру, про кѣлькоразне пѣсланництво до царя, котре на останку и примусило царя зглянутися на одновѣрцѣвъ; доводивъ, що коли король не додержавъ присяги, — то вѣнъ бѣльшь вже не державецъ народови.

„Отакъ, додавъ пѣсланецъ: великій державецъ, его царска величнѣсть, не хоче того, що бѣ вамъ, одновѣрнымъ зъ нимъ православнымъ християнамъ, перебувати въ руинѣ, а церкви божій, що бѣ стояли пустками и терпѣли зневагу вѣдѣ латинянъ, тымъ-то й звелѣвъ усѣхъ васъ — гетьмана Богдана Хмельницкого, все запорожке вѣйско, всѣ мѣста и землѣ, яко вѣльній вѣдѣ пѣдданьства королю Польскому, черезъ те, що вѣнъ не додержавъ присяги, приняти пѣдѣ царску високу руку и казавъ своимъ ратнымъ людемъ запомагати вамъ проти переступникѣвъ клятвы и гнобителѣвъ вѣры православної. А вы всѣ, гетьмане Богдане Хмельницкій и все вѣйско запорожке, спостерегаючи на собѣ ласку великого державця нашого, повинні ему служити, зичити ему все добре и сподѣватися на ласку его. Вѣнъ великій державецъ, оберегатиме тебе и все вѣйско запорожке своєю ласкою и оборонятиме вѣдѣ усякихъ ворогѣвъ“.

Рада почала розходитися. Гетьманъ съ пѣсланцями сѣли въ карету и поѣхали до соборной церкви заприсягти на вѣрнѣсть новому державцеви. За ними поѣхала старшина. Въ двѣряхъ церкви стоявъ отецъ Григорій зъ усѣмъ переяславскимъ духовенствомъ и клиромъ; поплѣчь стояло московске духовенство, що поприѣздило съ пѣсланцями; головнымъ мѣжъ нимъ бувъ казанскій архимандрита Прсхоръ съ Преображен-

ского монастыря. Середъ церкви на стѣлци лежала прислана царемъ урядова книжка. Московске духовенство хотѣло вже починати обрядъ присяги, якъ ось гетьманъ зупинивъ ихъ и промовивъ:

„Перше треба, що бъ вы заприсягли именемъ вашего царя, що великій державецъ нашихъ правъ не зрушить, на права нашѣ и на маестности надасть універсалы и не выдасть насъ королю Польскому“.

„Нѣ вовѣкъ не заприсягнемо мы за свого державця, вѣдповѣли пѣсланцѣ: та гетьманови и балакати про се не годиться; пѣдданѣ повиннѣ няти вѣры своему державцеви, котрый не лишитъ ихъ свои ласки, оборонятиме вѣдъ ворогѣвъ и не зрушитъ вашихъ правъ, не забере вашихъ маестностей“.

„Про се мы съ полковниками и зъ усѣма людьми порадимось“, вѣдповѣвъ гетьманъ и вѣйшовъ съ церкви.

За кѣлько часу вѣйшли въ церкву два полковники: перяславскій Тетеря и миргородскій Лѣсеницкій-Саковичъ. Обѣдва вони вимагали, що бъ московскій пѣсланцѣ заприсягли.

„Сего зъ роду-вѣку не бувало, змагалися пѣсланцѣ: тѣлько пѣдданѣ заприсягають державцеви, а державцю не звычайно заприсягати пѣдданымъ“.

„Але жъ король Польскій усѣ заприсягали намъ!“ мовили полковники.

„Польскій король — люде непевнѣ и не самодержцѣ; вони свои присяги не бережуть, а нашого державця слово не перемѣняться“, вѣдповѣли пѣсланцѣ.

„Гетьманъ и мы вся старшина, мовили козаки, ймемо вѣры сему, але простѣ козаки не ймутъ и вимагають, що бъ непримѣнно вы за свого царя заприсягли“.

Пѣсланцѣ на те змагалися и мовили:

„Его царска величнѣсть ради християньскои православнои вѣры и святыхъ божихъ церковь — зволивъ на ваше благане приняти васъ пѣдъ свою високу руку и вамъ треба памятувати ласку его, служити ему и зичити ему на все добре! Треба вамъ вѣйско запорозке привести пѣдъ присягу, а людей не тямущихъ утихомірювати, що бъ не верѣли неподобныхъ речей“.

Полковники пѣшли до гетьмана и небавомъ Хмельницкій и старшина вернулись до церкви и на евангеліи заприсягли

цареви на вѣчне пѣдданство именовъ Украины въ тыхъ мѣжахъ, якѣ для неи полишено въ зборѣвскѣй умовѣ.

Величко, що бравъ для своєї лѣтописи вѣсти зъ записокъ Зѣрки, сучасника Хмельницкого, повѣдає, буцѣмъ пѣсля присяги козакѣвъ, московскѣй бояре именовъ своего монархи поклялися, що царь держатиме всю Украину зъ усѣмъ войскомъ запорожкимъ, не зрушаючи и бережучи стародавнѣи права, оборонятиме войсками проти ворожихъ нападѣвъ и запомагатиме грѣшми.

Скоро старшина скѣбчила присягу, почалося затверджене гетьмана въ его гетьманьскому урядѣ. Бутурлинъ дававъ Хмельницкому царскѣи подарунки: спершу прапоръ, потѣмъ булаву, убрание, а на останку шанку; подаючи, вѣнъ державъ промову, въ котрѣи выславлювавъ символѣчне значѣние тыхъ подарункѣвъ. Потѣмъ обдаровували войскову старшину, полковникѣвъ, полковыхъ урядникѣвъ и простыхъ козакѣвъ. Увесь день заприсягали козаки та мешканцѣ череяславскѣи.

Московскѣи пѣсланцѣ вырядили своихъ „стольникѣвъ“ и „стрячихъ“ по всѣхъ мѣстахъ и полкахъ Украины, що бѣ приводили до присяги людѣство, а собѣ взяли значѣйшѣи мѣста Украины: Кѣвъ, Нѣжинъ и Чернигѣвъ. Дня 14. сѣчня прибули вони до Кѣва. Тысяча кѣвскихъ козакѣвъ зъ девятьма розгорненими прапорами зустрѣли пѣсланцѣвъ за десять верстовъ вѣдъ мѣста; пристали до ихъ поѣзду и распочали торжественный похѣдъ. За козаками вели дванадцатеро царскихъ коней турецкой породы, на коняхъ були гаптованѣи золотомъ попонки, котрѣи волоклися ажъ по землѣ, поверхъ нихъ були гаптованѣи золотомъ кульбаки. За кѣбными ишовъ полкъ „дѣтей боярскихъ“, повбираныхъ въ соболевѣи кожухи, за ними ще лава турецкихъ коней, на котрыхъ збруя саяла золотомъ та перлами; помѣжь нихъ несли чотыри прапоры: тѣи прапоры дивували людѣи великѣстю и роботою: на одному бувъ гаптованный левъ; на другому—однорѣгъ, а на двохъ останнихъ рыбы морскѣи зъ дѣвочими лицами. Дальше вѣхали пѣсланцѣ. Процѣсию прямувала до Золотыхъ Ворѣтъ; верстовъ за 1¹/₂ зустрѣло еѣ духовенство зъ митрополѣтою, чернигѣвскимъ епископомъ Зосимѣю, та съ печерскимъ архимандрѣтою Осѣдомъ Тризною; були ще игумены и мамѣстники зъ рѣзныхъ монастырѣвъ украиньскихъ.

Митрополіта Сильвестеръ Косбвъ повитавъ пбсланцѣвъ такою промовою:

„Приходите вы, мовивъ вѣнъ: вѣдъ благочестивого царя, бажаючи навѣдатись до спадщины стародавнихъ великихъ князѣвъ рускихъ, до трону першого благочестивого руского великого князя и мы выходимо на зустрѣчь вамъ! Моими устами витае васъ той благочестивый Володимиръ, витае васъ св. Апостоль Андрѣй Первозванный, що на сему мѣсцѣ вѣщувавъ сяєво великой божой славы; витають васъ преподобнї Антонїй и Теодозїй и всѣ преподобнї, що ради Христа, въ печерахъ коротали свое жите. Входитье жъ въ дѣмъ Бога нашего, на тронъ найпершого благочестя руского и нехай зъ вашої при томности обновиться, яко орлина юность спадщина благочестивыхъ князѣвъ рускихъ“.

Такъ бы то мусивъ говорити митрополіта, якъ повѣдають московскї звѣстки; а очевидецъ священникъ повѣдае: „Отець митрополіта вѣдъ жалю обумиравъ и все духовенство, що було зъ нимъ за слѣзми свѣту не видѣло“.

Дзвонили въ дзвоны. Пбсланцѣ приѣхали до Софїйского собору. Митрополіта вѣдиравивъ молебень, проспѣвали царскѣй родинѣ „многая лѣта“.

„Чому ваше высокопреосвященство, спытався Бутурлинъ, нѣколи не писали до царя и не шукали собѣ царской ласки, тодѣ, якъ гетьманъ Богданъ Хмельницкїй и все вѣйско запорожке кѣлька разѣвъ прохали великого державця принять ихъ пѣдъ его високу руку?“

„Що гетьманъ листувався съ царемъ, проте менѣ не вѣдомо було, вѣдшовѣвъ Косбвъ: теперъ я повиненъ молити Бога, що бъ надѣливъ на многї лѣта доброго здоровля царицѣ, царицѣ и благовѣрнымъ царѣвнамъ“.

Привели до присяги кїевскихъ козакѣвъ и мѣщанъ. Духовенство не тѣльки само не згодилося присягати, але не пустило й шляхтичѣвъ, урядникѣвъ и челядь, що служили у митрополіты та по иншихъ духовныхъ; не пустила присягати монастырскихъ слугъ и въ загалѣ усѣхъ людей зъ маєтностей церковныхъ и монастырскихъ. Митрополіта вживавъ рѣжныхъ заходѣвъ, доводивъ, що за тими людьми нема маєтностей; тому и присягати имъ не приходится; казавъ, що ему небезпечно про те, що бъ король Польскїй не помстився надъ тымъ

духовенствомъ, що лишилося по иншихъ краяхъ Речи-Посполитої и вѣнъ не хоче вѣдповѣдати за души неповинні; митрополита здавався на печерского архимандриту, а сей на него. „Думный дякъ“ Лопухинъ почавъ загрожувати митрополитѣ гнѣвомъ царя и гетьмана; митрополита того не злякався. Лопухинъ прохавъ его, що бѣ вѣнъ въ сѣй справѣ розмовився зъ Бутурлиномъ: митрополита на одрѣзъ вѣдмовивъ, що у него нема потреби бачитися и балакати зъ Бутурлиномъ. Одначе на другій день, пѣсля такой упертости, дня 19. сѣчня, шляхту, слугъ, двѣрскихъ людей, козакѣвъ и мѣщанъ, що жили за митрополитою и архимандритою, приведено до присяги. Пѣсля того духовенство ще 50 рокѣвъ держалося своєї незалежности; переходомъ воно, хочъ и пошло пѣдъ благословенѣ патріярхи Московского, але лишилося безпосередно пѣдъ рукою константинопольского патріяршого престолу. Якъ бачили мы, Сильвестеръ Косѣвъ и кѣвске духовенство визначалися великою покѣрливостю власти; вони все цуралися усякихъ ворохобныхъ заходѣвъ; тымъ-то така швидка перемѣна власти здавалася имъ невѣдповѣдною. До того жъ кѣвске духовенство дивилося на Москалѣвъ якъ на людей неввѣчливыхъ и простаковѣвъ; духовенство не було навѣтъ певнымъ и вагалося про тожсамбствъ своєї вѣры зъ московскою; приходила до него навѣтъ и така думка, що Москалѣ звелять церехрещуватися. Чернигѣвскій протопѣбш писавъ того часу: „Царь обѣцяе всѣхъ при правахъ и маетностяхъ лишити, хто се добровѣльно придасть и охреститься“. Люде ворожливѣ розсѣяли навѣтъ чутку, що Москалѣ приневодюватимуть Украинцѣвъ до московскихъ звичаѣвъ, заборонять озуватися въ чоботы та черевики, а звелять въ постолахъ ходити. Треба звернути увагу й на те, що духовенство на Украинѣ було людми найбільшь освѣчеными, зъ малку выховувалися вони на польскій ладъ и звыкли до польского розумѣня и до свѣтгляду захѣдно-европейского.

Московскій бояре, ремствуючи на кѣвске духовенствѣ, рушили до Нѣжина; тутъ полковникъ Золотаренко, шуринъ Хмельницкого, повитавъ ихъ зъ великою шаною. Мѣсто заприсягло не змагаючись. Не змагалися и Чернигѣвцѣ и заприсягли 28. сѣчня. Тодѣ пѣсланцѣ повернули до Москвы.

Хмельницкій сподѣвався, що Поляки, скоро лишень довѣдаються, що Украина заприсягла Московщинѣ, почнуть

мститися, тымъ-то й выдавъ вѣнъ дня 17. сѣчня ось який універсаль :

„Панове полковники, сотники и вся отаманія вѣйска запорозкого и мѣского! Доброго здоровля вамъ бажаю вѣдь Бога и чиню вѣдомымъ вамъ, абы вы були по замкахъ сторожкими и звычайно, якъ самі тямите, добре выконували вѣйскові обовязки: що бѣ у васъ пороху, олова, борошна и всякихъ харчѣвъ не бракувало, бо я съ королемъ Польскимъ до згоды не зѣйшовсь и вы ворогѣвъ нашихъ Полякѣвъ бийте, коли вони вѣдважаться напасти, а царь Московскій, заступаючись за вѣру, помагатиме намъ. Поручаю Васъ Господу Богови“.

Тодѣ Хмельницкій вырядивъ пѣсланцѣвъ генерального судію Самѣйла Зарудного и переяславского полковника Павла Тетерю до Москвы. Вони приѣхали туды съ початку марта (березоля) прохати, що бѣ були затвержені статья переяславской умовы. Вѣ тѣ статья заведено було те саме, на чому зѣдналися вѣ Переяславѣ. Царь усе те затвердивъ зѣ деякими перемѣнами; важнѣйшою вѣдмѣною було те, що гетьманови хоча й давалося право приймати чужоземныхъ пѣсланцѣвъ, але вѣнъ повиненъ бувъ оповѣщати про те царя, а такихъ, які бѣ приѣхали зѣ думкою не сприяющею цареви, мусивъ задержувати; вѣнъ не повиненъ бувъ зсылатися съ Турецкимъ султаномъ и Польскимъ королемъ безъ царской на те волѣ.

С Т А Т Ь Ъ

постановлені вѣ Москвѣ съ пѣсланцами гетьмана Хмельницкого.

Бють чоломъ державцєви царєви и великому князєви Олексію Михайловичу, усеи великои и малии Росіи самодержцєви и многихъ державъ державцєви и володѣтелеви, его царской величности пѣдданки Богданъ Хмельницкій, гетьманъ вѣйска запорозкого, й усе вѣйско запорозке и увесь миръ христіанскій, російскій, що бѣ его царска величність ухваливъ имѣ те, про що пѣсланцѣ ихъ прохатимуть; а вони его царскій величности вѣ усѣхъ его державцевыхъ наказахъ служитимуть до вѣку; и що на яку статью царь приставъ, те пѣдписано пѣдъ статьями:

1. Що бѣ по мѣстахъ урядникѣвъ выбирати зѣ людей достойныхъ; вони повинні будуть надъ пѣдданками царской

величності урядувати и доходи усякї поправдѣ до скарбу царского вѣддавати; а коли бѣ для того приѣхавъ царскїй воевода, та почавъ ихъ права топтати та свои статуты заводити, то бѣ було се имъ вельми прикро, бо тутешїй люде, де буде ихъ старшина, стануть за свои права змагатись. Сю статью его царска величнѣсть ухваливъ и казавъ бути такъ, якъ прохають, се бѣ те, що бѣ були урядники по мѣстахъ, вѣйты, бурмістры, раднїй, лавники, доходи всякї грошима и збѣжемъ збирати на царя и вѣддавати до царского скарбу тымъ людемъ, котрыхъ прише царь та доглядати за тыми зборщиками, що бѣ чинили по правдѣ.

2. Писаревѣ вѣйсковому, що бѣ зъ ласки царской величності 1000 золотыхъ польскихъ давати, а на судей вѣйсковыхъ по 300 золотыхъ; на писаря судового по 100 золотыхъ польскихъ; на писаря, та на хоружого полкового по 50 золотыхъ, на хоружого сотницкого 30, на бунчужного гетьманского 50 золотыхъ польскихъ.

Царь ухваливъ и велѣвъ бути такъ, якъ прохають и давати тѣ гроши зъ доходѣвъ, якї будуть зъ Украины.

3. На писаря и на судей вѣйсковыхъ на 2 чоловѣки и на кожного полковника и на осулѣвъ вѣйсковыхъ та полковыхъ, що бѣ було по млыну, на прохарчованѣ, бо выдатки великї вони мають.

Царь ухваливъ и велѣвъ, що бѣ такъ було.

4. На лаштованѣ вѣйскового наряду, на пушкарѣвъ и на всѣхъ тыхъ робочихъ людей, що у нарядѣ бувають, ухваливъ бы царь и показавъ свою ласкаву дбалѣсть, якъ на зиму, такъ и пѣдъ часъ таборованя; такъ само на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружого арматного 50 золотыхъ.

Царь ухваливъ и велѣвъ давати зъ доходѣвъ украинскихъ.

5. Пѣсланцѣ, що вѣдъ давнихъ давенъ приходять до вѣйска запорозкого съ чужихъ земель, такъ, що бѣ гетьманови и вѣйску запорозкому вѣльно бѣ було ихъ приймати, якї зъ добромъ прийдуть; а коли бѣ трапилося що лихого проти царской величності, про те повиннї царя оповѣщати.

По сѣй статьѣ царь ухваливъ: пѣсланцѣвъ, якї прибудуть зъ добрыми справами, — приймати и вѣдпускати, але небавомъ оповѣщати и царя поправдѣ про те, въ якихъ справахъ приѣздили пѣсланцѣ и съ чимъ вѣднущено ихъ. А коли хто выра-

дять по́сланцѣвъ въ справѣ супротивно́й цареви, такихъ по́сланцѣвъ задержати при вѣйску и заразѣ же звѣстити царя, а до царского наказу назадъ такихъ по́сланцѣвъ не пускати. Съ Турецкимъ султаномъ и королемъ Польскимъ безъ наказу царского не зсылатися.

6. Про митрополіту Кіевского дано по́сланцямъ словесный наказъ; по́сланцѣ словесно прохали, що бѣ царь звелѣвъ дати митрополітови на маестности сво́й універсаль царскій.

Царь ухваливъ, що бѣ митрополітови и всему духовенству на маестности ихъ, якими вони володѣють выдати царскій універсаль.

7. Що бѣ царь зволивъ небавомъ власне вѣйско до Смоленска вырядити швидше, що бы неприятель не встигъ полагодитися, або съ кимъ инымъ не зєднався, бо вѣйско теперь принушено, що бѣ не няти вѣры жадно́й ихъ влєсливости, коли бѣ вони стали въ чому влєщувати.

Царска величнѣсть зволивъ на своего ворога, короля Польского, самъ ити и вырядити бояръ и воеводѣ зъ вѣйскомъ тодѣ, якъ просохне и за для коней паша наросте.

8. Що бѣ по межѣ вѣдѣ Полякѣвъ за для безпечности держати 3000 наймленого вѣйска, а коли буде царска ласка, то й бѣльше.

Царске вѣйско разъ-у-разъ є на межѣ, є за для обороны Украины и напередъ усе стоятима.

9. Було за звычай, що все вѣйску запорозкому платили; прохаємо и теперь царску величнѣсть, що бѣ було давано на полковникѣвъ по 100 ефимкѣвъ; на осаулѣвъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на осаулѣвъ полковыхъ по 400, на сотникѣвъ по 100, на козакѣвъ по 30 золотыхъ польскихъ.

Тамъ въ тыхъ рокахъ до царской величности гетьманъ Богданъ Хмельницкій и усе вѣйско запорозке выряжали по́сланцѣвъ и били чоломъ кѣлька разѣвъ, що бѣ царь ради православной христіянської вѣры и ради святыхъ божихъ церковь заступився и принявъ ихъ по́дъ свою високу державну руку, та проти ворогѣвъ ихъ запомогу давъ. Великому державцеви тодѣ приняти васъ по́дъ свою руку не можна було, бо у него съ королемъ Польскимъ и зъ великими князями Литовскими була вѣчна згода, але вони батькови великого державця, блаженно́й памяти цареви и великому князеви Михайлови, усен

Русіи самодержцєви и многихъ державъ державцєви и володѣтелеви, та й дѣдови єго, блаженной памяти великому державцєви, святѣйшому Филаретови Микитовичу, патріярсѣ Московскому и усеи Русіи и великому державцєви нашому, царєви Олексѣєви Михайловичу, усеи Русіи самодержцєви, заподѣяли багато безчєстя и докорѣвъ; царь, покладаючись на грамоты королѣвскѣй, на соймовѣй статуты, на конституцію, та на умовы съ Поляками, сподѣвався, що те полагодиться и хотѣвъ гетьмана Богдана Хмельницкого и усе вѣйско запорожке черезъ своихъ царскихъ великихъ пѣсланцѣвъ звести съ Поляками на мирову такимъ чиномъ: коли Янъ Казимирь, король Польскѣй, пристанє зъ ними на мирову по зборѣвскимъ умовамъ, и православной христіянської вѣры не утискатимє, а уніятѣвъ усѣхъ введе, то царь выбачить вину тымъ людямъ, що за зневагу чєсти єго царской величности повиннѣй бути покаранѣй на горло. Протє и выряжавъ до короля Яна Казимира своихъ великихъ вѣдпоручникѣвъ пѣсланцѣвъ боярина и намѣстника велико-пермского князя Бориса Рѣпина-Оболенского съ товаришами; тѣ пѣсланцѣ говорили радѣ про згоду, про вчинки короля и панѣвъ и король Янъ Казимирь и паны-рада до жадной згоды не пристали и ту велику справу повернули въ нѣвєць, а пѣсланцѣвъ царскихъ вѣдпустили нѣ съ чимъ. Нашь великѣй державець, єго царска величнѣсть, бачачи зъ боку короля отакѣй неполагодженя, грубіяньства и неправды, та бажаючи православну христіянську вѣру и всѣхъ православныхъ христіянъ вѣдъ гнобителѣвъ, латинянъ, що хочуть церкву божу зруйнувати и вѣру христіянську выкорѣнити, оборонити, пѣдъ свою високу руку васъ принявъ и задля вашої обороны збравъ силу вѣйска московского, татарского и нѣмецкого и самъ иде на ворогѣвъ христіянскихъ и боярь своихъ и вовводъ посылає зъ вѣйскомъ, и на отсю вѣйскову справу, по єго царскому наказу багато вже съ царского скарбу роздано грошей, то теперь имъ, пѣсланцямъ, про платню на вѣйско запорожке не годиться говорити, бачачи таку царску ласку. А коли бояринъ царскѣй и намѣстникъ тверскѣй, Василь Бутурлинъ, розмовлявъ зъ гетьманомъ, такъ говорєно було, що бѣ вѣйска було 60 тысячѣвъ, а хочъ бы й бѣльшь того було, такъ царєви мовъ съ того шкоды не будє, бо платнѣ у него на вѣйско вони не прохатимуть. Се вѣдомо и имъ, Самбѣду и Павлу, и иншимъ

людямъ, що того часу при гетьманѣ були. А скільки по Украинѣ въ мѣстахъ якихъ доходѣвъ, про те царице не вѣдомо, списати тѣ доходи царь выражає своихъ дворянъ. Коли тѣ доходи спишуть и зведуть рахунокъ, тодѣ про платню запорозкому войску и наказъ вѣдъ царя буде. Нынѣ его царска величнѣсть, нагороджуючи гетьмана и все войско запорозке, хоче пѣслати имъ по звичаю своихъ предкѣвъ, грошей.

10. Коли бъ крымска орда замыслила напасти, тодѣ вѣдъ Астраханѣ и вѣдъ Казанѣ треба на неи наступати и доньскимъ козакамъ треба бути на поготовѣ; а доки-що не треба дратувати Татаръ, треба перебувати зъ ними по братерски.

До козаковъ на Дѣнь вже выслано царскій наказъ: коли крымскій Татаре не займатимуть, то велено и ихъ не дратувати, а коли нападуть, то тодѣ царь зведить вѣдбиватися вѣдъ нихъ.

Бѣля крымской межѣ стоить мѣсто Кодакъ, тамъ гетьманъ мае 400 чоловѣка и постачає на нихъ харчѣ; треба, що бъ и теперъ царь ухваливъ постачати туды харчѣ и порохъ; такъ само и до тыхъ, що за порогами коша стережуть, що бъ царь зволить показати свою ласку; бо не можна коша безъ людей лишити.

Про ту статью буде ласкавый царскій наказъ тодѣ, коли стане вѣдомо, скільки въ тѣ мѣста постачалося якого запасу и скільки буде збрано царскихъ доходѣвъ. Ще въ письмѣ вашому стоить, що бъ его царска величнѣсть звелѣвъ выдати свои універсалы на вѣльности вашѣ, се станеться, коли вы помѣжь себе уладнаете, хто козакъ, а хто мужикъ. А войска запорозкого нехай буде 60.000 и що бъ воно було переписане въ реестеръ и вы пѣсланцѣ, якъ вернетеса до Богдана Хмельницкого, такъ повѣдайте гетьманови, що бъ вѣнъ швидше велѣвъ козаковъ роздѣлити, зробити имъ реестеръ та й той реестеръ, пѣдписанный власною рукою его, приславъ до царя.

П Р О Ш Е Н І Е

гетьмана Богдана Хмельницкого до царя Олексѣя Михайловича
зъ додаткомъ пунктѣвъ умовы:

Зъ божою ласки, великій державцю, царю и великій княже Олексѣю Михайловиче, усеи великои и малои Росіи само-

держче, княже и многихъ державъ державцю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы Богданъ Хмельницкій, гетьманъ войска запорозкого и усе войско запорозке, и увесь миръ християньскій російскій, до лица землѣ чоломъ бемо:

Вельми зрадѣвъ съ пожалованя великого и ласки безъ кѣнца твоего царского величества, що намъ показавъ; багато бемо чоломъ тобѣ, державцю нашему, будемо прямо и певно въ усѣхъ справахъ и наказахъ твоихъ служити до вѣку. Тѣльки вельми просимо, такъ само якъ и въ грамотѣ просили, що бы твоя царска величнѣсть въ тому своему пожалованю ласку свою показавъ на те, про що нашѣ пѣсланцѣ битимуть до тебе чоломъ:

1. Найперше нехай твоя царска величнѣсть затвердить права и вольности нашѣ войсковѣ, такъ, якъ вони бували споконвѣку у войску запорозкому, що своими правами судилися и вольности власнѣ мали, що бѣ нѣ въ добра нашѣ, нѣ въ суды войсковѣ, анѣ воевода, нѣ бояринѣ, анѣ стольникѣ не втручалися, але що бѣ власнѣ старшины товариства розсуджували: Де три чоловѣка козакѣвъ, тамъ два повиннѣ судити третѣго. Пѣдъ сими пунктами стоить написане дякомъ Алмазомъ Ивановымъ:

По сему пункту державецъ сказавъ и бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ просять.

2. Войска запорозкого що бѣ усе було 60.000.

Державецъ наказавъ а бояре прирадили: нехай буде 60.000 чоловѣка.

3. Шляхта, що перебуває въ Росіи и по непорочнѣй заповѣди Христовѣй записягла тобѣ, великому державцю нашему, нехай зъ своими вольностями шляхотскими лишиться и на уряды судовѣ съ промѣжь себе старшину выберетъ; добро и вольности свои нехай має, якъ и за королѣвъ Польскихъ було, що бы ѣ инші, бачачи твою ласку хилилися пѣдъ твою руку мѣцну съ цѣлымъ свѣтомъ християньскимъ. Суды земскѣ и мѣскѣ що бы правилися, якъ и перше було, черезъ тыхъ урядникѣвъ, якихъ шляхта выберетъ. Такъ само скарбы свои, якѣ перше були у шляхты по фортецахъ на маєтностяхъ, такъ що бы ѣ дальше було.

По сему пункту державецъ сказавъ и бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ просять.

4. Въ мѣстахъ урядникѡвъ що бѣ зъ нашихъ людей выбирати достойнѣйшихъ, якѣ будутъ съ подданкѡвъ твоєї величності и що бѣ вони по правдѣ збирали и вѡддавали до твоего скарбу все, що належатиме.

Великѣй державецъ сказавъ а бояре прирадили: нехай буде, якъ просять. Були бѣ урядники, вѡйты, бурмістры, раднѣй, лавники, доходы грѣшми, збжемъ и иншимъ на царя збирати имъ и вѡддавати до царского скарбу тымъ людямъ, якихъ царь прише, и тымъ людямъ надъ тыми збѡрщиками доглядати, що бѣ чинили по правдѣ.

5. На булаву гетьманьску якъ надано староство зъ усѣма належитостями, що бѣ такъ воно и на дальше лишилося.

Казавъ державецъ и бояре прирадили: нехай такъ буде.

6. Борони Боже смерти пана гетьмана (бо всякъ чоловікъ смертенъ и инакше не може бути), то що бѣ вѡйско запорозке само собѣ гетьмана выбирало и царя про те повѣдомляло и що бѣ царь на се не ремствувавъ, бо се вже такѣй давнѣй козацкѣй звычай.

Державецъ казавъ а бояре прирадили: нехай такъ буде.

7. Маестностей козацкихъ що бѣ нѣхто не вѡднимавъ; хто якѣ землѣ має и якѣй зыскъ зъ нихъ добуває, нехай такъ воно и буде. Вдовы козацкѣй и дѣты що бѣ мали такѣй вольности, якѣ були въ ихъ предкѡвъ и багькѡвъ.

Нехай буде такъ.

8. Писарю вѡйсковому зъ ласки вѡго величності що бѣ бувъ оденъ тысячь золотыхъ на подписки, а на харчѣ млынѣ, бо у писаря выдатки великѣй.

Нехай буде такъ, давати зъ украиньскихъ доходѡвъ.

9. На кожного полковника що бѣ було по млыну, бо выдатки въ нихъ великѣй, а коли буде на те царска ласка, то нехай и бѡльше пожалує.

Державецъ згодився на те, якъ бють чоломъ.

10. На судей вѡйсковыхъ по 300 золотыхъ и по млыну, а на писаря вѡйского 100 золотыхъ.

Державецъ згодився на те, але про судей роспытатись, кѡлько ихъ.

11. Осауламъ войскowymъ и полковымъ, що разъ-у-разъ перебувають на услугахъ війсковыхъ, а черезъ те не зможуть хлѣборобствовать, що бѣ було имъ по млыну.

Державецъ приставъ на се прошене.

12. На полагоджене зброй войсковои, на гармашѣвъ и на всѣхъ робочихъ бѣля зброѣ просимо твоей царской ласки, що бѣ якъ зимою, такъ и пѣдъ часъ таборованя було на обозного по 400 золотыхъ.

Державецъ згодився и казавъ давати зъ украиньскихъ доходѣвъ.

13. Права, надані споковѣкы вѣдъ князѣвъ и королѣвъ духовенству и свѣтскимъ людямъ, що бѣ нѣ въ чому не були зрушеними.

Державецъ згодився и казавъ, що бѣ такъ було.

14. Споковѣкы съ чужихъ земель приходять пѣсланцѣ до войска запорозкого, отже що бѣ пану гетьману и войску запорозкому вѣльно було пѣсланцѣвъ приймати а его величности за те не ремствувати, а коли бѣ що було проти царской величности, то мы повинні про те его повѣдомляти.

Державецъ казавъ и бояре прирадили: пѣсланцѣвъ зъ добрыми справами приймати и вѣдпускати а державця повѣдомляти, зъ якими справами вони привѣздили и съ чимъ вѣдѣхали.

А якы пѣсланцѣ прибудуть зъ недобрыми проти царя справами, такихъ зупинити, написати про те до царя и безъ его приказу не вѣдпускати ихъ. Зъ султаномъ же Турецкимъ и съ королемъ Польскимъ безъ наказу царского не зсылатися.

15. Якъ по земляхъ польскихъ данина зразу вѣддається, такъ вольли бы и мы давати твоей царской величности за людей, зъ якихъ належить те, по цѣнѣ вѣдомѣй, коли жъ инакше не може бути, тодѣ жаднымъ чиномъ нѣ на одного воеводу въ той справѣ не покладатися, хибя бѣ що воеводою бувъ хто зъ нашихъ достойныхъ людей. Усѣ тѣ доходы по правдѣ вѣддавати его царской величности.

Державецъ казавъ а бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ въ горѣ написано: збирати данину вѣйтамъ, бурмістрамъ, раднымъ и давникамъ и вѣддавати тымъ людямъ, якихъ царь пришле и тымъ людямъ доглядати, що бѣ зборщики чинили по правдѣ.

16. Наші пѣсланцѣ повинні умовлюватися, що бѣ коли приѣде воевода, то бѣ не ломавъ нашего права и постановѣ, бо те бѣ було для насѣ вельми прикро; бо наші люде до иншого права не можуть скоро навикнути и не спроможуться тягарѣвъ носити. А коли старшинуватимуть тутешні люде, то вони правитимуть вѣдповѣдно тутешнимъ правамъ и постановамъ.

Царскій наказъ и прирада боярѣ про права написана пѣдѣ иншими статями.

17. Вѣдѣ давна королѣ Польскій жадныхъ утискѣвъ на вѣру и на вольности наші не робили. Разѣ-у-разѣ мы свои вольности всякого чину мали; тому-то и служили мы вѣрно, а теперѣ, коли наступили на наші вольности, то тымъ примусили насѣ перейти пѣдѣ царску мѣцну високу руку. Пѣсланцѣ наші умыльно прохатимуть, що бѣ царѣ выдавъ привилеѣ на хартѣ, якъ написано съ привязаными печатками, оденъ на вольности козацкій, а другій на шляхотскій, и що бѣ те на вѣки незрушене було. А коли добудемо тѣ привилеѣ, тодѣ самі роздивимось промѣжъ себе: хто козацкѣ, той матиме вѣльнѣсть козацку, а хто хлѣборѣбъ-мужикѣ, той робитиме звичайно службу царевнѣ, якъ се и перше було; такъ само и на людей всякихъ, що пѣддані его величности, на якихъ правахъ и вольностяхъ вони мають бути.

Державецѣ казавъ а бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ просять.

18. Мусять нагадати про митрополіту и якъ про те розмавляти, пѣсланцямъ нашимъ давъ я наказъ словесный.

Державецѣ казавъ и бояре прирадили: митрополітовнѣ на тѣ маетности, якими вѣнъ орудуе, выдати універсаль.

19. Такъ само пѣсланцѣ наші уклѣбно нехай благають его величнѣсть, що бѣ вѣйско свое швидше до Смоленьска вырядивъ, не гаючись, що бѣ ворогъ не спромѣгся поладнатись и съ кимъ иншимъ зѣднатись и вѣйско що бѣ не няло вѣру и вѣякѣй влѣсливости ворогѣвъ, коли бѣ те трапилось.

Державецѣ казавъ и бояре прирадили про похѣдѣ вѣйска обявити пѣсланцямъ, якого дня самъ царѣ, бояре и вѣйско зѣ Москвы пѣдутъ, а до гетьмана про се не писати.

20. И ту потрібно справу нагадати, що бѣ найманыхъ людей по межѣ вѣдъ Ляхѣвъ було тысячѣвъ зо три, а коли на те воля царска то й бѣльше.

Розпытатися, въ якихъ мѣстахъ по межѣ треба стояти вѣйску.

21. Зазвычай було, що все вѣйску запорозкому платили, отже й теперъ прохати царя, що бѣ на полковника по 200 золотыхъ, на осаулѣвъ вѣйсковыхъ по 400 зол., на сотникѣвъ по 100 зол. на козакѣвъ по 30 золотыхъ.

Вѣдмовляти. Великій державецъ, его царска величнѣсть, задля православнои вѣры христіянскои бажае козакѣвъ оборонити вѣдъ латинянъ гнобителѣвъ и тыхъ, що хочуть зруйнувати церкви божі и выкорѣнити вѣру христіянску. Тымъ-то збравъ вѣйско велике и йде на ворогѣвъ и зъ своего державного скарбу зробивъ великі выдатки вѣйсковымъ людямъ. А якъ були у гетьмана Богдана Хмельницкого бояринъ и намѣтникъ Тверскій, Василь Бутурлинъ съ товаришами, и говоривъ зъ гетьманомъ про кѣлькѣсть вѣйска запорозкого, такъ гетьманъ мовивъ: „Хочъ вѣйска запорозкого и багато буде, але царевн вѣдъ того страты не буде, бо платнѣ у царя мы не проситимемо. Якъ говоривъ отсе гетьманъ, такъ були притомными пѣсланцѣ царскій, судія и полковникъ. Отже черезъ те пѣсланцямъ здѣймати про се рѣчь не годиться.

22. Коли бѣ орда накинулась, тодѣ треба на неи наступати вѣдъ Астраханѣ и вѣдъ Казанѣ и козакамъ донскимъ бути на поготовѣ; а доки-що теперъ не займати орды.

Вѣдповѣсти: на Дѣнѣ до козакѣвъ буде высланный наказъ царскій; про те, що коли Татарѣ не займатимуть, то й на нихъ не ходити, а коли займуть, тодѣ державецъ накаже вѣдбиватися вѣдъ нихъ.

23. Мѣсто Кодакъ, збудоване на межѣ вѣдъ Крыму, де панъ гетьманъ усе тримае 400 чоловѣка и дае имъ усякій харчѣ, що бы нынѣ его царска величнѣсть харчами и порохомъ надѣляла. Такъ само и до тыхъ, що за порогами Коша стережуть, що бѣ царъ показавъ свою ласку, бо Коша безъ людей лишити не можна.

Розпытатися: скѣлько харчѣвъ на чоловѣка дають на тыхъ 400 чоловѣкѣ, скѣлько людей за порогами на Кошѣ и чого для нихъ просять.

Довести державцєви, мовили бояре: якї царскї люде всякихъ станѡвъ почнуть утѣкати до черкасскихъ мѣсть и сѣль, то бѣ тыхъ ловити и вѡддавати.

УНІВЕРСАЛЪ

або

ЖАЛОВАНАЯ ГРАМОТА.

Зѣ ласки Божои, мы великїй державецъ, царь, и великїй князь Олексїй Михайловичъ, усєи Великои и Малои Русїи самодержецъ, пожалували єсми нашої царскои величности пѡдданкѡвъ Богдана Хмельницкого, гетьмана вѡйска запорозкого, и писаря Ивана Выговского, и судей вѡйсковыхъ, и полковникѡвъ, и осаулѡвъ, и сотникѡвъ, и все вѡйско запорозке, що вѣ роцѣ теперъ идучому 162, коли зѣ ласки Божои сталися вони пѡдѣ нашою царскою високою рукою вѡнѣ, гетьманѣ Богданѣ Хмельницкїй и усє вѡйско запорозке, и заприсягли намѣ великому державцєви, и нашимъ царскимъ дѣтямъ, и наступникамъ на вѣчне пѡдданство. Вѣ мартѣ (березолѣ) мѣсяцѣ присылали до насѣ, великого державця, до нашої царскои величности, вѡнѣ, гетьманѣ Богданѣ Хмельницкїй и усє вѡйско запорозке, пѡсланцѣвъ своихъ Самѡйла Богданова, судью вѡйскового та Павла Тетерю полковника переяславского; и вѣ листѣ своему до насѣ, великого державця, до нашої царскои величности, гетьманѣ писавѣ и пѡсланцѣ прохали, що бѣ мы, великїй державецъ, єго, гетьмана Богдана Хмельницкого и все вѡйско запорозке, пожалували и звелѣли надати потверженє ихъ давнихъ правъ и вольностей вѡйсковыхъ, такѣ, якѣ вѡдѣ давєнѣ водилося за великихъ князѣвъ Рускихъ и за королѣвъ Польскихъ, якѣ судилися и вольности власнїи мали вѣ маєтностяхъ и вѣ судахъ и що бѣ до тыхъ ихъ вѡйсковыхъ судѡвъ нѣхто не втручався, але судила бѣ своя вѡйскова старшина. Такѣ само прохаютъ и давнїи права, якї надано великими князями Рускими и королями Польскими духовєнству и свѣтскимъ людямъ, не порушати и на тїи ихъ права выдати царскїй унїверсалѣ зѣ нашою печаткою царскою та що бѣ вѡйска запорозкого, заведеного вѣ ресєтры було 60 тысячѣвъ и все що бѣ було єго стѡлько. Коли жѣ по волѣ Божѡй гетьманѣ помре, то вѡйску запорозкому стародавнимъ звичаемъ самому собѣ

гетьмана выбрати и кого выберуть, про те насъ великого державця оповѣстити. Маестностей козацкихъ и земель, якими хто орудує, не вѣдбирати, козацкимъ удовамъ и сиротамъ вольными бути, якъ те водилося за дѣдѣвъ и батькѣвъ. Мы, великій державецъ, наша царска величнѣсть, пѣдданого нашего Богдана Хмельницкого, гетьмана запорозкого, и все нашої царской величнѣсти вѣйско запорозке пожалували и казали имъ бути пѣдъ нашою високою рукою зъ ихъ стародавними правами и привилеями, якѣ на^{дано} имъ вѣдъ королѣвъ Польскихъ и великихъ князѣвъ Литовскихъ и тыхъ ихъ правъ и вольностей вѣлѣли нѣ въ чому не порушати; судитися имъ власною старшиною по своимъ давнымъ правамъ, а вѣйска запорозкого реветрового що бъ було 60.000. Коли зъ волѣ божой гетьманъ помре, то мы великій державецъ, вѣлѣли бъ вѣйску запорозкому выбрати собѣ стародавними звичаями гетьмана и кого выберуть на гетьмана, про те до насъ листувати и той ново-выбранный гетьманъ повиненъ заприсягти на вѣрнѣсть намъ, великому державцеви, въ притомности того, на кого мы вкажемо. Такъ само маестностей козацкихъ и земель, котрыми хто орудує, не вѣдбирати у нихъ, такъ само и въ козацкихъ вѣдѣвъ и дѣтей, а тѣ маестности и землѣ будутъ за ними по стародавнему. И по нашої царской величнѣсти ухвалѣ нашимъ пѣдданкамъ Богданови Хмельницкому, гетьманови вѣйска запорозкого и всему нашою вѣйску запорозкому, бути пѣдъ нашою царскою високою рукою, лишаючись при своихъ давныхъ правахъ и привилеяхъ, та вѣдповѣдно усѣмъ статямъ, якѣ написанѣ въ горѣ, намъ, великому державцеви и сынови нашою Олексѣеви и наступникамъ нашимъ служити и усею доброго зичити а на нашихъ ворогѣвъ ходити, куды буде наказано и битися зъ ними. Отакъ до вѣку бути слухняными нашої царскѣй волѣ. Про иншѣ статѣ, чого прохали у насъ, царской величнѣсти пѣсланцѣ, Самѣйло и Павло, именемъ гетьмана Богдана Хмельницкого и усею нашего вѣйска запорозкого и про що списали и подали нашимъ боярамъ, Василеви Бутурлинови, Петрови Головину, думному дякови Алмазу Иванову, про те мы, великій державецъ, тѣ статѣ выслушали ласкаво и на яку статью що ухвалили, те казали пѣдъ тыми жъ статями пѣдписати и зъ нашимъ наказомъ дати тымъ пѣсланцямъ Самѣйлови и Павлови. Волимо его, гетьмана Богдана Хмель-

ницкого и все войско запорожке тримати въ нашому, царской величности, ласкавѣму пожалованю и ласцѣ и най вони про нашу царску ласку будутъ певными.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТЬ ПЕРША.

Шестилѣтна вѣйна, ведена зъ Украинцями, не тѣльки зруйнувала Польшу, але поцсувала и безъ того поцсованѣ вже моральнѣи силы польской націи. Несила власти, егоїзмъ, своеволя, продайнѣсть и поганѣ ще бѣльше съ того часу розрослися въ Польшѣ и вергли єѣ до погибели. Коли король прибувъ до Варшавы, скликали соймъ: нарѣкали на короля, казали, що невдача сталася черезъ те, що довго загаялися у Львовѣ; Волынецѣ и Подоляне гомовѣли, що урядѣ, немовъ на зарѣзѣ, вѣддавъ ихъ Татарамъ; Литовцѣ винуватили короля за те, що вѣнъ дратувавъ Московщину и не умѣвъ триматися зъ нею въ згодѣ; взагалѣ всѣ нарѣкали за великѣи податки и вѣйсковѣи вѣдбутки; але нѣхто не умѣвъ порадити, якъ спасти вѣтчину. Кѣлька великѣихъ магнатѣвъ силкувалися стати гетьманами на Литвѣ и въ Коронѣ и заводили оденъ противъ одного интриги. На останку соймъ розбѣшовся, не прирадивши нѣчого, не обѣбравши жадныхъ заходѣвъ до обороны державы, не выдавши жадныхъ наказѣвъ за для упорядкованя зруйнованой краины. Соймъ збравъ прускѣи пѣсланецъ своимъ всемогучимъ „pie rozwalam“. „О, безталанная краино!“ кличе сучасный Полякъ: „коли бѣ можна укоротити твоѣи волѣ“.

Царь Олексѣи оголосивъ вѣйну. Король бажавъ вѣдтягти грѣзну небезпечнѣсть и вырядивъ до Москвы пѣсланця сенатора Млоцкого. Примасъ архієпископъ Гнѣзненскѣи написавъ листъ до Московского патріярха Никона; именемъ Христовой любви благовъ его умовити царя, що бѣ не проливавъ христіянскон кровѣи. Польска лѣтопись повѣдає, що Никонъ раєвъ царєви не втручатися до усобицѣ козакѣвъ съ Поляками, нагадувавъ єму про нещастя, якѣ вытерпѣла Московщина пѣдъ ворохообный часъ самозванщины; доводивъ ще, що Хмельницкѣи може легко погодитися съ Поляками та замѣсць подяки Москвѣ поверне зброю проти неѣи, по наказу короля. Але жѣ царь вельми добре тямивъ користъ власной державы та ѣ здавалося

незвычайнымъ лишити ворогамъ той нарѣдъ, що приставъ пѣдъ его руку. Млоцкій вернувся зъ вѣсткою, що московске вѣйско рушає до литовскои межи.

Тодѣ король зновъ скликавъ соймъ у червнѣ. Шляхта бачила велику небезпечнѣсть державы, тымъ-то показала теперъ бѣльше згоды, дала королю право збрати посполите рушене, положили податки на платню вѣйску и прирадили укрьпити Смоленськѣ. А що бѣ не вельми обважати себе, знайшли нове жерело доходѣвъ: почали роздавати шляхотске достоиньство за грошѣ. Король за коронного великого гетьмана поставивъ Потоцкого, а за польного — Ляндскороньского; великимъ Литовскимъ гетьманомъ зробивъ Радивиля, а польнымъ Литовскимъ Радивилового ворога Гонсевского. Самъ король поѣхавъ до Гродна, що бѣ назирати за вѣйною.

Вѣйска московского було сорокъ тысячѣвъ; воно, пѣдъ проводомъ князѣвъ Серебряного и Хованьского, въ кѣнцѣ мая вступило на Литву. Слѣдомъ за нимъ зъ другимъ вѣйскомъ ишовъ самъ царь. У Москалѣвъ було сто пятьдесятъ гарматъ; вельми тямущі артилеристы и инжинеры, покликані зъ Голландіи, Франціи и Швеціи. На пѣдмогу цареви Хмельницькій вырядивъ три полки: Чернигѣвскій, Нѣжинскій и за ново споруженый, Стародубскій; козакѣвъ було тысячь дваццѣтъ, кермувавъ ними Золотаренко. На той часѣ вѣнъ бувъ за наказного гетьмана и мавъ необмежовану власть въ походѣ; на ознаку его званя, була у него булава и буньчукъ.

Польске вѣйско на Литвѣ не було готове. Московскі жовнѣры кинулись по Литвѣ и зразу добули Дорогобужъ, Бѣлый, Серпейскъ, Дубровну, Невель, Мстиславъ, Рославль, Оршу, Копысь, Шкѣлѣвъ, Гору, Друю. Царь обложивъ Смоленськѣ, де зъ залогою и шляхтою, сидѣвъ воввода Пилипъ Обуховичъ. Козаки добули Рѣчицю, обложили Гомель, та не спромоглися добути его и пристали до царского вѣйска пѣдъ Смоленськомъ. Смоленськѣ не пѣддавався, довго стоявъ уцерто, обороняли его положене и фортецы бѣльше, нѣ жь люде.

Вѣйско литовске збралось тѣлько въ серпнѣ, збралось и посполите рушене. Тодѣ Радивиль рушивъ вызволяти Смоленськѣ. Съ початку ему поталанило. Вѣйско Гонсевского и Мирского бѣля Орши напало на Москалѣвъ пѣдъ сонну гѣдину и розбило ихъ. Радивиль загордився и спѣдѣвався зѣвѣ-

чити ворогѣвъ, та, на лихо, навѣтъ неминуча потреба боронити вѣтчину, не примусила єго погодитися зъ Гонсевскимъ: обидва вони чинили на перекѣръ оденъ одному и до короля оденъ на одного посылали доносы. Скоро Москалѣ вступили на Бѣлу Русь, простый нарѣдъ заразъ показавъ свои ворогованє до Речи-Посполитой и прихильнѣсть до московской власти. Сучасный Полякѣ повѣдавъ: „Хлопы не показували до насъ жадной прихильности, навпаки, що бѣ пѣдвести нашихъ, вони навмысне переносили до насъ брехнѣ“. Посполите рушенє, приставши до вѣйска, помѣтило, що навкруги єго московске вѣско и обурилося. Шляхтичѣ не слухали нѣчого, нѣ на що не вважали, покидали прапорѣ и повѣкали. Радивилѣ сподѣвався на кварцяне вѣско, рушивъ далѣ и бѣля Шклова зустрѣвся зъ великою силою ворогѣвъ; було тутъ 15.000 Москалѣвъ пѣдъ проводомъ Трубецкого и кѣлька тысячѣвъ козакѣвъ зъ Золотаренкомъ. Серпня 12. московске вѣско оточило зъ усѣхъ бокѣвъ Радивилове вѣско и розбило єго; Литовцѣ покидали зброю и вѣкали куды очи. Московске вѣско забрало у нихъ усѣ гарматы и прапорѣ, самъ Радивилѣ лєдвѣ спасєя и вѣкѣ до Миньска.]

Съ того чаєу, мѣста пѣддавались одно за однимъ. Могилѣвъ самъ вѣдчинивъ браму ворогамъ; на другому кѣнцѣ литовской межѣ пѣддався Полоцкѣ за нимъ и Витебскѣ; Чернигѣвскій полковникѣ Подобайло добувъ Гомель, Пропойскѣ, Новый-Быхѣвъ и обложивъ Старый-Быхѣвъ; але на превеликій жалъ и тугу єго товариству, тутъ єго вбито. Тѣло єго поховано въ Черниговѣ, въ Илинському Монастырѣ, котрый вѣнѣ обновивъ зъ руины, що сталаєя вѣдъ Батєя ще. Золотаренко зъ другимъ вѣскомъ зновъ вернуєся до царя пѣдъ Смоленскѣ. Мѣсто не пѣддавалоєя ажъ до кѣнця верєсєня; на останку Обуховичѣ, бачачи, що нема єму запомоги, пѣддаєся, вымовивши себе и залозѣ вѣльный пропускѣ. Царѣ зъ боярами и зъ усѣмъ своимъ вѣскомъ вѣйшовъ у Смоленскѣ, тримаючи въ рукахъ хрєстѣ и державнє яблоко, ознаку свои власти. Заразъ звєлѣвъ вѣнѣ повернути на православнѣй церкви усѣ тѣ, якѣ Поляки пообертали були на костєлы. Царѣ бувъ вельми задоволеный хоробрєстю и вѣдвагою, яку показали козакѣ, що бѣ пошанувати ихъ,—старшину кликавъ до себе на обѣды а простыхъ козакѣвъ частувавъ и роздававъ имъ золотѣ медалѣ.

Потѣмъ царь рушивъ до свои столицѣ, а московске и козацкѣ войско забирало мѣста и замки.

Бѣла Русь и Литва лишилася безъ обороны. Вѣйска не було. Мѣщане и селяне радо витали своихъ годовѣрцѣвъ. Бѣльшь якъ двѣ сотнѣ мѣстѣ пѣддалися цареви. Покористувався бѣ бувъ царь ще бѣльше, коли бѣ Москалѣ и козаки здержливиѣше були провадили вѣйну; але жѣ тодѣ воювати и розбишакувати значило те саме. Побѣдники палили и руйнували шляхотскѣ двори, поганили костелы, мордували кеѣндѣвъ, знесилували жѣвноцтво. Москалѣ мовили: „Теперь мы вѣдплатимо вамъ, накоммо того, що Поляки и Литовцѣ робили у насъ“. (Мабуть черезъ такѣ насильства мешканцѣ Шклова, принявши Москалѣвъ, потѣмъ несподѣвано порѣзали всѣхъ царскихъ жовнѣрѣвъ и зновъ впустили до себе Литовцѣвъ.)

Такъ минавъ на Литвѣ рѣкъ 1654.

Друге московске вѣйско пѣдъ проводомъ Бутурлина, перебувало на Украинѣ у купѣ зо всѣмъ козацкимъ вѣйскомъ, котрымъ кермувавъ Хмельницкѣй. Скоро Хмельницкѣй заприсягъ цареви, заразъ повстала на Украинѣ велика партія такихъ, що не хотѣли бути московскими пѣддаными; выдатнѣйшимъ мѣжъ ними були Сѣрко — оубѣля кошовый отаманъ — та полковникъ Богунъ. Сѣрко не хотѣвъ коритися, збравъ незадоволенихъ и пѣшовъ зъ ними за пороги. Богунъ зъ усѣмъ Побужемъ цурався присяги. Польскѣй урядъ довѣдавшися про таку незгоду мѣжъ ворогами, пильнувавъ якъ бы собѣ съ того покористуватися. Дня 28. лютого король выдавъ універсалъ до украинскихъ мѣщанъ и селянъ, называвъ ихъ любыми и вѣрными и оголошувавъ всему народови ласку.

„Довѣдалися мы“, писавъ король въ універсалѣ, що лихѣй зрадникъ Хмельницкѣй не вдовольнився тою вашою христѣянскою кровю, що довго ливъ пѣдчасъ усобицѣ, не вдовольнився вѣнъ погибелю тои силы вашихъ людей, що полонили невѣрнѣй Татаре, не вдовольнився тымъ, що росхитавъ вашу вѣрнѣсть та й продавъ васъ на вѣчнѣй муки Московскому цареви, въ тяжке ярмо, противне вашѣй волѣ, а на останку примуше васъ проти вашои волѣ заприсягати отому мучителеви. Але жѣ помѣжъ вами знайшлося багато людей певныхъ, що помѣтивши ворохобникову зраду, вѣдцуралися вѣдъ него. Мы хвалимо васъ за се и вважаємо потрѣбнымъ застерѣгти тыхъ зъ васъ, що

примушені були силою заприсягати цареви, радимо, що бѣ вони задалегдѣ схаменулись, лишилися пѣддаными нашими и Речи-Посполитой и обявилися перше, нѣ жь прийде наше вѣйско. Мы бажаемо приняти всѣхъ ласкаво и обѣцяемо берегти ваші давні права и вѣльности“.

Потѣмъ за мѣсяць воевода подѣльскій оповѣщавъ Подолянъ, що входить вѣйско, що бѣ стежити ворохобникѣвъ и радивъ задалегдѣ утѣкати съ пѣдъ вѣчнояремной московской неволѣ пѣдъ ласкаві крыла короля.

Скоро коронный гетьманъ довѣдався, що Богунъ змагається проти Хмельницкого и не хоче заприсягати цареви, вырядивъ до него въ Кальникъ якогось Павла Олекшича, пѣдмовляючи, що вѣнъ буде гетьманомъ надъ козаками, матиме шляхотство и добуде по уподобѣ староство на Украинѣ.

Але жь Богунъ Москвы тѣлько жахався а Полякѣвъ давно ненавидѣвъ.

Вѣнъ загадався покористуватись съ паньского довѣрїя. Польскій историкъ повѣдає, що Богунъ до коронного гетьмана вѣдписавъ отакє:

„Москва опанувала Украиною, Хмельницкій стався катомъ и шукає мови головы за те, що я вѣдрадивъ козацкимъ полкамъ ити въ московске ярмо; теперъ я тиняюся безъ пристановища. Вы спасете мене, коли вырядите до мене пѣдъ Кальникъ вѣйско, що бѣ злучитися зъ недовольными козаками и оборонятися“.

Тодѣ жь таки Богунъ, що бѣ довести Хмельницкому, що вѣнъ людина безкористна, пѣславъ до него той польскій листъ и прохавъ швидше прислати вѣйско, що бѣ оточити коронного гетьмана, котрого вѣнъ обманює. Зъ листѣвъ гетьмана польского знати, що Богунъ лишивъ безъ вѣдповѣди два листы, котрыми умовляли его. Не вѣдомо, чи тѣ листы були писані пѣсля наведеного Богунового листу, чи може сего листу нѣколи Богунъ и не писавъ. Останними днями березоля съ польского табору, що стоявъ ббля Межибожа, вѣйско рушило на руйнуючу гулянку по Украинѣ. Вовода брацлавскій, взявши дванайцять коруговъ охочихъ, що набравъ и привѣвъ товаришь неббщика Кондрацкого, Войцѣховскій, напавъ на Немирѣвъ та й вырѣзавъ Немирѣвцѣвъ: улицѣ сего мѣста були вкрытѣ трупами, кблько сотень людей обохъ полдѣвъ и всякого вѣку утекли и сховалися у великому, мурованому лѣсѣ; ихъ звѣдтѣль почали выкурю-

вати дымомъ; Волохи пильнували, хочъ бы бодай старшихъ, выволокти и обѣцали всѣхъ пощадити, коли ихъ выдадутъ. Нѣхто нѣкого не выдавъ, нѣхто не пѣддався; зъ дыму позадыхалися и полягло ихъ тамъ три тысячѣ чоловѣка. Отсей вѣдѣль вѣйска, знѣвечивши Немирѣвъ, приставѣ до польного гетьмана, потѣмъ, каже другій очевидецъ, мы розбѣшлися по рѣжнымъ дорогамъ и де було мѣсточко, чи село, чи хутѣръ, мордували хлопство и палили добро ихъ. Передѣ великоднемъ въ четверѣ, жовнѣры взяли село Ягубецъ, звѣдкѣль тѣлько що выйшовъ Богунъ. Побачивши ворогѣвъ, хоробрый отаманъ Ягубецкій пѣдохотивъ людей такъ, що вони всѣ до одного затылися лѣпше пропасти, нѣ жь пѣддатися Ляхамъ, а попы нагадували имъ про святѣсть заприсяги, що недавно зложили цареву православному. Було ихъ тутъ 3000: вони завзято вѣдбывалися и всѣ зложили свои головы.

На першій день великодня жовнѣры набѣгли на мѣсточко Муширѣвку. И тутъ Украинцѣ не послухали польского усовѣщуваня и гибли, якъ слѣдъ гинути, „наробивши намъ, каже Полякъ-очевидецъ, великои шкоды,—тому зъ нашихъ пронизали стрѣлкою щеку, того зачѣпили косою, а бѣльшь всего надѣпекли намъ дубинами та друкками. На безталанѣ Украинцѣвъ бракувало имъ огнянои стрѣльбы, черезъ що Поляки багато ихъ позастрѣлювали зъ рушницѣ. Потѣмъ Поляки вломилися до замку и тутъ, каже той самый очевидецъ, у насъ ажъ руки потомилися, сѣчучи ихъ“. Полягло тамъ тысячѣвъ съ пять украиньского народу обѣхъ полѣвъ и всякого вѣку. Заходжувалися Поляки добути Брацлавъ та не спромоглися: полковники Носачъ и Золотаренко засѣли въ сему мѣстѣ и прогнали ихъ. Польный гетьманъ пѣдступивъ до Уманя, де перебували Богунъ и Глухъ. Розташувавшися по хуторахъ, гетьманъ засылавъ до Богуна, що бѣ ишовъ зъ нимъ на мирову, Богунъ на те и не вѣдповѣвъ ему. Польный гетьманъ, хотѣвъ бувъ у ночѣ заманити козакѣвъ на вылазку въ поле та завести ихъ на засаду, але жь не довелося перехитрити Богуна. Спалили Поляки и зруйнували кѣлька сѣлъ по околицѣ и вѣдступили вѣдъ Уманя. Отъ на сему и скѣнчилася весняна ихъ гулянка. Хмельницкій про Богунову пѣдѣю написавъ до царя, а царь похвадивъ винницкого полковника за его сталѣсть, твердѣсть и не-

етеменность, а Хмельницкому казавъ привести Богуна підъ присягу. Чи присягавъ Богунъ, чи нѣ, не вѣдомо.

Кіевскій митрополіта, а за нимъ и православне українське духовенство цѣлкомъ ворожливо вѣдносно до справи переходу України підъ руку Московскої держави. Воно свѣдомо було, що не має сили довго и жваво спротивлятися. Мы вже бачили, що митрополіта Сильвестеръ Косбвъ вельми холодно зустрѣвъ московскихъ урядникбвъ и довго не хотѣвъ пускати до присяги цареви своихъ слугъ, доводячи, що король метитиметься, коли довѣдається, що кіевскій митрополіта, пустивъ своихъ слугъ заприсягати, чужому державцеви.

Потбмъ въ березолѣ присланій царемъ до Кієва воеводами, князь Федоръ Куракинъ и Волконскій, скаржилися до царя на митрополіту за те, що вбнъ не давъ имъ будувати острбгъ на горѣ, поручъ зъ Софійскимъ соборомъ, де вѣдмѣрано на те 820 сажнбвъ землѣ, кажучи, що та земля, споконвѣку в власнбсть Софійского собору, Десятинної церкви та монастирбвъ Архангельского и Никольского. Почали були доводити митрополітови, що острбгъ треба збудувати за для оборони Кіянъ и що другого зручного мѣста нема, Косбвъ на те вѣдповбвъ: „Такъ и обороняйте, и верстовъ за двацять або й ббльше вѣдъ Кієва, а я на тбй землѣ не дамъ вамъ будувати острогу“. Мовили до него, що, хоча вбнъ и не згодиться, але острбгъ будуватимуть. Митрополіта спалахнувъ на те и промовивъ: „Коли вы будуватимете противъ моєи волѣ, то я зъ вами битимусь!“

Воеводы царскій вѣдповбвли, що така рѣчь не звичайна и нагадали єму про присягу цареви. Митрополіта на те мовивъ: „Гетьманъ и вбйско запорозке пристали підъ царску високу руку, а я зъ моимъ соборомъ не вдавався до царя и не прохавъ єго про се. Мы духовнбй, живемо собѣ самбй, нѣ підъ чьєю властю“.

Воеводы на се вѣдповбвли: „Ты перше бувъ підъ королѣвскою властю, а теперъ ставъ підъ високою царскою рукою, то й мусишь коритися наказу царському и намъ, та й въ державныхъ справахъ не роби намъ на перекбръ и не заводи сварки“. Митрополіта вѣдповбвъ имъ: „Бувъ підъ королѣвскою властю, а теперъ буду підъ тою, підъ якою судитиметься

менѣ вѣдь Бога. Отсе вы бачите тѣлько початокъ, а кѣнца ще постривайте“.

На таку рѣчь воеводы мовили: „Чи ты, митрополіто, Бога не боишь, що таке мовишь? Мабуть ты великому державцеві нашому жадного добра не зичишь, не мовь бы зрадникъ який!“

Митрополіта ще ббльше розгорѣвся, почавъ говорити по польски и гукнувъ: „Почекайте! почекайте, небавомъ конецъ вамъ приїде!“.

„Бачимо, мовили воеводы, бачимо вѣдь тебе, митрополіто, не добре и зраду, и повѣдаемо тобѣ не таючись, що не послухаемо твоего приказу, а слушаемо наказу своего царя и острѣгъ будемо становити на тому мѣсцѣ, де показано“.

Зъ симъ словомъ воеводы лишили митрополіту. Вернувшись до господы, покликвали вони кїевского наказного полковника Павла Яненка, (справдешній полковникъ Антонъ Ждановичъ перебувавъ у Польщѣ ще вѣдь року 1653) сотникѣвъ, кїевского вѣйта, бурмістрѣвъ и кѣлькохъ мѣщанъ и повѣдали имъ, що митрополіта не дае будувати острогу на тому мѣсцѣ, яке показано; що вѣнь, митрополіта, зъ гетьманомъ и козацкими полковниками буцѣмъ бы то не бувъ одной думки про пѣдданьство Московщинѣ и нѣчого про те не вѣдавъ. Тодѣ полковникъ и усѣ тѣ, що були зъ нимъ у воеводы, пѣшли до митрополіты. Вернувшись вѣдь него, повѣдали воеводамъ, що митрополіта готовъ перепросити за свою загорѣлу розмову зъ воеводами.

„За его прикрї речи до насъ, нехай его Богъ простить, мовили воеводы. А отъ про те, що вѣнь похвалявся, що битиметься зъ нами, царскими людьми и про иншї незвычайнї речи таитися не можна“. Воеводы про все отсе написали въ Москву, а тымъ часомъ у Кїевѣ почали будувати острѣгъ на спорному грунтѣ. Въ Москвѣ зрозумѣли, що до якогось часу треба потроху уважати на звычай новыхъ царскихъ пѣдданныхъ и пѣслали въ Кїевъ до воеводъ царскїй наказъ, що бѣ повѣдали митрополітови, абы вѣнь не обидився; бо замѣсь того грунту, що взяли пѣдъ острѣгъ, Софїйскїй соборъ другою землею надѣлять.

Мусивъ митрополіта по неволѣ втихомиритися, але все таки довго ще до царскихъ воеводъ ворожливо вѣдносився.

Въ цвѣтѣ воеводы зновъ скаржились, що митрополита нѣ про яку справу не хоче радитися зъ ними. Таки треба мовити, що воеводы починали вже утискати и зрушувати духовну власть кievского архипастыря. На прикладъ: митрополита посылавъ игумена Золотоверхомихайлѣвского монастыря Феодосiя Василевича до Могилева, що бѣ повѣдбиравъ пѣсля неббжчика нареченого епископа церковнѣ речи, а въ Слуцкому монастырѣ сего Василевича покликвали на архимандриту. Косбѣ затвердивъ его, але кievскѣ воеводы оповѣстили Василевича, що бѣ не смѣвъ ѣхати на Литву безъ царского наказу. Коли до Кiева пришла звѣстка про побѣды на Литвѣ царя Олексѣя, то кievске духовенство повинно було вѣдправити вдячный молебень; митрополита не пѣшовъ на той молебень, кажучи, що вѣнъ не адужае. Мабуть и се сталося черезъ неприхильность митрополита до Московщины; але коли ему въ келiи дали урядову звѣстку про царскѣ побѣды, то вѣнъ звелѣвъ у свому Софiйскому монастырѣ палити зъ гарматъ на ознаку радощѣвъ. Передъ великоднемъ того року Сильвестеръ нишкомъ вырядивъ до Варшавы двоухъ ченцѣвъ, що бѣ оповѣстили короля, що православне духовенство цѣлкомъ не хоче еднатися зъ Москалями, и перше нѣколи сего воно не вважало, а теперъ довѣдалось, що Москва хоче ихъ перекрещувати: вони волѣють лишитися, якъ доти бувало, пѣдъ властью короля; нехай тѣлько король швидше прислае войско, що бѣ вызволити ихъ, а Кiяне сидкуватимуться прогнати Москалѣвъ съ Кiева. Тодѣ король згадавъ про одного Грека, полоненого въ Берестецкому бою. Звали его Иванъ Тафляры. Король велѣвъ выпустити его съ тюрмы, приголубивъ его и казавъ ему ѣхати на Украину и розповсюдити пять унiверсалѣвъ короля до войска запорожского; въ тыхъ унiверсалахъ усовѣщували козакѣвъ лишитися вѣрными до Речи-Посполитой, черезъ те, що ихъ духовенство выявило бажане бути пѣдъ рукою короля.

Грекъ, замѣсьць того, що бѣ розповсюджувати унiверсалы, доручивъ ихъ Богдану Хмельницкому, а потѣмъ повѣхавъ до Москвы и тамъ повѣдавъ про митрополитовѣ думки. Зъ сего wypadку не выникло одначе жадной шкоды Сильвестрови. Въ липнѣ того же року митрополита Косбѣ прохавъ царя, выбачити его за деякѣ суперечки и не няти вѣры тѣй клеветѣ, яку пускають про него зъ ненависти. Гетьманъ и собѣ вдавався

до царя, прохаючи за митрополіту; вінъ писавъ, що се чоловікъ святого житя и багато перетерпівъ за прихильність до православної східної церкви. Головна рѣчь ишла тодѣ про те, що бѣ Украиньску церкву задержати въ стародавній залежності вѣдѣ Царгородского патріярхи и що бѣ не неволили єѣ приставати до патріярхи Московского. Разомъ съ тымъ гетьманъ прохавъ царя и за архимандритѣвъ и игуменбѣвъ, а мѣжъ ними и за Василевича, котрый и самъ виправдувався проти лихословія кievскихъ воеводъ. Въ загаль въ Кіевѣ украиньскій духовній сановники, люде зъ вышою освітою, не могли уладнатися зъ Москалями, котрї були люде простї и неввѣчливї. Та й свѣтскї люде въ Кіевѣ мало сприяли Москалямъ: и не няли вѣры урядникамъ царскимъ. Про наказного полковника Павла Яненка, воеводы писали до царя, що вінъ умысле таить вѣдѣ нихъ те, про що пише до гетьмана. Окрѣмъ того воеводы писали, що до Кієва треба вырядити бѣльше вѣйска для „шатости черкаской“; се значило, що вони вважають царську власть не твердою ще на Украинѣ. Цѣле лѣто вѣйско польске не розпочинало вѣйны. Воно не вѣдважувалося ити запомагати вѣйску литовскому; бо тодѣ бѣ Хмельницкій и Бутурлинъ напали на Польшу, пѣвденнї межѣ котрой лишились безъ обороны.

Поляки не розпочинали на Украинѣ ворожихъ дѣѣ и черезъ те, що політики працювали, якъ бы придбати собѣ спѣльникѣвъ. Господарѣ взялися були чинити на користь Польщи и постачити запомогу вѣйску. Прецѣвъ Степанъ того жѣ таки часу вдавався зъ мировою и до Хмельницкого, а Хмельницкій пѣдмовлявъ єго пристати пѣдѣ протекцію Московского царя и пѣслати до Москвы боярѣ. Зъ вѣстей сучасника, господаря Молдавского, знати, що въ Чигиринѣ у Хмельницкого бувъ тодѣ кривнякъ Волоского господаря Михайло, що до сего часу перебувавъ при нѣмецкому императорѣ. Хмельницкій бажавъ одружити зъ нимъ свою доню и добувши запомогу вѣдѣ Волоского господаря, скинути господаря Молдавского, а натомиць посадовити свого зятя, а потѣмъ гадавъ вінъ, що, якъ пообѣцяє Туреччинѣ пѣдданьство Украинѣ, то вона поможе єму скинути Семигородского князя и зробити княземъ свата єго Лупулу. Хмельницкій пѣдбивъ царя Московского выслати універсалы до Молдавского господаря Степана и до Волоского, Матвѣя, та

именемъ одной вѣры зазывать ихъ, запомагати Хмельницкому и цареви. Въ універсалѣ до Степана стояло: „Коли Польскій король Янъ Казимиръ прохатиме у тебе запомоги проти подданныхъ нашихъ, гетьмана Богдана Хмельницкого и вѣйска запорозкого, бажаючи зѣвечити истиннй христiянскiй церкви и выкорѣнити православну вѣру, то ты памятай, що ты одной зъ нами православнои вѣры и нѣ въ чому не запомагай ворогѣвъ нашихъ; вони усе пильнують зѣвечити нашу христiянску грецку вѣру и бажають шкоды нашимъ церквамъ. Ты про замѣры ихъ давай знати нашѣй величности, нашимъ воеводамъ и боярамъ и Богданови Хмельницкому, гетьманови всего вѣйска запорозкого. А мы, великiй державецъ, обѣцяемо тобѣ нашу царску ласку“. Степанъ не бувъ певнымъ, що московска держава, воюючи съ Польщею возьме гору. Тымъ-то той універсалъ вѣдѣславъ до Польского короля, гадаючи тымъ засвѣдчити свою вѣрнѣсть и прихильнѣсть. Янъ Казимиръ звѣстивъ про се Семигородского князя и додавъ, що велика небезпечнѣсть угрожуе всѣмъ, не минаючи и Туреччины, черезъ те, що Москалѣ еднають своихъ оновѣрцѣвъ подданныхъ Туреччины: Сербѣвъ, Болгаръ и Грековѣвъ. Ракочiй вѣдповѣвъ, що вѣнъ дивується, якъ се такъ, що, безъ жадного привоу его, Хмельницкiй вѣдѣсть до него, що бѣ оновити дружбу. Але й Ракочiй лукавивъ такъ само, якъ и Молдавскiй господарь. Самъ вѣнъ добре бачивъ, що надъ Польщею збирається нова бѣда. Гадаючи чимъ будь покористуватись, вѣнъ вѣдѣсь до Хмельницкого и запевнявъ его, що кликавъ его сына Тимоша на переговори; але Тимошъ замѣецъ вѣдповѣди почавъ ворожiй вчинки противъ Семигородского вѣйска. Теперь Семигородскiй князь прохавъ забути про те, що минуло и подававъ вѣйску запорозкому свою подмогу. Всѣ вони и господарь и Ракочiй и Хмельницкiй лукавили одинъ противъ одного; всѣ обѣцялися Хмельницкому приятелювати зъ нимъ и запомагати а тымъ часомъ приятелювали зъ его ворогами. Пѣсля зъеднаня Украины зъ Московщиною, сталося тѣлько неможливымъ оновити союзъ козакѣвъ съ Крымскимъ царствомъ; бо Крымцѣ вѣждали Москалѣвъ за найлютѣйшихъ ворогѣвъ. На веснѣ року 1654 урядъ польскiй вырядивъ Яскульского до Бахчисараю, що бѣ тамъ передъ новымъ ханомъ оgidивъ Хмельницкого, розповѣвъ про его зносины зъ Москалями и подбивъ хана ити въ кунѣ съ По-

дяками проти Москалѣвъ и козакѣвъ, а за те обѣцявъ грошѣ и подарунки. Въ доказъ того, що Хмельницкій приставъ до Московского царя, Яскульскій повѣвъ до хана списокъ зъ універсалу козацкого гетьмана до украиньского народу.

Якъ прибувъ Яскульскій до Бахчисараю, его покликали до хана. Мабуть везиръ, и уважаючи на становище свого хана и тямлячи, що побытъ Польщи тяжкій, що вона вельми потребує запомоги Татаръ, не хотѣвъ ему давати ханьского коня, на котрому пбсланецъ повиненъ бувъ ѣхати на авдiвнiцю.

„Наша вѣра, мовивъ везиръ, забороняе намъ прислати коня“.

„А наша вѣра, змагався Яскульскій, забороняе менѣ ѣхати на мовму конѣ; та мбй конь и охлявъ; до того жь его величбсть, король, стоить такои шаны вѣдъ хана“. Полякъ таки поставивъ на своему; ему дали коня. Потѣмъ везиръ хотѣвъ бувъ примусити его, що бъ вѣнъ по схѣдному звичаю поцѣлувавъ полу его одежи. Яскульскій не схотѣвъ и добився, що ему дозволили по европейскому звичаю поцѣлувати ханову руку. Пбсля сего, Яскульского воловодили трохи не цѣлыхъ три тыжнѣ. Того часу Бахчисарай наѣхали пбсланцѣ московскій, козацкій и угорскій вѣдъ Ракочія. Усѣ вони шукали прихильности хана. Хмельницкій писавъ до него: „Що мы подружилися зъ Москвою, то се вчинили, памятаючи раду твоєи ханьской милости. Мы бачили, що Поляки зъ усѣхъ сторѣнъ пбдмвляють людей до себе, такъ чомъ же и намъ того не вѣяти. Лѣпше намъ придбати приятелѣвъ на тѣй землѣ, що межуе до Смоленска и до иншихъ мѣсть королѣвскихъ. До того жь се сталося не вѣдъ мене, а по волѣ всего вѣйска. Зъ умовы ббля Каменця нѣчого доброго не вышло; зборѣвскои умовы король не затвердивъ, а тымъ часомъ люде ваші заповдѣвали намъ багато нестерпимой кривды. Пбсланцѣ наші натякали вамъ, нѣ бы Москва заходжувалася опанувати нами; колись така вѣдомбсть була у насъ; але теперъ про те и речи нема. А коли въ сѣй справѣ прокинеться у насъ що будь нового, то мы не гаючись звѣстимо васъ про те. Покѣрно просимо Вашу ханьску милбсть, же ймѣтъ вѣры тому, що на насъ пащекують, наші вороги брешуть на насъ и самі пбдъ нами яму копають. Потоцкій съ Поляками, Уграми та Волохами напавъ на насъ, багато мѣсточокъ спустошивъ, багато народу перебивъ. Чутно,

що й Радивиль зъ войскомъ литовскимъ підходить до Любеча и Лосва. Тымъ-то, коли бъ войско ихъ почало ще ббльше загрозувати намъ, такъ Ваша ханьска милость запоможьтъ намъ вѣдповѣдно вѣчной умовѣ. А мы вамъ вѣддячимо за те, поможемо вамъ проти вороговъ вашихъ.“

Крымцѣ розумѣли, що сусѣды ихъ вельми уважають на те, за кимъ потягне Крымъ підчасъ той колотнечи. Ханъ скликавъ велику раду изъ султановъ, мурзъ и агъ. Усѣ подѣляли ненависть проти Москалѣвъ; але дехто зъ мурзъ, що тямил Хмельницкого щедрі подарунки, змагалися проти еднаня съ Поляками.

„Доки у насъ велося побратимство съ козаками, мовили вони, доти въ Крыму було повно польского невольника, а теперъ, коли воуватимемо съ козаками, такъ що вѣзьмемо замѣсьць Поляковъ? Козаки билися за волю, а мы добували ясиръ; вже такой выгоды не буде намъ, коли битимемось за Поляковъ. Поляки люде горді; носять коштовнй убраня, дорогй кожухи, турецкй чоботы; не битимуться вони задля нашої выгоды“.

Але вороговане проти Москалѣвъ переважило таку пораду. Выгоды Крыму підбивали Татаръ поеднатися теперь съ Поляками; але вони бажали такъ попровадити справу, що бъ Поляки имъ кланялися та прохали ихъ, а не вони Поляковъ.

Везірь покликавъ Яскульського и холодно повитавъ его. Яскульскй прехавъ выпустити съ полону тыхъ польскихъ бранцѣвъ, що позахоплювали Татаре. Везірь крутивъ сюды туды, указувавъ, що тй бранцѣ давно колись шкодили Крыму, на останку мовивъ:

„Марне балакати про те, що придбано шаблею“.

Яскульскй натякнувъ, що Татаре набѣгами своими наробили Польщѣ доволъ руины. Везірь погнѣвався и гукнувъ: „Якъ се, такъ вы ще хочете наказувати ханови? А чи знаете вы, що коли ханъ поеднасться съ козаками та Москалями, такъ уся Польша пропаде“.

„Се якъ Богъ дасть, вѣдповѣвъ Яскульскй, злякавшись самъ своихъ слѣвъ: я вымовивъ се не на те, що бъ наказувати его милости ханови, а що бъ вызначити вамъ нашу честноту и правду, за якй мы зазнали вѣдъ васъ вороговане“.

„Козаки прислали до насъ пбсланцѣвъ, мовивъ везірь; вони зазываютъ насъ до поеднаня и кажутъ, що повернулись до Москалѣвъ черезъ те, що король не вырядивъ до нихъ пбсланцѣвъ; треба було вамъ здержуватися воювати съ козаками. А вы на що ихъ самі чѣпляете“.

„Дивуюсь я, змагався Яскульскій, що вы чѣпляетесь до того, що до Хмельницкого король пбсланцѣвъ не вырядивъ. Звычайнѣйше буде, що бѣ невблѣникъ перше уклонився панови. Хиба вы бачили, коли у васъ бувъ бунтъ, що бѣ ханъ писавъ листы до ворохобникѣвъ?“

„Козаки, вбдповѣвъ везірь: кажутъ, що вони вырядили до васъ пбсланцемъ Антона, а вы взяли та й не выпустили его“.

„Ба, вбдповѣвъ Яскульскій; тому вже рѣкъ минувъ, а пбсла жванецкой умовы вони пбсланцѣвъ не выряжали. Хмельницкій и самого себе и Украинну вбддавъ Московскому цареви; и Москва по мѣстахъ королѣвскихъ и шляхотскихъ понаставляла урядникѣвъ своихъ и забирае доходы. А вже жѣ коли хто у кого що будь вбднимае, такъ хиба можна не обороняти свого“.

„Бачимо, що козаки шахраѣ, мовивъ везірь, мы вырядимо до васъ свого пбсланця разомъ съ пбсланцемъ козацкимъ и порадимо, що бѣ вони пбддались королю и вернули бѣ Украинну, а самі йшли зъ нами бити Москалѣвъ. А коли вони не послушаютъ та сего не зрблять, такъ мы тодѣ вкупѣ зъ вами пбднимемо на нихъ шаблѣ“.

На останку везірь цѣлкомъ щиро промовивъ до Яскульского:

„Все зрбимо тѣлько тодѣ, коли одержимо вбдъ васъ подарунки“.

Такимъ чиномъ, на першій разъ Яскульскій чѣчого не одержавъ, окрѣмъ самыхъ обѣцянокъ, и не гаючись написавъ, що бѣ швидше прислали грошей ханови Крымскому и тымъ урядникамъ, що оточають хана. Коженъ зъ нихъ готовъ бувъ заступатися за Полякѣвъ, що бы тѣлько добути грошѣ. Московскимъ посламъ ханъ вбдмовивъ. Пбсланецъ Хмельницкого, полковникъ Семенъ Савичъ, наслухався вбдъ хана докорѣвъ: „На що Хмельницкій, мовивъ до него ханъ: зъ усѣмъ вбдскомъ запорозкимъ, безъ вѣдому нашего, вбдцурався короля Польского и приставъ пбдъ руку царя Московского? Онъ,

кажуть, що царь вѣдобравъ вѣдь Польского короля Смоленскъ и иншій мѣста; а козаки ваші поприймали московскихъ воеводъ до власныхъ мѣствъ, отже чому у мене про те не спыталися?

На те Савичъ вѣдповѣвъ:

„Король Польскій и Поляки не додержали зъ нами умовы; мѣста наші, церкви и дома палать, а людей вбивають. Що бъ царь забравъ Смоленскъ и иншій мѣста, про те я не чувъ нѣчого; а по нашихъ мѣстахъ воеводъ царскихъ нема, хіба що въ одному Кієвѣ“.

Якульскій запевняє, що ханъ вельми неприязно повитавъ Савича и нѣ бы то кѣлька разѣвъ промовивъ до него:

„Брешешъ сякій, такіи сыну, холопе“.

Пѣсланецъ Хмельницкого вернувся вкупѣ съ пѣсланцемъ хановымъ; вѣнъ привѣзъ до гетьмана грамоту. Ханъ писавъ, що готовъ триматися давного побратимства съ козаками; але жъ що бъ Хмельницкій вѣдцурався вѣдь царя Московского, а не то, похвалявся ханъ, зъяднатися съ Поляками та ще навести на Украинну, Угрѣвъ, Молдаванъ, Волохѣвъ и геть чисто зруйнувати сѣ.

Хмельницкій на те вѣдповѣвъ до него:

„Вѣдцуратися вѣдь царя Московского мы не можемо. Мы памятаємо, що Господь Богъ вельми карає того, хто ламає присягу. Тому-то мы не шукаємо жадного приводу порушити згоду, а покладаючись на власну справедливѣсть, молитимось Богови и готові полягти головами, вѣдбиваючи всякого ворога вѣдь межи земель нашихъ. Всемогущій Богъ оборонятиме справедливыхъ и ибметить за несправедливѣсть. А що Ваша ханьска милѣсть похваляється на насъ Уграми, Молдаванами, Волохами и великою силою орды крымской, такъ мы маємо надѣю бѣльше на Бога, нѣ жъ на велику силу вѣйска царя Московского и силу вѣйска запорозкого. Господь въ одну хвили знѣвечує тѣ великіи вѣйска, що спротивляються его волѣ святѣй. Вы винуватите на насъ, що мы пристали до Московщины и вѣйска московске на запомогу до насъ иде; а чомъ же вы Ляхѣвъ не винуватите за те, що не додержали вони присяги, яку дали Бѣлокаменцѣ и заразъ почали на мѣста наші нападати, перебили у насъ багато старыхъ и малыхъ людей та ще и чужинцѣвъ наводять на насъ, Нѣмцѣвъ, Угрѣвъ, Волохѣвъ,

Молдаванъ та й вашу милѣсть влещують и баламутять, що бы вы присягу зломали. Вѣдповѣдно умовѣ бѣля Каменця мы сподѣвалися привилеѣвъ на зборѣвскій статѣѣ, а Ляхи замѣсць того покликкали проти насъ чужинцѣвъ и почали воювати зъ нами, задумуючи у пень выкорѣнити насъ. Мусили мы шукати собѣ запомоги. И отъ царь Московскій за насъ заступився, не покинувъ насъ такихъ православныхъ, якъ и самъ, а за се мы й дѣти нашѣ нѣколи на сю державу рукъ не здѣймемо и вамъ проти него запомоги не дамо. Але жъ зъ вами бажаемо по давному приятелювати. Коли й вы такой думки, то мы обѣцяемо вамъ, що въ низу Днѣпра и Дону жадна волосина ваша не пропаде черезъ вину козакѣвъ и вашимъ людемъ буде вѣльно и безпечно ходити по поляхъ нашихъ. А коли вы не послухаете насъ, то на те ваша воля; та тѣлько не вельми вже багато придбаєте собѣ добра ляцкого, коли зъ нами розмилитесь; не вбиратиметесь въ коштовнѣ сукна, а носитимете по давному кожухи“.

Отакъ зносины съ Крымомъ вагалися нѣ сюды, нѣ туды. Ханъ и его мурзы ремствували на Хмельницкого и на козакѣвъ, але ще не вѣдзначилися явными ворогами; а Хмельницкій хотѣвъ передъ Крымцями потаѣти свое подданство царю Московскому и показати справу такъ, нѣ бы то вѣнъ вступивъ зъ Москвою тѣлько въ побратимскій союзъ проти Полякѣвъ та й до того бувъ примушенный Поляками, котрѣ не выконали тѣлько що зложеной умовы, не даютъ Украинѣ спокою, черезъ що треба поневолѣ шукати проти нихъ помѣчникѣвъ.

Тымъ часомъ пѣсланцѣ Речи-Посполитой — Бѣгановскій и Янъ Собѣскій повѣхали до Царгороду благати везіря турецкого, що бѣ вѣнъ наструнивъ хана проти Хмельницкого. На великдень вони (а було ихъ дванайцять) були у султана. Турки повѣдали имъ, що двѣрѣ Турецкій має велику приязнь до Польши: не трапляльсь ще, казали вони, що бѣ нашъ державецъ приймавъ чужоземне пѣсланництво зъ 12 чоловѣка. Падишахъ повѣтавъ пѣсланцѣвъ въ салѣ, оздобленѣй и засланѣй коштовными матеріями и повнѣй пахоцѣвъ.

Полякѣвъ покликкали до великого везіря. Вѣнъ сидѣвъ бѣля круглого столу, зъ нимъ бувъ Капуданъ паша и инші сановники, Поляки мовили: „Мы прохаемо, що бѣ було наказано Крымскому ханови ити вкупѣ съ королемъ нашимъ на

вбину проти Москалѣвъ. Ханъ Крымскій за те взявъ вбдѣ насъ грошѣ.

„А якъ вы умовлялися ббля Жванця?“—спыталися у нихъ.

Поляки вбдповѣдали:

„Мы умовились, що бѣ намъ укупѣ воювати Москву“.

„А на паперѣ есть у васъ умова“, спытався везирь.

„Мы замѣць паперу обобльно дали закладѣ, вбдповѣли Поляки“.

„Чи справдѣ такъ?“—допытувались Турки Украинцѣвъ.

„Головами своими ручимося, що справдѣ такъ“, мовили Поляки.

„Добре, коли такъ,—мовивъ везирь: я звелю написати до хана и довѣдаюся, а вы не хватаетесь“.

Потбмъ пбславъ везирь до хана емира довѣдатися, чи справдѣ ббля Жванця була умова воювати проти Москвѣ? А доки емиръ вернется съ Крыму, Полякбвъ лишили въ Царгородѣ. Тодѣ саме до Турецкои столицѣ привѣзали пбсланцѣ московскій и козацкій. Полякамъ було прикро дивитися, що музулмане тѣшатся съ того, що християнскій народы сварятся помѣжь себе и потребуютъ приязнь турецкого двора. Турки, немовъ умысене, що бѣ дратувати Полякбвъ, поблизу ихъ помѣстили квартиру козацкому пбсланцеви, потбмъ згодя перевели его дальше, бо того прохали Поляки.

„Мы, мовили Турки, будемо держатися того, за кого тягтиме руку ханъ Крымскій“.

Ислама-Гирея не було вже на свѣтѣ. Казали, що якась Украинка бранка взята до его гарему, его отруила, що бѣ пбмститися за зраду его Украинѣ. Гадали навѣть, що тутъ була примѣшана рука Хмельницкого. Наступникомъ Ислама зробився братъ его Махметъ-Гирей. Вбнѣ повѣхавъ до Царгороду, що бѣ падишахъ затвердивъ его на ханствѣ и бувъ у Царгородѣ тодѣ саме, якъ були тамъ и польскій пбсланцѣ. Отсей новий ханъ и повернувъ справу на користь Полякбвъ. Вбнѣ повѣдавъ турецкому уряду, що справдѣ у брата его була съ Поляками умова и що вбнѣ самъ пбде за Полякбвъ проти Москалѣвъ и козакбвъ.

Тодѣ везирь повѣдавъ пбсланцямъ польскимъ, що Туреччина дозволяє ханови, що бѣ вбнѣ вкупѣ съ Поляками воювати проти Москалѣвъ. Везирь зацвнивъ ихъ, що коли Поляки

и раніше прохали були Турківъ запомогти, то не зазнали бь стільки лиха. Везірь спостерѣвъ, що Хмельницькій обманює, вдаючи, що хоче поєднати Україну съ Туреччиною. Туреччина боялася змѣцнення Московщини, а черезъ те тоді легко було прихилити єв до Польщи.

Новый ханъ вырядивъ свого пѣсланця до Варшавы. Тутъ 13. червня зложили таку умову: король повиненъ давати що року „упоминки“ ханови Крымскому, а ханъ Крымскій за ними посылатиме своихъ мурзъ до Каменця. За те ханъ Крымскій бере на себе обовязокъ, цѣлою своєю ордою запомагати Польщѣ проти кожного ворога; а такъ якъ царь Московскій, збѣднавшись съ козаками, напавъ на польскій землѣ на Украинѣ и на Бѣлой Руси, то ханъ повиненъ воювати проти козакѣвъ, Москалѣвъ и ворохобникѣвъ хлопѣвъ.

У вереснѣ ханъ, вертаючись съ Туреччины, зустрѣвся бѣля Очакова съ Полякомъ Коруцкимъ, которого вырядили до него польскій гетьманы. „Повѣдайте своимъ гетьманамъ, мовивъ до него ханъ, що для Полякѣвъ и Речи-Посполитой я усе зроблю такъ, якъ умовився зъ ними мѣй братъ“.

Вернувшись до Крыму ханъ зновъ заставъ тамъ Яскульскаго: вѣнъ прибувъ за тымъ, що бѣ ханъ гатвердивъ умову, що склали у Варшавѣ. На сей разъ Крымцѣ дали Полякамъ почути, що вони мѣцнѣйшій вѣдъ нихъ. Польскій пѣсланецъ прохавъ выпустити тыхъ заручникѣвъ, що Поляки дали Татарамъ бѣля Жванця, бо вже жъ склалася призна умова Польщи съ Крымомъ.

„Отсего уже не буде, мовивъ везірь; вамъ не можно няти вѣры, бо вы слова свого не додержуете“.

На се Яскульскій вѣдповѣвъ:

„Король вже задрисягъ, що згода буде мѣцна. Вѣнъ не бажає, що бѣ заручники перебували тутъ, а Рѣчь-Посполита не хоче робити выдаткѣвъ на удержуванє ихъ, до того жъ и крєвняки ихъ разъ-у-разъ вдаються до короля, що бѣ вызволивъ ихъ“.

Везірь мовивъ:

„Отъ бачте, вамъ шкода заручникѣвъ, а намъ не шкода для васъ кѣлька тысячѣвъ вѣйска“. Нѣ, скажу вамъ по правдѣ: вже коли бѣля Каменця не давъ я сего зробити, хочъ менѣ

за шию дощ лився, такъ теперъ, коли я сухій тымъ ббльше того не дамъ“.

Полякъ змагався и мовивъ:

„Присягою король и Рвчъ-Посполита засвѣдчили вамъ свою дружбу ббльше нѣ жь заручниками. Не треба ображати короля. Хиба безъ заручникбвъ вы не ймете вѣры королю нашому? Усѣ иншій народы ймутъ вѣры слову его величності“.

„А мы вамъ не ймемо“, вбдповѣвъ везирь, и доти не будемо няти, доки наша шабля у купѣ зъ вашою не обмыються кровю козацкою и московскою. Заручники нехай перебувають у насъ доти, доки справдѣ не станеться те, про що отсе мы балакаемо, доки нашій беѣ не подружаться зъ вашими начальниками вбйска“.

Яскульскій на те мовивъ:

„Упоминки вже въ Каменцѣ, посылайте по нихъ. Ёго величнбсть выпустивъ Татаръ бранцѣвъ и хоче, що бѣ вы выпустили людей нашихъ. Отъ вбнѣ приславъ и рестеръ ихъ“.

Везирь вбдповѣвъ:

„Про бранцѣвъ вы собѣ й не гадайте. Вже жь мы не абыякї люде: за ввѣчливбсть зумѣемо заплатити ввѣчливостю. Небавомъ пбсля того наступивъ байрамъ, а пбсля святъ Татаре день за день воловодили и не затверждали умовы. Яскульскій нарѣкавъ, що дорогїй часъ марне йде, а вбйско татарске не рушає запомагати Польщѣ. Везирь черезъ те гався съ Поляками, що сподѣвався тымъ часомъ усовѣстити Хмельницкого, вбдцуратися вбдъ Московщины. Крымцѣ не вельми хотѣли въ кбнець посваритися съ козаками. Такои думки була и Туреччина. Поляки, що, догоджаючи мусулманамъ, такъ довго утискали козакабвъ, теперъ вже не могли того робити и не мали спроможности спиняти ихъ вбдъ нападбвъ. Треба було вважати и на те, що побереже Чорноморске небезпечно: ще торѣшнѣю весною, довѣдавшись, що ханъ Крымскїй подружився съ Поляками, а Туреччина те жь сприяє имъ, козаки плавали по Чорному морю, грабуючи береги Крыму; нападали вони на Измаиль и на Килїю и перебили тамъ багато мусулманъ; навѣдувались вони и на ~~празь~~ и на лѣве побереже и зруйнували околицю Ерегля и Бальчика; не доходили до Царгороду лишень за чотыри милѣ: але тутъ имъ не поталанило: вбйшли вони на суходблѣ, сподѣваючись пошарпати невинныхъ, але Турки окружили ихъ

и розбили; трицять козаків забрали живцемъ, привезли ихъ до Царгороду, та страшенимъ робомъ ихъ тутъ и замучили. Треба було сподіватися, що після сего першого нападу морского розпочнуться и другі, якъ воно траплялось перше. Здавалося, далеко розумніше буде жити въ приязни зъ отсимъ воєвитумъ народомъ.

Тымъ-то урядъ кримскій дбавъ, що бъ не доводить козаків и гетьмана ихъ до конечного ворогованя и вырядивъ до Хмельницкого Тохтамиша-агу умовляти, що бъ розъєднався зъ ненавистною мусулманамъ Москвою та вкупъ съ Татарами и Поляками выходивъ бити Москалівъ. На те Хмельницкій 24. жовтня вѣдписавъ до везіря такъ: „Не можемо мы розъднатися зъ Москвою, бо Ляхи кѣлько земель противъ насъ закликають и вы самі про се вѣдаєте, а до насъ неправду пишете. Твоя милбсть приятелювавъ зъ нами; присягу не мы зрушаємо, а вы; нехай васъ Богъ судить. Мы лишимся на Украинѣ та, помолившись Богу, оборонятимемося вѣдъ васъ. Чи вже жъ воно добре буде, коли вы зъ нами розбратаетесь? Вы зъ нами хлѣбъ и сблѣ вли и були безпечні. Лѣпше умовте хана лишитися зъ нами до вѣку. Мы Поляківъ не займаємо, а вони усѣми заходами пильнують насъ знѣвечити та Богъ сего не дасть.

Одержавши сей листъ, урядъ кримскій розмѣркувавъ, що уладнатися съ Хмельницкимъ рѣчь не можлива, але жъ небезпечно лишити его повднанимъ зъ Москвою; тымъ-то и показалося потрѣбнымъ подружитися съ Поляками. Дня 18. листопада Яскульського покликали до хана. Махметъ-Гирей мовивъ до него:

„Братъ мѣй Исламъ умовився зъ вами и заприсягъ кожного ворога бити вкупъ зъ вами; те саме чиню и я. Перекажи отсе братови моему, королю Польскому и усѣй Речи-Посполитѣй.“

Яскульскій подякувавъ ханови, а Махметъ-Гирей, взявши въ руки договоръ, мовивъ: „Якъ роблять усѣ монархи, такъ и я вѣддаю Тобѣ отсей договоръ. Тамъ моя свята присяга на вѣкъ вѣчный“.

Яскульскій прохавъ, що бъ ханъ заприсягъ и що бъ его мурзы вкупъ зъ нимъ те жъ заприсягли.

Въ договорѣ написана моя присяга, вѣдповѣвъ Махметъ-Гирей.

„Ваша царска величність, порадѣвъ везірѣ: не змагайтесь а вчинѣть уже такъ, якъ бажають Поляки“.

Здаючись на таку пораду, ханъ казавъ подати ему книжку — Алкоранъ и промовивъ надъ нею таку запрягу:

„Нехай мене Богъ побе, поки я погадаю вѣдцуратися вѣдъ васъ; обѣцяюся до вѣку ворогувати зъ усѣми вашими ворогами. Поможи менѣ у сѣмъ Боже“.

Яскульскій вымагавъ, що бѣ и мурзы запрягли, але ханъ и везірѣ на те не пристали: „Якъ оденъ Богъ на небѣ и на землѣ, промовивъ Махметъ-Гирей: такъ я оденъ держа-вещь на все свое царство“.

А везірѣ додавъ: „У насъ зовсѣмъ не те, що у васъ; вамъ король не посмѣ вчинити нѣкому того, що люде вважають несправедливимъ. А у насъ, що ханъ каже, те и робимо; одно его слово и мы усѣ готовѣ покласти головы свои пѣдъ сокиру. А про те коли погодитесь зъ мурзами та беями, такъ нехай вони собѣ хочъ зъ жѣнками и зъ дѣтьми запрягають вамъ“.

Яскульскій попросився.

Ханъ въ доказъ своєї прихильности выпустивъ двѣ сотнѣ польскихъ бранцѣвъ и мѣжъ ними безталанного Кашевского, захопленого несподѣвано на власному его весѣлю. Лишили якогось тѣльки Ромашкевича. Потѣмъ ханъ звѣстивъ короля, що небавомъ мѣдна орда пѣдъ проводомъ сына его — Менгли-Гирей рушить на Украину, що бѣ вкупѣ съ Поляками ити на ворогѣвъ. Мѣстомъ, де мали бѣ збѣтисся, признанѣ Чернѣвцѣ.

Польскій сучасный историкъ каже, що ханъ, уладнавшись съ Поляками, зведѣвъ вирѣзати нѣздры пѣсланцеви Хмельницкого та тодѣ и вирядивъ его до гетьмана.

Зносини Полякѣвъ съ ханомъ затыглися ажъ до кѣнца листопада, а гетьманы не вѣдвужувалися рушати въ похѣдъ и таборували спершу бѣля Межибожа, а потѣмъ бѣля Тернополя.

А вѣйско козацке и прислане на Украину московске цѣлу весну и бѣльшу половину лѣта року 1654 не заходжувалося зъ жадными вѣйсковыми нападами. Царь Олексѣй ремствувавъ на те и дорѣкавъ Хмельницкому, що гавътсся: а Хмельницкѣй звертавъ на те, що король Польскѣй задумуе вступити на Украину та й вѣдъ Крымцѣвъ небезпечно, коли вони збѣшлися съ Поляками, такъ не сегодня-завтра можуть набѣгти на Укра-

ину и наковти великой шкоды. Тымъ-то не можна козакамъ рушати до чужого краю, а сподѣваючись до себе лихихъ гостей треба збѣстатись на Украинѣ за для обороны еи.

На се Хмельницкому вѣдповѣли зъ Москвы, що вѣдъ Крымцѣвъ Украину оборонятиме бояринъ Василь Шереметѣвъ тай и донскій козаки зрѣблять нападѣ на Крымѣ, що бѣ вѣд-тягти татарскій силы вѣдъ Украины. Слухаючи царского наказу, Хмельницкій вѣ серпнѣ рушивъ у похѣдѣ, збѣшовся съ царскимъ воеводою Андреемъ Бутурлинымъ и до половины вересня стоявъ бѣля спустошеного мѣста Бердичева. Бутурлинь пѣдбивавъ его ити зъ нимъ на Волынѣ, що бѣ збѣтисся съ княземъ Олексѣемъ Трубецкимъ; але Хмельницкій змагався, що ему, гетьману, жаднымъ чиномъ не можна далеко зъ вѣйскомъ заходити; бо вѣнѣ запевне вѣдае, що король Польскій пѣдекупивъ хана Крымского и Татаре неспѣдвано можуть набѣгти и почнуть руйнувати край; до того жѣ и те вѣйско московске, якимъ кермуе Бутурлинь и мале й непевне. И справдѣ се вѣйско небавомъ показало нѣкчемнѣсть свою; воно розбѣглося, Бутурлинь занедужавъ, а Хмельницкій рушивъ назадѣ и ставъ таборомъ бѣля Канева. Мабуть Хмельницкій ремствувавъ на Бутурлина та й вѣ загаль пѣсля зъеднаня зъ Московщиною вѣ Украинѣ якое не йшло дѣло на ладѣ. Съ польскихъ жерель знати, що того часу, коли Хмельницкій, пѣдбѣшовши до межѣ Волиньской, не хотѣвъ зъ усѣмъ вѣйскомъ своимъ дальше йти, то частина вѣйска его була таки не довго на Волынѣ.

Коронный гетьманъ, прочувши, що Хмельницкій рушае до Волини, вырядивъ противъ него десять коруговъ съ полковникомъ Суходольскимъ; се вѣйско розбили Украинцѣ, котрѣ були на Волынѣ. Коронный гетьманъ перегодомъ казавъ, що вѣнѣ черезъ те не запомѣгъ Суходольскому, що спѣдѣвався орды татарской, а що вона скоро мусить прийти, про те переказавъ ему пѣсланецъ Речи-Посполитой, Яскульскій.

На останку прийшла звѣстка, що ханъ небавомъ вырядить орду на запомѣгу вѣйску польскому, тодѣ Потоцкій рушивъ утихомирювати Украину. Украинскій историки кажутъ, що у него було вѣйска 60.000, а польскій рахують 40.000, а иншѣ 30.000 тѣлько; бѣльшь 20.000 было самой кѣнницѣ.

Поляки повернулись до мѣсточка Буши недалеко Днѣстра. Пѣсля того, якъ спалили Могилѣвъ, Буша стала захистомъ за

для левенцѣвъ подѣльскихъ або якъ звали ихъ за для наддѣстрианьского полку.

Буша стояла на высокѣй горѣ, була добре обведена мѣцными валами; зъ одного боку захищавъ мѣсточко ставъ. Буша дѣлилася на три частини: двѣ зъ нихъ звали мѣстами, а третю, де бувъ замокъ, пригородомъ. Сюды збралося 6000 левенцѣвъ зъ жѣнками, зъ дѣтьми и зъ добромъ. Правивъ надъ ними якійсь Гречка. Було ще тутъ 12.000 мешканцѣвъ и натовпъ молдавскихъ охочихъ, що служили въ украиньскѣй вѣльницѣ. Вѣйско польске було вельми велике; Подоляне, задалегѣдъ затылись умерти а не пѣддаватись ворогови на наругу. Скоро вѣйско польске наближилосъ до мурѣвъ его, повитали величезнымъ огнемъ зъ мурѣвъ; шпарко выскочили козаки зъ брамы и розбили Полякѣвъ; убито тутъ и начальника того вѣддѣлу. Пѣдохоченї левенцѣ на радощахъ ударили въ дзвоны, але швидко кинувся штурмувати Чарнецкїй съ кѣлькома полками. Вѣнъ побачивъ, що одна брама низше останнихъ; тамъ муръ спускався зъ горбка; туды вѣнъ и пустивъ жовнѣрѣвъ. Левенцѣ дали мѣцну вѣдсѣчь, вѣдступили и впустили Полякѣвъ у браму, але коли вороги вступили въ мѣсточко и чимало вѣдбїшли вѣдъ брамы, позаду нихъ пѣднялася пожежа, а спереду кинулись на нихъ чоловѣки и жѣнки зъ зброю, съ косами, зъ рогачами и зъ дручками; нагнали Полякѣвъ въ огонь, сила ихъ тамъ полягла, Чернецкому прострѣлили ногу и вѣнъ ледви утѣкъ.

Гетьманы польскїй, бачачи таку завязтѣсть и жалкуючи людей, вырядили въ Бушу сурмача умовити левенцѣвъ и обѣцяючи милѣсть и прощене; але левенцѣ, познущавшись надъ сурмачемъ, розстрѣляли его на очахъ у ворогѣвъ.

Тодѣ гетьманы наказали цѣлому вѣйску рушити на енеральный штурмъ. Бушу оточили зъ усѣхъ бѣкѣвъ. Ляндскороньскїй наказавъ кѣбницѣ позлазити съ коней и лѣзти на скелѣ; туды пѣславъ навѣть погонцѣвъ и слугъ. Довго марне працювали Поляки; левенцѣ сыпали на нихъ кулями немѣв градомъ, кидали здоровеннї колодки, Поляки падали зъ валѣвъ, а Буша стояла непошкоджена. Чарнецкїй спостерѣгъ, що зъ ставу можна выпустити воду; зробили греблю, вода обмѣлѣла и тодѣ, коли козаки мусили зъ усѣхъ бѣкѣвъ вѣдбивати пристунъ, кѣбниця польска лишила коней,] перебрїла ставъ и ки-

нула на одну башту: козаки довго обороняли отсе місце, чимало жовнірѣвъ перебили, але жь до Поляковъ що години приходила свѣжа сила; вони зробили въ стѣнѣ проломъ, запалили башту и розсыпались по мѣсточку. Не можна було Украинцямъ устояти противъ такой великой силы. Гречка полягъ въ бою. Озвѣреній Украинцѣ, що бѣ не пѣддаватися ворогамъ, позапалювали свои хаты и почали убивати оденъ одного. Жѣнка убитого сотника Завистного сѣла на бочку съ порохомъ и промовила: „Щѣсля любого чоловіка не хочу я лишитися играшкою жовнірамъ“, пѣдпала бочку и полетѣла у воздухъ. Би привѣдъ пѣдохотивъ жѣноцтво, матери кидали въ огонь и колодязѣ власныхъ дѣтей, а потѣмъ и самѣ за ними туды жь. Отакъ полягло тодѣ 16000 хороброго народу. Усе добро пожеръ огонь, жовнірамъ не лишилося нѣчого. Въ одну печеру недалеко мѣсточка захищеного густою терниною постигли схватися 70 жѣнокъ; але деякѣ зъ нихъ бѣжучи туды, погубили по дорозѣ намѣтки. Се помѣтили слуги и полковнику Целярію велено було добути тыхъ жѣнокъ. „Пѣддавайтесь, кричали до нихъ жовніры: мы обѣцяемо, що вы будете живѣ, а добро ваше цѣле. Не губѣтесь марно“. Съ печери вѣдповѣли имъ пальбою. Целярій не хотѣвъ посылати въ печеру жовнірѣвъ на неминучу смерть, а вживъ другого заходу, що бѣ выгнати жѣнокъ съ печери: недалеко вѣдъ горы бувъ поточокъ; вѣнъ звелѣвъ провести зъ него воду въ печеру. Усѣ жѣнки потонули тамъ, але нѣ одна зъ нихъ не пѣдалася живою въ руки ворогѣвъ.

Перекладъ Уманця (гл. XV. и XVI.)
и Ө. В. (гл. XVII—XXI.).

Складавъ Левъ Вербицкій.

РУСКА ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить в Тернополи неперіодичними (менше бльше що два м'сяць) томами в 10—15 листів печатних. Кождый томъ, що становить для себе окрему цѣлсть, можна передплатувати в оддѣльно. Передплата на оденъ томъ безъ пересылки 1 р. 20 кр., съ пересылкою франко 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. На умышене замовлене можуть передплатники дѣстати що два томы оправнї в англійске полотно зъ золоченымъ вытискомъ. Передплата на два томы оправнї съ пересылкою рекомандованою 3 р. 10 кр., безъ пересылки 2 р. 85 кр.

РУСКОЙ ИСТОРИЧНОЙ БІБЛІОТЕКИ вышло дося:

- Томъ I. Исторія Руси Стефана Качалы, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ II. Историчнї монографїи М. Костомарова Т. I., цѣна 2 р. (съ пересылкою 2 р. 10 кр.).
- Томъ III. Княжїй Перїодъ Украины-Руси до смерти Володимира Мономаха, Д. Иловайского Т. I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IV. Княжїй Перїодъ Украины-Руси Д. Иловайского до князюваня Данила Галицкого Т. II., цѣна 1 р. 80 кр. (съ пересылкою 1 р. 85 кр.).
- Томъ V. Монографїи до исторїи Галицкои Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и Дра И. Шараневича, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ VI. Исторія Великого Князѣвства Литовского В. Антоновича и Д. Иловайского, цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IX. Историчнї монографїи М. Костомарова Т. II. Богданъ Хмельницкїй томъ I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ X. Историчнї монографїи М. Костомарова Т. III. Богданъ Хмельницкїй томъ II., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ XI. Историчнї монографїи М. Костомарова Т. IV. Богданъ Хмельницкїй томъ III., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.). Т. IV. выйде в маю 1889 р. Томъ VII. и VIII. Рус. Ист. Бібліотеки буде друкуватись по выходѣ Богдана Хмельницкого.

Передплату найлучше пересылати переказомъ подъ адресомъ: Олександръ Барвнїєскїй у Львовѣ ул. Лычаковска Ч. 7.

Хто бере вѣсь дося выданї томы (9) наразъ, може ихъ дѣстати за 10 р. 50 кр. франко або и на раты пбсля власной деклараци. Можна ще дѣстати примѣрники оправнї т. I. и II., III. и IV., V. и VI., IX. и X. по цѣнѣ 3 р. 10 кр. за два томы разомъ съ пересылкою (вѣсь томы I—VI. и IX. X. вѣь оправнї съ пересылкою 12 р. 50 кр. и на раты).